

Mateja Režek

**MED
RESNICNOSTJO
IN
ILUZIJO**

*Slovenska in jugoslovanska
politika v desetletju po sporu
z Informbirojem*

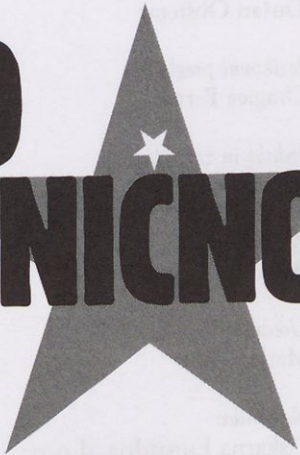
**1948
1958**

Modrijan

Mateja Režek

MED RESNICNOSTJO IN ILUZIJO

*Slovenska in jugoslovanska
politika v desetletju po sporu
z Informbirojem*
1948
1958

U 573803

Modrijan

MATEJA REŽEK

Med resničnostjo in iluzijo
Slovenska in jugoslovanska politika
v desetletju po sporu z Informbirojem
(1948-1958)

Oprema in oblikovanje:
Edi Berk

Računalniški prelom:
Dušan Obštetar

Jezikovni pregled:
Dragica Perme

Izdala in založila:
Modrijan založba, d. o. o.

Za založbo:
Branimir Nešović

Urednik:
Marko Vidic

Natisnila:
Tiskarna Euroadria, d. o. o.

Ljubljana 2005

Prva izdaja

© Modrijan založba, d. o. o.

17.01.2006

0200601391

Knjiga je izšla z denarno pomočjo Agencije za raziskovalno dejavnost RS.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)"1948/1958"

94(497.1)"1948/1958"

REŽEK, Mateja, 1970-

Med resničnostjo in iluzijo : slovenska in jugoslovanska
politika v desetletju po sporu z Informbirojem : (1948-1958) /
Mateja Režek. - 1. izd. - Ljubljana : Modrijan, 2005

ISBN 961-241-057-7

222482688

VSEBINA

Predgovor	5
Uvod	
Slovenija in Jugoslavija v prvih povojnih letih	9
Čas iskanj (1949–1953)	
Tovarne delavcem	27
Zveza ali partija	39
Metamorfoza Ljudske fronte	55
Pravosodje in politična kazenska represija	65
Revizija ustave	81
Cuius regio eius religio	93
Politični zastoj (1953–1956)	
Zasuk v levo	125
Poraz prvega »partijskega liberalizma«	133
Med decentralizacijo in centralizmom	151
Razpoke v monolitu (1956–1958)	
Jugoslovanski integral	169
Dve usmeritvi v političnem vrhu	179
Zadnji program ZKJ	191
Summary	203
Viri in literatura	213
Kratice	220
Imensko kazalo	221

Predgovor

Spor z Informbirojem velja za prelomnico v politični zgodovini druge Jugoslavije. V nekaj letih po njem je vrh jugoslovanske komunistične partije opustil togo posnemanje sovjetskega družbenega sistema, socializem v Jugoslaviji pa je začel navzven dobivati drugačno podobo od tiste v Sovjetski zvezi. Neposredno po sporu z Informbirojem leta 1948 so bile politične odločitve jugoslovanskih voditeljev vse prej kot premočrtne. Na eni strani so zavračali sovjetske obtožbe in neusmiljeno preganjali zagovornike resolucije Informbiroja, na drugi pa s številnimi ukrepi dokazovali svojo poslušnost Moskvi. Poudarjene stalinistične metode, ki so se jih po sporu s Stalinom oprijeli še bolj kot prej, so politično in gospodarsko krizo samo še poglobile, zato so bili kmalu prisiljeni poiskati drugačne rešitve. Hkrati je na jugoslovanske oblasti pritiskal Zahod, ki je v zameno za gospodarsko, politično in vojaško pomoč pričakoval koncesije v obliki demokratizacije politične ureditve. Prisiljeni in odločni iznajti alternativo sovjetskemu modelu socializma so jugoslovanski voditelji na pragu petdesetih let ubrali vrtoglavo pot ideoloških iskanj. Radikalnim premikom v ideologiji so sledile tudi spremembe v praksi, vendar so za ideološkimi precej zaostajale, prepad med resničnostjo in deklarativnimi opredelitvami pa se je poglabljajal.

Sredi leta 1953 so v političnem vrhu prevladala stališča zagovornikov politike trde roke, ki so v demokratizaciji videli začetek konca partijske oblasti. Obdobje političnih sprememb je bilo končano, svežih zamisli o nadaljnjem razvoju socializma ni bilo več, najradikalnejše ideje so bile pozabljene. Zatišje, ki je sredi petdesetih let zajelo jugoslovansko notranjo politiko, ni trajalo dolgo. Kmalu so ga namreč skalila nesogla-

sja med zagovorniki močne centralne državne in partijske oblasti in tistimi, ki so se nagibali k decentralizaciji in poglobljanju samoupravljanja. Leta 1958 se je moral politični vrh soočiti tudi s prvo veliko delavsko stavko v povojni Jugoslaviji, ki je izbruhnila v zasavskih revirjih. Analiza stavke je prerasla v dramatično razpravo o krizi sistema, ta pa je naplavila tudi vprašanje mednacionalnih odnosov. Odkritemu spopadu med centralisti in federalisti se je partijski vrh tedaj izognil, politične razmere so ostale navidez umirjene, mednacionalne napetosti pa skrite pred očmi javnosti. V naslednjih letih so se nasprotja še poglobila, centralistična in federalistična usmeritev pa sta silovito trčili v začetku šestdesetih let, ko se je Jugoslavija znašla na pragu resne gospodarske in politične krize.

Z izjemo gospodarske in kulturne politike, obravnavano obdobje doslej ni bilo sistematično raziskano, zato je bera znanstvenih monografij in razprav nadvse skromna. Razmeroma skromna je tudi spominska literatura, ki je poleg tega nezanesljiva in pogosto politično obarvana, sporočilnost časopisnih virov pa je bistveno omejena zaradi popolne prevlade ene stranke in ideologije. Raziskava je zato slonela predvsem na arhivskem gradivu najvišjih političnih in državnih ustanov.

Arhivski viri za politično zgodovino petdesetih let so hkrati številni in redki, njihova sporočilna vrednost pa je večinoma omejena, saj je vzporedno z zgodovino, zapisano v virih, nastajala tudi prikrita ali »neslišna zgodovina«. Politični voditelji so se namreč pogosto sestajali neuradno, »med partijo biljarda in ogledom filma«, kot je v svojih spominih zapisal Svetozar Vukmanović, in nemalokrat v najožjem krogu sprejemali najpomembnejše politične odločitve, ki jih na sejah državnih in partijskih forumov nikoli niso obravnavali ali zapisali. Omejena sporočilna vrednost, neuravnoteženo nastajanje, neohranjenost in nedostopnost pisnih virov precej ovirajo raziskovanje povojne zgodovine, premostita pa jih lahko le kritična analiza in interpretacija ohranjenih oziroma dostopnih virov, kar je tudi temeljna metoda zgodovinske znanosti.

Pričujoča knjiga je nastala kot doktorska disertacija, ki sem jo aprila 2000 zagovarjala na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. V njej so prikazane politične spremembe v Sloveniji in Jugoslaviji po sporu z Informbirojem, zaton reform sredi petdesetih let in prve raz-

poke v partijskem monolitu v drugi polovici obravnavanega desetletja. Posebna pozornost je namenjena tudi odnosu države do Katoliške cerkve, ki ga je politična odjuga prve polovice petdesetih let povsem obšla. Politične razmere v Sloveniji so umeščene v jugoslovanski okvir, hkrati pa je prikazana tudi njihova refleksija na posameznih področjih družbenega življenja ter izluščena razlika med normativnim in dejanskim stanjem. Za lažjo primerjavo političnih razmer pred prelomom s Sovjetsko zvezo in po njem so v uvodnem poglavju predstavljene tudi temeljne značilnosti politične ureditve v prvih povojnih letih.

Za nasvete in spodbudo pri nastajanju doktorske disertacije se zahvaljujem mentorju prof. dr. Dušanu Nečaku in doc. dr. Alešu Gabriču. Zahvaljujem se tudi recenzentoma knjige prof. dr. Petru Vodopivcu in prof. dr. Božu Repetu ter kolegom in kolegicam z Inštituta za novejšo zgodovino, zlasti dr. Ervinu Dolencu, dr. Bojanu Godeši in Igorju Zemljiču, iskrena zahvala pa velja tudi mojim najbližjim.

Mateja Režek

Uvod

Slovenija in Jugoslavija v prvih povojnih letih

»T

o, kar najbolj preseneča, ko prideš iz Rusije v moderno Jugoslavijo, je dejstvo, da je jugoslovanski režim na določen način podoben ruskemu, toda kot da bi ga gledali v ukrivljenem ogledalu. Vse je prepoznavno, vendar nekoliko spremenjeno in komično,«¹ je neposredno po vojni razmere v Jugoslaviji opisoval neki uradnik Foreign Officea, podobno pa so o jugoslovanski povojni ureditvi razmišljali tudi drugi zahodni opazovalci, ki so tako ali drugače spremljali krčevito posnemanje Sovjetske zveze v Jugoslaviji.

Prva jugoslovanska ustava, ki jo je ustavodajna skupščina FLRJ sprejela 31. januarja 1946,² se ni bistveno razlikovala od sovjetske vzornice iz leta 1936. Drugače je opredelila le lastnino, saj je jugoslovanska ustava poleg državne poznala tudi združeno in zasebno lastnino, ter lokalne oblastne organe, ki jim je pripisovala večji pomen kot stalinska ustava. Razlikovala se je tudi v formalnem ohranjanju večstrankarskega sistema in definiciji odnosa med republikami in federacijo. Na tem področju je sovjetska ustava vsaj na papirju segla nekoliko dlje, saj je republikam priznavala pravico do lastnih obrambnih sil in celo do navezovanja diplomatskih stikov s tujimi državami. Poznala je tudi pravico do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve, ki v prvem osnutku jugoslovanske ustave ni bila omenjena. Vključitev samoodločbe v ustavno besedilo je pod vtisom pripomb iz Slovenije predlagal minister za konstituantno

¹ Jože Pirjevec: Tito, Stalin in Zahod. Delavska enotnost, Ljubljana 1987, str. 15.

² Uradni list FLRJ, 1946, št. 10. Več o ustavi 1946: Majda Strobl, Ivan Kristan, Ciril Ribičič: Ustavno pravo SFR Jugoslavije. ČZ Uradni list, Ljubljana 1986, str. 51–65; Ivan Kristan: Dvodomni sistem v Jugoslaviji s posebnim poudarkom na razvoju zbora narodov. Zbornik znanstvenih razprav Pravne fakultete, Ljubljana 1970, str. 184–187; Jera Vodušek Starič: Prevzem oblasti 1944–1946. Cankarjeva založba, Ljubljana 1992, str. 392–400.

Edvard Kardelj, pri čemer se ni skliceval na sovjetsko ustavo, temveč je svoj predlog utemeljeval s sklepi drugega zasedanja AVNOJ-a: »Celi dve leti smo na tej podlagi izvajali propagando s tem sklepom kot eno izmed najpomembnejših pridobitev narodnoosvobodilnega boja. S temi pridobitvami smo mobilizirali naše narode v boju proti fašizmu, pri graditvi naše ljudske oblasti, pri izgrajevanju naše dežele. /.../ Na podlagi teh dejstev mislim, da bi bilo protislovno in nedosledno, če zdaj ne bi vnesli v ustavo pravice do samoodločbe (združitve do odcepitve).«³ Tako je bila FLRJ v ustavi opredeljena kot zvezna ljudska država republikanske oblike in skupnost enakopravnih narodov, ki so na podlagi pravice do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve in združitve z drugimi narodi, izrazili voljo živeti skupaj v federativni državi.

Kljub ohlapnosti uvodnih določb je prva jugoslovanska ustava namenila federalizmu osrednje mesto v državni ureditvi. To navsezadnje dokazuje uradni naziv države, kjer je bil federalizem na prvem mestu, ter ustavna določba, da je suverenost republik omejena le s pravicami, ki so v izrecni pristojnosti federacije. Z vidika federativne ureditve je bil pomemben tudi obstoj sveta narodov v okviru dvodomne zvezne skupščine. V zveznem svetu so bili državljani Jugoslavije zastopani po načelu en poslanec na enako število prebivalcev, v svetu narodov pa so bile republike zastopane z enakim številom poslancev ne glede na število prebivalcev, torej paritetno. Oba domova sta bila popolnoma enakopravna in izenačena v pristojnostih, kar pomeni, da je bil zakon sprejet le, če sta ga potrdili obe zbornici v enakem besedilu. Preglasovanje ni bilo mogoče, prav tako pa ta ureditev v primeru nesoglasij ni poznala odločilnega veta, temveč sporazumno sklepanje po opravljenem usklajevalnem postopku. Zahtevam po enakopravnosti narodov je bilo tako vsaj formalno zadoščeno.

Dejansko je državna oblast delovala v nasprotju z ustavnimi načeli o federativni ureditvi. Državni federalizem je namreč životaril v senci partijskega centralizma, saj je nasproti federativni ureditvi države stala centralistično organizirana partija, ki je obvladovala vsa področja političnega in družbenega življenja. Po načelu tako imenovanega demokratične-

³ Janko Pleterski: Pravica do samoodločbe: predlog Edvarda Kardelja za dopolnitev osnutka ustave. Naši razgledi, 1988, št. 3, str. 73.

ga centralizma je delovala tudi vlada FLRJ, ki je bila vsebinsko in kadrovsko najtesneje povezana z jugoslovanskim partijskim vrhom. Ustava socializma kot družbenega sistema ni omenjala, temveč je kot eno temeljnih načel ustavne ureditve uzakonila ljudsko demokracijo. Poleg tako imenovanega demokratičnega centralizma je bila ena od značilnosti sistema ljudske demokracije tudi enotnost oblasti, čeprav je ustava izrecno nikjer ni omenjala. V neodvisnem položaju je bila zlasti izvršilna oblast. S pravico do izdajanja uredb z zakonsko močjo je namreč vlada v precejšnji meri posegala v zakonodajno delo skupščine, čeprav je bila po ustavi zakonodajna oblast v pristojnosti skupščine. Ustava je skupščino opredelila kot najvišji organ državne oblasti, predstavnico ljudske suverenosti in zakonodajno telo, vendar je bila njena funkcija omejena le na sprejemanje zakonov. Skupščina se je sestajala dvakrat letno, da je potrdila najpomembnejše zakone, vlada pa je v duhu revolucionarnega časa izdajala uredbe z zakonsko močjo, ki se jih je med letoma 1946 in 1950 nabralo kar 345.⁴ O vlogi zvezne skupščine in neodvisnosti njenih poslancev marsikaj pove dnevniški zapis poslanca sveta narodov Edvarda Kocbeka. Ko je decembra 1946 zvezna skupščina sprejela zakon o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij, je Kocbek zapisal: »Predvčeraj, 5. XII., je bila popoldanska seja obeh zbornic. Konspirativno so do začetka seje zadržali njen dnevni red: nujen zakon o nacionalizaciji privatnih podjetij.«⁵

Na republiški ravni je bila struktura oblasti pravzaprav identična zvezni. Vrhovni državni organ v republiki je bila ljudska skupščina, oblast pa so izvrševali prezidij ljudske skupščine, republiška vlada in njej podrejeni upravni organi. Ustroj republiških oblastnih organov in podrobnejša določila o njih je predpisala zvezna ustava, s čimer je grobo posegla v pravico republik do samoorganiziranja, pa tudi sicer je bilo težišče političnega odločanja v rokah zveznih organov.

Temeljna značilnost politične ureditve je bilo prepletanje uradne državne in neuradne partijske oblasti. Središče partijske oblasti je bil politbiro CK KPJ z generalnim sekretarjem Josipom Brozom Titom na čelu. Politbiro je bil edina avtonomna politična institucija sistema, vodstva na-

⁴ Strobl, Kristan, Ribičič: *Ustavno pravo SFR Jugoslavije*, str. 62.

⁵ Edvard Kocbek: *Dnevnik 1946 (II)*. Cankarjeva založba, Ljubljana 1991, str. 175. Glej tudi: Jože Prinčič, Maruša Zagradnik, Marjan Zupančič: *Viri za nacionalizacijo industrijskih podjetij v Sloveniji po 2. svetovni vojni*. Viri, 1992, št. 5, str. 31.

cionalnih partij in njim podrejeni nižji partijski forumi pa so po načelu tako imenovanega demokratičnega centralizma izvrševali politiko, ki jo je sprejela vplivna peščica članov politbiroja. KPJ ni bila registrirana kot politična stranka, čeprav je prek svojih članov, ki so zasedali ključne položaje v državnih ustanovah in množičnih organizacijah, nadzirala vse vzvode oblasti. Politična ureditev je slonela na tako imenovanem sistemu ljudske demokracije, ki so ga razumeli kot prehodni sistem na poti v socializem po sovjetskem vzoru. Osrednjo vlogo v njem je imela Ljudska fronta, ki je po vojni formalno prevzela oblast, vendar je bilo njeno delovanje kljub široki zasnovi omejeno zgolj na uresničevanje partijske politike, kar jo je skupaj z drugimi množičnimi organizacijami in državnimi organi uvrščalo med partijske transmisije.

Čeprav je bila KPJ vodilna sila v jugoslovanski družbi, je bilo njeno notranje življenje odmaknjeno od oči javnosti, imena najvišjih partijskih voditeljev pa so bila javno razkrita šele na petem kongresu KPJ julija 1948. Poleg generalnega sekretarja Josipa Broza Tita in sekretarjev Edvarda Kardelja, Milovana Djilasa in Aleksandra Rankovića so bili člani politbiroja tudi Ivan Gošnjak, Moša Pijade, Blagoje Nešković, Boris Kidrič in Franc Leskošek.⁶ Slovensko partijo je vodil Miha Marinko, člani politbiroja pa so bili še Viktor Avbelj, Janez Hribar, Stane Kavčič, Boris Kraigher, Ivan Maček, Jože Potrč, Ivan Regent in Lidija Šentjunc.⁷ Pred Marinkom je bil na čelu KPS Boris Kidrič, od ustanovitve do leta 1945 pa Franc Leskošek.

Komunistična partija je prevzela popoln nadzor tudi nad pravosodjem. Njena politična represija je pravno slonela predvsem na zakonu o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo,⁸ ki je politične delikte opredeljeval nadvse ohlapno ter s tem zajel domala vsa dejanja, za katera je oblast menila, da jih je treba preganjati. Ker do leta 1951 ni bilo popolnega kazenskega zakonika, so posamični zakoni obravnavali tudi druge skupine kaznivih dejanj. Varstvu države so bili poleg zakona o kaznivih

⁶ V. kongres Komunistične partije Jugoslavije. Cankarjeva založba, Ljubljana 1948, str. 583.

⁷ II. kongres Komunistične partije Slovenije. Cankarjeva založba, Ljubljana 1949, str. 453.

⁸ Uradni list DFJ, 1945, št. 66. Več o materialnem kazenskem pravu: Ljubo Bavcon, Alenka Šelih: Kazensko pravo: splošni del. Uradni list RS, Ljubljana 1999, str. 92–93; Ljubo Bavcon, Ivan Bele, Peter Kobe, Marijan Pavčnik: Kazenskopravno varstvo države in njene družbene ureditve: politični delikti. ČGP Delo, Ljubljana; Globus, Zagreb 1987, str. 175–177; Ljubo Bavcon: Materialno kazensko pravo v času dachauskih procesov. V: Dachauski procesi: raziskovalno poročilo z dokumenti. Komunist, Ljubljana 1990, str. 118–124.

dejanjih zoper ljudstvo in državo namenjeni tudi zakon o zaščiti ljudskega premoženja, zakon o prepovedi izzivanja nacionalne, rasne in verske mržnje ter zakon o zatiranju nedovoljene špekulacije in gospodarske sabotaže, ki so bili sprejeti spomladi 1945. Decembra 1947 je zvezna skupščina sprejela splošni del kazenskega zakonika,⁹ ki se je prav tako zgledoval po sovjetski zakonodaji. Obsegal je le nekaj načelnih določb o kaznivih dejanjih, kazenski odgovornosti in sankcijah, že te pa so resno ogrožale temeljne pravice in svoboščine državljanov. Zakon denimo ni spoštoval načela, da ni kaznivega dejanja in kazni zanj brez ustreznega zakona, temveč je uveljavil analogijo oziroma sklepanje po podobnosti kaznivih dejanj. S tem je poteptal načelo zakonitosti in odprl vrata samovolji, že tako represivni zakoni pa so postali zaradi možnosti ekstenzivne interpretacije še ostrejši.

Sodstvo ni imelo nikakršne samostojnosti, saj je revolucionarna oblast v praksi zavrgla načelo delitve oblasti na zakonodajno, izvršno in sodno. Politično zvestobo sodstva si je oblast zagotovila tudi z drugimi ukrepi, zlasti z uvedbo instituta sodnikov laikov, sodnikov brez pravne izobrazbe, včasih celo brez vsakršne izobrazbe, ki pa so bili toliko bolj predani novi politični ureditvi. Dejansko so bili sodniki laiki politični aktivisti, ki so z izrazito enostranskim sojenjem in nepoznavanjem zakonov resno ogrožali pravno varnost državljanov. Na jugoslovanskih sodiščih je bilo še leta 1951 nad 20 odstotkov sodnikov brez pravne izobrazbe, od tega daleč največ v Bosni in Hercegovini, kjer jih je bilo kar 60 odstotkov, medtem ko je bilo v Sloveniji med 144 stalnimi sodniki 20 nepravnikov.¹⁰

Leta 1948 je pod sovjetskim vplivom nastal tudi zakon o kazenskem postopku.¹¹ Pravice obdolženca in vlogo odvetnika je postavljaj v ozadje, v predhodnem postopku pa je bolj kot običajno poudarjal vlogo javnega tožilca in organov državne varnosti, ki naj bi delovali pod tožilčevim nadzorom. Dejansko je imela v prvih povojnih letih politična policija (UDV) odločilno vlogo v celotnem kazenskem postopku, saj je javno tožilstvo njene odločitve nemalokrat zgolj pravno formuliralo, sodišče pa potrdilo pred javnostjo. Tedanji zvezni javni tožilec Josip Hrnčević je

⁹ Uradni list FLRJ, 1947, št. 106.

¹⁰ Četrti plenum CK KPJ. V: Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948–52). Komunist, Beograd 1985, str. 529.

¹¹ Uradni list FLRJ, 1948, št. 97. Več o procesnem kazenskem pravu: Peter Kobe: Kazensko pravni sistem, organi kazenskega pregona in pravosodja v času dachauskih procesov. V: Dachauski procesi, str. 91–96.

v spominskih zapisal, da je bila pri pomembnejših kaznivih dejanjih preiskava v rokah UDV, v postopkih, ki so bili sproženi z namenom zaplembe premoženja, pa se je celo dogajalo, da so javni tožilci v sodelovanju s partijskimi komiteji in UDV vnaprej določili, koga in kako kaznovati, ter od sodišč zahtevali le izvršitev.¹² V političnih sodnih procesih je preiskava pogosto potekala le v smeri obremenjevanja obtoženca, ta pa je bil zaradi nedosledne zakonodaje z obtožnico nemalokrat seznanjen šele na glavni obravnavi. Sodniki, med katerimi je bilo precej nepravnikov, so se ob zanemarljivi vlogi odvetnikov mnogokrat opirali le na trditve javnih tožilcev, sodbe pa so prepisovali kar iz obtožnic, kar pomeni, da mnogim obtožencem niso sodila sodišča, temveč javni tožilci.¹³ Nezakonitost in samovolja sta se razrasli zlasti v političnih sodnih procesih. Mednje so sodili procesi proti kolaborantom in vojnim zločincem, sojenja nasprotnikom komunizma ter sodni procesi, sproženi z namenom zaplembe premoženja. Nedolgo zatem so se jim pridružila sojenja komunistom, med katerimi so bili najobsežnejši tako imenovani dahavski procesi med letoma 1948 in 1949, neposredno po sporu s Sovjetsko zvezo pa se je krog političnih nasprotnikov razširil tudi na komuniste, ki so zagovarjali resolucijo Informbiroja.

Jugoslovanski voditelji so sovjetskemu zgledu sledili tudi pri vzpostavljanju gospodarskega sistema. Menili so, da je gospodarsko zaostalost mogoče preseči le z industrializacijo, zlasti s hitrim razvojem težke industrije in elektrifikacijo, obenem pa so skušali zmanjšati razlike med razvitimi in nerazvitimi deli države, kar je za Slovenijo pomenilo veliko gospodarsko obremenitev.¹⁴ Na področju spreminjanja lastninskih odnosov so se odločili za postopno krepitev državnega sektorja, razmeroma previdni pa so bili tudi na podeželju, kjer so se omejili na agrarno reformo in ustanavljanje splošnih kmetijskih zadrug.¹⁵ Spomladi 1947 je zvezna skupščina sprejela prvi petletni gospodarski načrt, ki je pomenil prehod na strogo centralistično gospodarjenje. Z odločnostjo jugoslovanskih

¹² Josip Hrnčević: *Svjedočanstva*: drugo dopunjeno izdanie. Globus, Zagreb 1986, str. 122, 127–128.

¹³ Roman Ferjančič, Lovro Šturm: *Brezpravje: slovensko pravosodje po letu 1945*. Nova revija, Ljubljana 1998, str. 28–33.

¹⁴ Več o tem: Jože Prinčič: *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu: kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji (1945–1956)*. Dolenjska založba, Novo mesto 1992.

¹⁵ Več o tem: Zdenko Čepič: *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji (1945–1948)*. Založba Obzorja, Maribor 1995.

komunistov, ki so sanjarili o industrijsko razviti državi z močnim delavskim razredom, se je naposled sprijaznilo tudi sovjetsko vodstvo, čeprav si je sprva prizadevalo ohraniti zaostalo ekonomsko strukturo Jugoslavije.¹⁶ Sovjetska vlada je odobrila velika posojila za izvedbo petletke, vendar gospodarsko sodelovanje ni potekalo tako, kot so si želeli jugoslovanski voditelji, saj sovjetska pomoč še zdaleč ni dosegla njihovih pričakovanj.

Po prevzemu politične oblasti in nadzora nad gospodarstvom je partija posegla tudi na področje kulture, svoje poglede na kulturno politiko pa je zasnovala na sovjetskih izkušnjah. Te so določale jugoslovansko kulturno politiko tako v ideološkem kot v organizacijskem pogledu vse do leta 1949, sovjetski vpliv pa je bil najočitnejši v centralističnem vodenju in financiranju kulture ter v ustoličenju socialističnega realizma. Za usmerjanje kulturne politike in nadzor nad kulturnimi ustanovami je oblast preoblikovala že prej obstoječi aparat za agitacijo in propagando oziroma agitprop. Ta je razpel svojo mrežo pri vseh partijskih komitejih, obvladoval pa je tudi sorodne komisije pri množičnih organizacijah.¹⁷

Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo je družil tudi aprila 1945 sklenjeni sporazum o vojaškem in političnem sodelovanju, vendar je na področju zunanje politike med podpisnicama kmalu prišlo do resnih razhajanj. Jugoslovanski voditelji so namreč menili, da bi morala Sovjetska zveza z njimi ravnati kot z enakopravnimi partnerji, kar je bilo v popolnem nasprotju s Stalinovim pogledom na države pod sovjetskim vplivom. Še bolj samozavestno, včasih celo z izjemno ostrino, je jugoslovanska oblast nastopala nasproti Zahodu. Avgusta 1946 je protizračna obramba prvič prisilila k pristanku, drugič pa sestrelila ameriško transportno letalo, ki je kršilo jugoslovanski zračni prostor, s čimer so si jugoslovanski voditelji nakopali jezo tako Zahoda kot Vzhoda. Kot je napol za šalo, napol zares zapisal Louis Adamič, sta bila Jugoslavija in Tito v ZDA tedaj tako osorovražena, da ljudje niso kupovali niti protijugoslovanskih niti protititovskih knjig,¹⁸ ameriška vlada pa je razmišljala tudi o prenehanju pošiljanja pomoči v obliki paketov UNRRA.¹⁹

¹⁶ Stephen Clissold: *Yugoslavia and the Soviet Union 1939–1973: a Documentary Survey*. Oxford University Press, London, New York, Toronto 1975, str. 43.

¹⁷ Več o tem: Aleš Gabrič: *Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945–1952*. Borec XLIII, 1991, št. 7–8–9.

¹⁸ Louis Adamič: *Orel in korenine*. DZS, Ljubljana 1980, str. 86.

¹⁹ Lorraine M. Lees: *Keeping Tito Afloat: The United States, Yugoslavia and the Cold War*. The Pennsylvania State University Press, 1997, str. 20.

Jugoslovanske voditelje je peklilo tudi barantanje zaveznikov z meji njihove države, z interesi velesil pa so najsiloviteje trčili ob vprašanju povezovanja balkanskih držav. Jugoslavija namreč ni skrivala teženj po politični prevladi na Balkanu, s svojo velikopotezno politiko do Albanije in Bolgarije ter s podporo komunistični gverili v Grčiji pa ni posegla le v strateške interese Zahoda, temveč je začela spodkopavati tudi Stalinov primat v socialističnem taboru. Poleg tega so v očeh sovjetskega vodstva jugoslovanski komunisti pretiravali s povečevanjem svoje vloge znotraj socialističnega tabora, saj niso snovali le federacije z Bolgarijo in utrjevali nadzora nad Albanijo, temveč so sklepali sporazume tudi z drugimi državami v sovjetski interesni sferi ter jugoslovansko revolucijo postavljali za zgled »ljudskim demokracijam« v Vzhodni Evropi.

Leta 1947 so se ZDA uprle širjenju sovjetskega vpliva s Trumanovo doktrino in Marshallovim načrtom. Prva je bila utemeljena na primeru Grčije in Turčije in je predvidela ameriški vojaški poseg v državah, ki bi jih ogrožal komunizem, Marshallov načrt pa naj bi oživil razdejano evropsko gospodarstvo in odvzel moč revolucionarni agitaciji. Pomoč je bila ponujena tudi Sovjetski zvezi, vendar jo je odklonila, med prvimi pa je njenemu zgledu sledila Jugoslavija. Sovjetska zveza je imela v rokah le ideološko orožje, zato se je Stalin ogrel za obnovitev mednarodne komunistične organizacije, prek katere je skušal utrditi svoj vpliv v vzhodnoevropskih državah, hkrati pa prek francoske in italijanske komunistične partije vplivati tudi na politične razmere na Zahodu. Konec septembra 1947 so se predstavniki komunističnih partij Sovjetske zveze, Jugoslavije, Bolgarije, Čehoslovaške, Madžarske, Poljske, Francije in Italije zbrali na posvetovanju v Szklarski Porębi, kjer so ustanovili Informacijski biro komunističnih partij, krajše Informburo ali Kominform, ki naj bi postal nekakšno medpartijsko posvetovalno telo za izmenjavo izkušenj, po potrebi pa bi usklajeval tudi dejavnost posameznih partij. Za sedež Informburoja in njegovega glasila *Za trden mir in ljudsko demokracijo* so izbrali Beograd.

Čeprav se je na ustanovnem zasedanju Informburoja zdelo, da je prijateljstvo med jugoslovansko in sovjetsko partijo trdno, se je čas strenz nitve jugoslovanskih voditeljev nezadržno približeval. Namen institucionaliziranja komunističnega gibanja je bil namreč navznoter unificirati socialistični tabor in ga popolnoma podrediti Stalinovi avtoriteti. Takšna

usmeritev je bila v nasprotju z delovanjem jugoslovanske komunistične partije, ki je bila na področju notranje politike resda vzorna Stalinova učenka, vendar je imela za seboj izkušnjo samostojne, avtentične revolucije in temu primerno samozavestno držo. Poleg tega je začel v Jugoslaviji nastajati kult Titove osebnosti, ki je preraščal Stalinov kult, ob velikopotezni balkanski politiki pa se je Tito vse bolj uveljavljal tudi kot politični hegemon na Balkanu.

Del Titovega kulta je bila tudi štafeta, ki je vsako leto v maju krožila po Jugoslaviji. Predaja Titove štafete alpinistu Joži Čopu na Triglavu 21. maja 1949. (MNZS, foto Jože Mally)

Odnosi med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo so se poslabšali že konec leta 1947, ko je sovjetska vlada odločila sklenitev trgovinskih sporazumov z Jugoslavijo. Še bolj so se zaostрили januarja 1948, ko so jugoslovanske oblasti nameravale brez Stalinovega privoljenja poslati svoje čete v Albanijo,²⁰ ki da jo ogrožajo Britanci in grški »monarhofašisti«. Jugoslovanska delegacija je bila zaradi tega februarja 1948 v Moskvi deležna ostre Stalinove kritike, zunanji minister Edvard Kardelj pa se je moral obvezati, da se bo jugoslovanska vlada o vseh zunanjepolitičnih zadevah najprej

²⁰ Sjednica Politbiroa CK KPJ, 1. III. 1948. V: Sednice Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (1945–1948). Arhiv Jugoslavije, Službeni list SRJ, Beograd 1995, str. 236, 615.

posvetovala s Sovjetsko zvezo.²¹ Obenem je Stalin zahteval takojšnjo združitev Jugoslavije z Bolgarijo, kar je politbiro CK KPJ na tajni seji 1. marca 1948 zavrnil²² ter si s tem nakopal še večje težave.

Sovjetsko vodstvo je bilo o sklepih tajnega sestanka takoj obveščeno in je začelo nemudoma ukrepati. Osemnajstega marca 1948 je sovjetska vlada odpoklicala svoje strokovnjake iz Jugoslavije, 27. marca pa je sledilo pismo CK VKP(b), ki je jugoslovansko partijo obtoževalo, da vodi protisovjetsko politiko, duši znotrajpartijsko demokracijo in se utaplja v Ljudski fronti, ne spoštuje sovjetskih izkušenj in zlasti na podeželju spodbuja kapitalizem. Jugoslovanske voditelje sta podpisnika Stalin in Molotov spomnila tudi na »poučno usodo Trockega in Buharina«, prizadela pa sta jih zlasti s podcenjujočim odnosom do jugoslovanske revolucije.²³ Zaostreno dopisovanje med partijama se je nadaljevalo do zasedanja Informbiroja v Bukarešti med 19. in 23. junijem, ko so komunistične stranke sprejele *Rezolucijo o stanju v KPJ*, ki je ponovila obtožbe na račun jugoslovanskih voditeljev ter pozivala jugoslovanske komuniste, naj jih zamenjajo.²⁴

Čeprav so bili voditelji KPJ na področju notranje politike naravnost zgledni Stalinovi učenci, jim je resolucija Informbiroja očitala prav ideološke odklone, medtem ko se zunanje političnih razhajanj med Moskvo in Beogradom ter odnosov med socialističnimi državami ni dotaknila. Podpisnice resolucije so vodilne jugoslovanske komuniste obtožile revizionizma vseh vrst, od trockizma in buharinizma do bernštajнизma. Očitale pa so jim tudi nacionalizem in nespoštovanje Informbiroja, s čimer se je KPJ po njihovem mnenju samoizobčila iz družine bratskih komunističnih partij. Stalin je jugoslovanske voditelje obtoževal tudi hlapčevanja Zahodu, kar jih je skupaj z 20. marca 1948 objavljeno noto ZDA, Velike Britanije in Francije o dodelitvi celotnega Svobodnega tržaškega ozemlja Italiji poglavalno v pravo protizahodno histerijo. Še bolj so jih zavedli očitki o krepitvi kapitalističnih elementov na podeželju in utapljanju KPJ v Ljudski fronti, zato so se, misleč, da si bodo s tem povrnili Stalinovo naklonjenost, kmalu lotili kolektivizacije kmetijstva in homogenizacije

²¹ Edvard Kardelj: Boj za priznanje in neodvisnost Jugoslavije 1944–1957. DZS, Ljubljana 1980, str. 119.

²² Sjednica Politburoa CK KPJ, 1. III. 1948. V: Sednice Politburoa CK KPJ (1945–1948), str. 242–243.

²³ Pisma CK KPJ in pisma CK VKP(b). Ljudska pravica, Ljubljana 1948.

²⁴ Rezolucija Informacionog biroa komunističkih partija o stanju u KPJ. V: Vladimir Dedijer: Dokumenti 1948, I. knjiga. Rad, Beograd 1979, str. 299–306.

Ljudske fronte. Ta je na svojem tretjem kongresu aprila 1949 sprejela program KPJ za svojega, čeprav je imela dotlej svoj program, ki ga je sprejela tudi KPJ. Še bolj občutljivo je bilo vprašanje podeželja, saj je bilo v Jugoslaviji kar sedemdeset odstotkov kmečkega prebivalstva. Da bi dokazali svojo zvestobo Stalinu, so na drugem plenumu CK KPJ januarja 1949 zavrgli razmeroma strpno politiko do kmetov in ubrali pot kolektivizacije ter do skrajnosti zaostri sistem odkupa. V kolektivizacijo je bilo do konca leta 1951, ko so se začeli množični izstopi iz kmečkodelovnih zadrug, vloženih ogromno sredstev, vendar je bil ekonomski učinek kolhozništva ničen, odnosi na podeželju pa marsikje povsem izmaličeni.

Sedež Centralnega komiteja KPJ v Beogradu med V. kongresom KPJ julija 1948. Na pročelju stavbe je poleg Tita, Marxa, Engelsa in Lenina obešena tudi Stalinova slika, saj so jugoslovanski partijski voditelji še vedno upali na ureditev odnosov s Sovjetsko zvezo, resolucijo Informbiroja pa imeli za nesporazum. (AS)

Neposredno po sporu z Informbirojem je bila politika jugoslovanskih voditeljev vse prej kot premočrtna. Na eni strani so zavračali sovjetske obtožbe in neusmiljeno preganjali tako imenovane informbirojevce, na drugi pa s številnimi ukrepi dokazovali svojo poslušnost Moskvi in popravljali napake, ki jim jih je v pismih očital Stalin. Povsem osamljeni

so se jugoslovanski komunisti med 21. in 28. julijem 1948 zbrali na petem kongresu KPJ v Beogradu. Čeprav so sprejeli partijski program, ki je močno spominjal na sovjetskega, vzklkali Stalinu in zahtevali čimprejšnjo odpravo nesoglasij med jugoslovansko in sovjetsko partijo, so odločno zavrnilo obtožbe Informbiroja in se postavili na stran svojih izobčenih voditeljev.²⁵

Glasovanje na V. kongresu KPJ. (AS)

V mnoge pa se je vendarle naselil dvom o upravičenosti jugoslovanskega upora, zato je oblast začela najostreje obračunavati z resničnimi in domnevnimi privrženci Informbiroja ter morebitno notranjo opozicijo. Čistke so najprej zajele vojsko, policijo in partijo, zatem pa so se razširile na celotno družbo, v kateri sta vzporedno s političnimi in ekonomskimi pritiski oblasti naraščala nezadovoljstvo in razočaranje. V brezglavem strahu so oblasti preganjale tako resnične kot namišljene »informbirojevce«, število notranjih sovražnikov pa je tako naraslo, da ga sodišča kmalu niso dohajala. Oblast je zato del pristojnosti prenesla na upravne organe, ki so brez vsakršne sodne obravnave pošiljali ljudi na poboljševalno

²⁵ V. kongres Komunistične partije Jugoslavije. Cankarjeva založba, Ljubljana 1948.

in družbeno koristno delo na Goli otok ali na kak drug kraj. Zaradi »informbirojevstva« je bilo v Jugoslaviji obravnavanih prek 55.000 oseb, na Golem otoku in Sv. Grgurju pa se je po doslej znanih podatkih znašlo 16.288 ljudi, med njimi tudi predvojni komunisti, španski borci, narodni heroji, zvezni in republiški ministri ter poslanci. Med kaznovanimi je bilo Slovencev razmeroma malo, 3,4 odstotka, precej večji, kar 65-odstoten, pa je bil delež Srbov in Črnogorcev, ki so bili že po tradiciji vezani na vzhodni svet.²⁶ Po podatkih CK ZKS iz leta 1958 je bilo zaradi Informbiroja v Sloveniji obravnavanih 2275 oseb, prostost pa je bila odvzeta 731 državljanom.²⁷

Leta 1948 Slovenije še ni zajel val množičnih aretacij. Te so se začele šele v začetku naslednjega leta, najprej med univerzitetnimi profesorji, študenti in drugimi izobraženci. Zaradi »informbirojevstva« je bilo iz partije izključenih precej delavcev in državnih uradnikov, zelo malo privrženecv Informbiroja pa je bilo med slovenskimi oficirji. Večina jih je bila obsojenih na zaporne kazni, družbeno koristno ali poboljševalno delo, prave svobode pa niso uživali niti po izpustitvi iz zaporov in taborišč, saj so si težko našli zaposlitev in stanovanje, pogosto pa so bili tudi vnovič soočeni z organi pregona.²⁸

Ker je Vzhod proti Jugoslaviji uvedel ekonomsko blokado, Zahod pa ji tudi ni hitel na pomoč, se je Jugoslavija znašla na robu gospodarskega in političnega zloma. Vodstvo je bilo prisiljeno postrgati zlate rezerve, aprila 1948 pa je podržavilo še zadnja gospodarska podjetja v zasebni lasti. Jeseni 1948 je začelo previdno navezovati stike z Zahodom, saj so bile ekonomske in politične posledice spora s Sovjetsko zvezo izjemno hude. Na kocki ni bil le ambiciozen petletni načrt industrializacije, temveč je prebivalstvu grozila lakota, z Vzhoda pa je Jugoslaviji pretil vojaški poseg. Dokler se niso prepričale o resnosti razmer, so bile zahodne velesile zelo previdne, Jugoslaviji pa so ponudile gospodarsko, politično in vojaško pomoč šele po tehtnem premisleku. Čeprav so jugoslovanski voditelji zaradi svoje ideološke trme ter negodovanja vojaškega vrha in prosovjetsko

²⁶ Radovan Radonjić: Izgubljena orijentacija. Radnička štampa, Beograd 1985, str. 74–77. Glej tudi: Ivo Banac: Sa Staljinom protiv Tita: informbirovske rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu. Globus, Zagreb 1990.

²⁷ AS 1589, šk. 8, Pregled IB dejavnosti, str. 1

²⁸ Več o tem: Aleš Gabrič: Informbirojevstvo na Slovenskem. Prispevki za novejšo zgodovino XXXIII, 1993, št. 1–2, str. 163–175.

naravnanih tovarišev vseskozi poudarjali, da v zameno za pomoč ne bodo dovolili vpletanja v jugoslovanske notranje zadeve, je zahodno politiko opazovanja kmalu zamenjala premišljena politika pomoči, ki so jo diplomati poimenovali »keeping Tito afloat« (ohranjanje Tita na površju). Zahodne velesile so se dobro zavedale prednosti sodelovanja z Jugoslavijo. V Titovem odpadništvu so namreč videle priložnost za uveljavitev svojega političnega vpliva na Balkanu, upale pa so tudi, da bo jugoslovanski zgled potegnil za seboj še katerega od sovjetskih satelitov. V zameno za pomoč so od jugoslovanskih oblasti pričakovale tudi določene koncesije, denimo izpustitev zagrebškega nadškofa Alojzija Stepinca iz zapora ali opustitev kolektivizacije, pri čemer so bile marsikdaj uslišane, včasih pa so naletele tudi na gluha ušesa. Kljub temu je Jugoslavija od Zahoda prejela velikansko nepovratno gospodarsko pomoč, menda celo večjo kot katerakoli evropska država prek Marshallovega načrta, s čimer se je država izvila iz najhujše gospodarske krize.

Prvomajska parada v Ljubljani leta 1949. (MNZS, foto Leon Jere)

Sredi februarja 1949 so se ZDA kljub nasprotovanju ameriških vojaških krogov odločile, da bodo Jugoslaviji omogočile nakup strateškega materiala, ki ga je bilo sicer prepovedano izvažati v države sovjetskega bloka.

Sodelovanje med Jugoslavijo in zahodnimi velesilami se je zatem znatno okrepilo, konec leta 1949 pa se je kljub negodovanju vrha jugoslovanske vojske razširilo tudi na vojaško pomoč. V Jugoslaviji je namreč vladal strah pred sovjetskim oboroženim posegom. Najhujša napetost, ki so jo stopnjevali nenehni incidenti na jugoslovanskih mejah, ni popustila vse do začetka korejske vojne leta 1950, dokončno pa je minila šele s Stalinovo smrtjo marca 1953. Dobrodošla je bila tudi politična podpora Zahoda, ki se je navzven pokazala zlasti ob kandidaturi Jugoslavije za nestalno članico varnostnega sveta OZN oktobra 1949, ko je bila ob izdatni zahodni podpori izvoljena v konkurenci s Češkoslovaško.²⁹

»Z lastnimi silami gradimo socializem« – delavci Pivovarne Union na prvomajski paradi v Ljubljani leta 1949. (MNZS, foto Zvone Mahovič)

Da je spor s Stalinom dokončen, so celo najbolj zagrizeni jugoslovanski komunisti doumeli jeseni 1949, ko je Sovjetska zveza preklcala sporazum o prijateljstvu in sodelovanju z Jugoslavijo, članice Informbiroja pa so v novi resoluciji obtožile voditelje KPJ kot morilce in vohune v službi zahodnih imperialistov. Obenem se je okrepil vojaški pritisk na vzhodnih jugoslovanskih mejah, v državah tako imenovanih ljudskih demokracij

²⁹ Več o tem: Lees, Keeping Tito Afloat; Darko Bekić: Jugoslavija u hladnom ratu: odnosi s velikim silama 1949–1955. Globus, Zagreb 1988; Pirjevec: Tito, Stalin in Zahod.

pa se je začela prava gonja proti »titoistom«, ki se je vlekla vse do Stalinove smrti in v slabih štirih letih obglavila vzhodnoevropske komunistične partije. Spor z Informbirojem je bil za jugoslovanske komuniste dramatična izkušnja, vendar je prav ta omogočila prevetritev po sovjetskem zgledu prevzetega modela socializma. Poudarjene stalinistične metode, ki so se jih jugoslovanski voditelji oprijeli neposredno po sporu s Stalinom, so namreč gospodarsko in politično krizo samo še poglobile, zato so bili kmalu prisiljeni poiskati drugačne rešitve.

• Čas iskanj

1949
1953

Tovarne delavcem

S

poznanju o zgrešenosti prenašanja sovjetskih izkušenj na domača tla politične spremembe niso sledile prek noči. Jugoslovanski voditelji so namreč kljub ostrim obtožbam iz Moskve sprva vztrajno ponavljali, da je njihovo mesto ob Sovjetski zvezi, zadržano-sti pa jim niso narekemale le ideološke vezi, temveč tudi strah pred obo-roženim posegom z Vzhoda. Kritike Sovjetske zveze in njenega voditelja so se izogibali vse do začetka oktobra 1948, ko je v *Borbi* izšel nepodpisan članek *Še enkrat o nepravilnih in neresničnih obtožbah*, ki ga je napisal sekretar politbiroja CK KPJ Milovan Djilas. Čeprav je Sovjetski zvezi priznaval od-ločilno vlogo v socialističnem gibanju, je bil prepričan, da se socializem ne more povsod razvijati na enak način, kritikom KPJ pa je zameril tudi namerno podcenjevanje jugoslovanskega osvobodilnega boja in nerazu-mevanje specifičnega razvoja revolucije v Jugoslaviji. Poleg tega je odloč-no zavrnil sovjetski monopol nad interpretacijo marksizma in Stalinu prvič javno odrekel karizmo nezmotljivosti. Pri tem je bil sicer previden, vendar je bilo njegovo sporočilo nedvoumno. Zapisal je, da je Stalin resda »največja živeča avtoriteta ne le v mednarodnem delavskem gibanju, tem-več v demokratičnem svetu nasploh. Toda v sporu med CK KPJ in CK VKP(b) pravica ni na njegovi strani, temveč na strani CK KPJ.«³⁰ O vse-bini članka se je najprej posvetoval s Titom, ki naj bi omenjanju Stalinovega imena sprva nasprotoval, vendar ga je Djilas prepričal, da mora biti spo-ročilo jasno, kajti »vsakdo ve, da za vsem tem stoji Stalin in partijsko član-stvo je zmedeno, ker se o tem molči«.³¹

³⁰ *Borba* XIII, 4. oktober 1948, str. 3.

³¹ Milovan Djilas: *Pad nove klase: povest o samorazaranju komunizma*. Službeni list SRJ, Beograd 1994, str. 104.

Kritično razmišljanje o sovjetskem sistemu je bilo sprva omejeno le na najožji krog partijskih voditeljev, počasi pa je prek osrednjih glasil prodiralo tudi v javnost. Proti koncu leta 1949 je bilo objavljenih kar nekaj kritičnih misli na račun Sovjetske zveze, ki so jim botrovali stalinistični sodni procesi proti voditeljem vzhodnoevropskih komunističnih partij, preklic pogodbe o prijateljstvu in sodelovanju ter sovjetski napadi na Jugoslavijo ob njeni kandidaturi in izvolitvi v varnostni svet OZN oktobra 1949. Večinoma je šlo za politične razprave o hegemonizmu in vsiljevanju sovjetskega družbenega modela, vanje pa so pisci vpletali marksistično ideologijo, s katero so utemeljevali pravico do enakopravnosti socialističnih držav in različnih poti v socializem.

Prisiljeni in odločni iznajti alternativo sovjetskemu modelu socializma so jugoslovanski voditelji na pragu petdesetih let ubrali vrtoglavo pot ideoloških iskanj. Napajali so se pri Marxu, Engelsu in Leninu, naskrivaj pa so verjetno posegali tudi po delih manj »pravovernih« avtorjev, zlasti francoskih utopičnih socialistov. Krivdo za degeneracijo sovjetskega sistema so videli v birokraciji in zaverovanosti v močno državo, ki naj bi zavirala razvoj socializma, zato so začeli v nasprotju s sovjetskim centralizmom poudarjati Marxovo tezo o odmiranju države. Temu naj bi se približali z decentralizacijo ter uvedbo samoupravljanja in družbene lastnine. Marx in Engels sta namreč poudarjala enotnost oblasti v rokah kolektivnih predstavniških organov in samoupravljanje v lokalnih skupnostih, medtem ko država zanju ni bila »nič drugega kakor stroj za zatiranje enega razreda po drugem, in sicer v demokratični republiki nič manj kakor v monarhiji. V najboljšem primeru je država zlo, ki ga podeduje proletarij, ko zmaga v borbi za razredno gospodstvo /.../.«³²

Zamisel o uvedbi delavskega samoupravljanja se je izoblikovala v neskončnih pogovorih najvplivnejših jugoslovanskih partijskih voditeljev, zlasti Edvarda Kardelja, Borisa Kidriča in Milovana Djilasa. Slednji je v spominih zapisal, da ga je ob prebiranju drugega zvezka Kapitala prešinila ideja, da bi vso upravo prepustili delavcem v podjetjih, država pa bi zase zahtevala le davek. Zamisel naj bi predstavil Kardelju in Kidriču, ki sprva menda nista bila navdušena, vendar sta si po nekaj dneh premislila. Pre-

³² Karl Marx: Državljska vojna v Franciji, Uvod Friedricha Engelsa. Cankarjeva založba, Ljubljana 1950, str. 15.

cej manj zagret naj bi bil Tito, ki je po Djilasovem pričevanju v teoretičnih razpravah ves čas stal ob strani. »Naši delavci niso zreli za to,« je ponavljal, dokler ni po Kardeljevem in Djilasovem prepričevanju v nekem trenutku menda navdušeno vzkliknil: »Saj to je tisto Marxovo – tovarne delavcem!«³³

Precej drugače se je teh dogodkov spominjal Edvard Kardelj. Tik pred smrtjo je zapisal, da je sam že leta 1948 razmišljal o samoupravljanju in delavskih svetih ter o ločitvi partije od države, v razpravah pa naj bi aktivno sodeloval tudi Tito. Ko mu je spomladi 1949 nekaj članov politbiroja predlagalo uvedbo samoupravljanja, naj bi bil Tito celo navdušen, pomisleke pa naj bi imel le glede predloga o spremembi partijskega statuta in preimenovanju KPJ v ZKJ. Menil je namreč, da bo preimenovanje partijo oslabilo, vendar se je po krajšem prepričevanju strinjal tudi s tem predlogom, menda zato, ker je želel, da bi bila razlika med jugoslovansko in sovjetsko partijo opazna tudi navzven.³⁴ S preimenovanjem partije naj bi se namreč jugoslovansko komunistično gibanje približalo izvirnim Marxovim zamislim in njegovi Zvezi komunistov, obenem pa se oddaljilo od Sovjetske zveze.

Slovesna predaja tovarne Litostroj delavskemu svetu septembra 1950. (MNZS, foto Zvone Mahovič)

³³ Djilas, Pad nove klase, str. 110.

³⁴ Kardelj, Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije, str. 136.

Konec decembra 1949 sta predstavnika sindikatov in vlade Djuro Salaj in Boris Kidrič podpisala *Navodilo za ustanavljanje in delo delavskih svetov v državnih gospodarskih podjetjih*, ki je bilo 23. decembra 1949 poslano izbranim podjetjem, med njimi tudi osemintidesetim slovenskim. Pol leta zatem, 27. junija 1950, je zvezna skupščina sprejela *Temeljni zakon o gospodarjenju z državnimi gospodarskimi podjetji in višjimi gospodarskimi združenji po delovnih kolektivih*,³⁵ ki se ga je kmalu oprijelo ime »zakon o samoupravljanju«. Poslancem zvezne skupščine ga je predstavil Josip Broz Tito. Poudaril je, da se mora proces odmiranja države začeti takoj, da se partija zatorej ne sme spojiti z državnim aparatom, najnižjo obliko socialistične lastnine, državno lastnino, pa naj nadomesti družbena lastnina v rokah delavcev.³⁶

Litostrojevi stanovanjski bloki v Ljubljani leta 1950. V ozadju so Titovi zavodi Litostroj, ponos tedanje slovenske industrije. (MNZS, foto Zvone Mahovič)

Z zakonom, ki ga je Tito označil za najpomembnejše zgodovinsko dejanje po sprejetju zakona o nacionalizaciji, so organi delavskega samoupravljanja postali delavski svet, upravni odbor in direktor podjetja. Delavski svet so volili delavci podjetja za eno leto, ta pa je za enako časovno

³⁵ Uradni list FLRJ, 1950, št. 43.

³⁶ Borba XV, 27. junij 1950, str. 1.

obdobje izvolil upravni odbor. Poslovanje je vodil direktor podjetja, ki ga je imenoval bodisi upravni odbor višjega gospodarskega združenja bodisi državni organ, medtem ko sta lahko delavski svet in upravni odbor zgolj predlagala njegovo zamenjavo. Delavski svet, ki je moral imeti vsaj petnajst članov, je smel potrjevati tako imenovane temeljne plane in zaključne račune podjetja, sklepati o izpolnjevanju gospodarskega načrta, voliti in razrešiti upravni odbor ali katerega od njegovih članov, izdajati pravila podjetja, ki jih je pred tem potrdil upravni odbor višjega gospodarskega združenja oziroma državni organ, razpravljati o poročilih in ukrepih upravnega odbora ter razdeljevati tisti del akumulacije, ki je ostal podjetju oziroma kolektivu. Sej delavskega sveta so se morali udeleževati tudi člani upravnega odbora in direktor, člani delavskega sveta pa so jim lahko zastavljali vprašanja glede njihovega dela. Upravni odbor je vključno z direktorjem sestavljalo od pet do enajst članov, njegove pristojnosti pa so bile v primerjavi s pristojnostmi delavskega sveta precej širše. Oblikovati je namreč moral predloge za temeljne plane podjetja, sprejemati mesečne načrte, sestavljati predloge za notranjo organizacijo in sistemizacijo delovnih mest, odločati o postavljanju uslužbencev na vodilna mesta ter o delovnih normah. Poleg tega je opravljal vrsto drugih nalog, predvsem pa skrbel za uresničevanje načrtov in pravilno poslovanje podjetja. Ključna oseba v podjetju je bil direktor, ki je neposredno vodil izvajanje načrtov in poslovanje podjetja, sklepal pogodbe in zastopal podjetje pred državnimi organi ter opravljal vrsto drugih nalog. Poleg tega je lahko zadržal izvajanje sklepov upravnega odbora in ukrepal celo mimo njega, vendar je moral upravni odbor o tem obvestiti.

Pooblastila delavskih svetov so bila bolj ali manj simbolična, saj je bil dejanski nadzor nad poslovanjem podjetja v rokah direktorja in državnega organa, ki je direktorja imenoval. Tega so se zagotovo zavedali tudi partijski voditelji, čeprav so krivdo za pasivnost delavskih svetov najraje pripisali kar delavcem samim. Tako je denimo Lidija Šentjurs konec leta 1950 ugotavljala, da delavski sveti sploh ne vedo, kaj bi počeli, in »ker ne obvladujejo nalog vodstva podjetja, je včasih potreben tudi pritisk iz vrha, in ker tega ne razumejo, se pasivizirajo in pravijo, češ da so te forme samo na papirju in ne v praksi«.³⁷

³⁷ AS 537, šk. 25, Zapisnik seje izvršnega odbora OF, 11. december 1950, str. 10–11.

»Zakon o samoupravljanju« tudi ni odpravil centralističnega načrtovanja. Tedaj je namreč vladalo prepričanje, da bi brez natančnega načrtovanja in zajemanja skoraj celotne akumulacije iz podjetij nastala v proizvodnji anarhija. Podjetja so zato lahko zadržala le majhen del zbranih sredstev, ki so jih namenjala za nagrajevanje delavcev nad višino plače in za omejeno pospeševanje proizvodnje, ključno besedo v gospodarstvu pa je ohranil star državni mehanizem, ki je odločal o investicijah ter podjetjem predpisoval celo višino plač. Vztrajanje pri centralističnem načrtovanju je bilo na eni strani posledica prepričanja, da bi svobodnejše delovanje podjetij vodilo v anarhijo ali kapitalizem, deloma pa tudi posledica dejstva, da je bilo samoupravljanje uvedeno v neugodnem času gospodarske krize, ko sta industrijska in kmetijska proizvodnja padali, velik del proračunskih sredstev pa je bil namenjen vojski. Kljub temu je »zakon o samoupravljanju« navzven pomenil odločilen odmik od sovjetskega modela socializma ter napovedal novo obdobje v zgodovini druge Jugoslavije, zaznamovano z izvirnim sistemom, imenovanim tudi »jugoslovanski eksperiment«.

Desetletja kasneje je eden od ideologov tega eksperimenta, Milovan Djilas, zapisal, da je bilo samoupravljanje resda dosežek na področju pravic delavcev in socialističnega tržnega gospodarstva, vendar ni bistveno vplivalo na politični sistem in značaj oblasti. Politične reforme iz začetka petdesetih let namreč niso odpravile monopola partije, njenega avtokratskega voditelja in vsepovsod prisotne tajne policije, čeprav so omejile samovoljo in nezakonitost ter zrahljale doktrinarno krutost. Samoupravljanje, ki se je rodilo iz kreativnega upora Stalinu, ni niti načelo, kaj šele zrušilo partijski aparat, temveč se je izrodilo v novo ideologizacijo in propagiranje nove utopije. Tito je po Djilasovem mnenju zagovarjal samoupravljanje predvsem kot način oživitve gospodarstva, zavedal pa se je tudi dejstva, da bo nova, samoupravna ideologija utrdila jugoslovansko samostojnost. »Vendar nič več od tega: samoupravljanje ni smelo prekoračiti meje, kaj šele ogroziti sistema oblasti, kakršen se je izoblikoval v revoluciji in kakršen je ustrezal njegovim težnjam,«³⁸ je zapisal Djilas.

V petdesetih letih so snovalci samoupravljanja pozorno spremljali njegov razvoj, partijske organizacije pa so zbirale podatke o delovanju

³⁸ Milovan Djilas: Druženje s Titom. Zaslón, Beograd 1990, str. 85–86, 160.

organov delavskega samoupravljanja na svojem področju. Pred tretjim kongresom ZKS leta 1954 je nastala zanimiva politična analiza samoupravljanja, ki je služila kot gradivo za kongresna poročila. Avtorji poročila so ugotavljali, da se delavsko samoupravljanje do leta 1952 ni uveljavilo, ker je bila samostojnost podjetij okrnjena s proizvodnimi načrti, ki so jih predpisovali centralni organi. Odločilno besedo v podjetju je imel direktor, upravni odbor in delavski svet pa sta se ubadala zgolj z obrobniimi tehničnimi vprašanji. Z ukinitvijo glavnih direkcij so proizvodnjo načrtovala podjetja sama, vendar so se organi samoupravljanja pri tem otepali z najrazličnejšimi težavami, saj so bili delavski sveti marsikje povsem odrinjeni od odločanja. Krivdo za takšne odnose znotraj podjetij so avtorji poročila pripisali tako pasivnosti delavskih svetov kakor tudi namernemu odrivanju s strani uprave, saj »vodilni uslužbenci upravnega aparata nimajo zaupanja v kolektive in delavsko samoupravljanje, češ da delavci vsega tega itak ne razumejo, sami pa ne težijo za tem, da bi prenesli problematiko pred kolektiv in delavske svete tako, da bi delavci razumeli«. ³⁹ Drugod, kjer so se delavski sveti kolikor toliko uveljavili, se je dogajalo, da z njihovim delom niso bili seznanjeni kolektivi, zato »računajoč, da predstavljajo delavski sveti in upravni odbori v večjih podjetjih samo par odstotkov zaposlenih, tudi ob najboljšem delu samega delavskega sveta ni mogoče govoriti o upravljanju po proizvajalcih, ker kolektiv ni niti predhodno niti na seji seznanjen o vprašanjih, o katerih razpravljajo njegovi predstavniki v delavskem svetu«. ⁴⁰ Nepovezanost med kolektivi in organi samoupravljanja so slednji opravičevali, češ da delavce zanimajo samo plače, medtem ko so avtorji poročila menili, da so »kruhoborske tendence« posledica izoliranosti kolektiva od dogajanj v podjetju. Razvoj samoupravljanja po njihovem mnenju ni zavirala le pasivnost kolektivov, temveč tudi nezanimanje delavskih svetov in upravnih odborov za upravljanje in delovanje podjetij. Ponekod se je celo dogajalo, da so se sestajali le predsedniki delavskih svetov in upravnih odborov ter direktorji, ki so odločali v imenu organov samoupravljanja, čeprav so bili ti zamišljeni kot kolektivni organi. Poleg tega se je po mnenju piscev poročila marsikje pozabljalo, da kolektivi niso odgovorni le za razvoj svojih podjetij, temveč za gospodarski razvoj

³⁹ AS 1521, šk. 10/9, Delavsko samoupravljanje (material za poročila na III. kongresu ZKS), str. 8.

⁴⁰ Prav tam, str. 18.

celotnega okraja. Nerazumevanje samoupravljanja naj bi se kazalo zlasti v prikrivanju in neupravičeni delitvi presežkov, nedisciplini in neodgovornemu odnosu do družbene lastnine, temu pa naj bi botrovala sestava delavskih svetov in upravnih odborov, v katerih je bilo med letoma 1951 in 1953 le dobra četrtina partijcev.⁴¹

V nasprotju s trditvami v omenjenem poročilu je tudi po letu 1952 monopol nad lastnino ostajal v rokah države. Novost je bila le ta, da so bili odpravljeni državni proizvodni načrti, medtem ko je država vsakemu posameznemu podjetju še naprej določala plačni sklad in pravzaprav povsem samostojno razpolagala s tako imenovanim presežnim delom, ki je po njenem mnenju pripadalo družbi in ne podjetjem.

Volitve v zvezno skupščino leta 1950 v Sloveniji. Volilna komisija predaja volilnemu upravičencu volilno kroglico. (MNZS, foto Leon Jere)

V začetku petdesetih let je oblast sklenila poenostaviti tudi orjaški državni aparat, ki se je neznansko razbohotil prav po sporu z Informbirojem. Tako so bila do leta 1951 ukinjena številna delovna mesta v zvezni administraciji, odpravljeni pa so bili tudi nekateri privilegiji partijske elite. Te ukrepe je spremljala decentralizacija oziroma prenos nekaterih, zlasti gospodarskih pristojnosti s federacije na republike, vendar decentralizacija

⁴¹ Prav tam. Sestav delavskih svetov od 1951 do 1953.

ni bila usmerjena h krepitvi državnosti republik, temveč k razbremenitvi zveznih ustanov. Krčenje državnega aparata je potekalo v sozvočju s kampanjo proti birokratizmu, ki naj bi bil usmerjen k podrejanju delavskega razreda državnemu aparatu. Partijski teoretiki so svarili pred razraščanjem birokracije, saj se je ta že začela oblikovati v politično silo in spreminjati v vladajoči družbeni sloj. Neizbežni katastrofi bi se po njihovem mnenju lahko izognili le s prenosom oblasti na delavski razred oziroma s postopnim odmiranjem funkcij države.

Zasedanje slovenske skupščine aprila 1951 v dvorani Filharmonije. Skupščina se je v stavbo današnjega parlamenta preselila leta 1959, dotlej pa so njena zasedanja potekala v različnih dvoranh po Ljubljani, tudi v Kazini. (AS, foto Vlastja Simončič)

Z novim splošnim zakonom o ljudskih odborih, ki ga je zvezna skupščina sprejela 31. marca 1952,⁴² je bil po mnenju zakonodajalca storjen nov korak v razvoju samoupravljanja, z uvedbo občin pa v obrisih nakazan prihodnji komunalni sistem. Zakon je poleg občin kot upravnoteritorialnih enot uvedel okraje in mesta ter odpravil krajevne ljudske odbore. Poleg tega je v okrajne in mestne ljudske odbore uvedel zbore proizvajalcev, prejšnji vsemogočni izvršilni odbor pa nadomestil s sveti za posamezna področja. Pristojnosti ljudskih odborov so bile nekoliko razširjene, saj so lahko opravljali vse zadeve, ki so se nanašale na razvoj njihovega

⁴² Uradni list FLRJ, 1952, št. 22.

področja, z izjemo tistih, ki so bile v pristojnosti višjih državnih organov. Kot nova oblika sodelovanja množic z ljudskim odborom je bil uveden lokalni referendum, ki so ga razumeli kot obliko neposredne demokracije, njegov izid pa je bil za ljudski odbor obvezen. Še naprej so obstajali zbori volivcev, ki sicer niso bili organi oblasti, vendar so lahko predlagali in sprejemali za ljudski odbor obvezne sklepe, razpravljali in sklepali pa so tudi o izbiri kandidatov za odbornike.⁴³

Do sprememb je prišlo tudi v odnosu med ljudskimi odbori in višjimi državnimi organi, saj so lahko slednji nadzorovali le zakonitost delovanja ljudskih odborov, ne pa tudi razveljavljali njihovih sicer zakonitih, vendar po mnenju višjega državnega organa nepravilnih aktov. Dejansko je bila ta pravica v zakonu le nekoliko drugače opredeljena. Višji državni organi so namreč lahko še naprej razveljavljali zakonite akte ljudskih odborov, če ti niso bili v skladu s »splošnimi koristmi«. Ohlapna opredelitev je omogočala prav tako ohlapno interpretacijo, zato je ta določba služila kot nekakšen varnostni vijak, ki je preprečeval, da bi se ljudski odbori iztrgali nadzoru.

Obdobje po letu 1950 oziroma 1953, ko je bil sprejet ustavni zakon, so jugoslovanski politični in pravni teoretiki imenovali tudi obdobje socialistične demokracije. Razumeli so jo kot specifičen politični sistem in zgodovinsko nujnost v razvoju socializma, ki naj bi bil že sam po sebi usmerjen k odmiranju države. Pojem socialistične demokracije sicer ni bil nov, vendar so bili jugoslovanski komunisti prvi, ki so jo skušali uresničiti. V nasprotju z ljudsko demokracijo, za katero so bili med drugim značilni državna lastnina, mogočen birokratski aparat in skoraj neomejene pristojnosti države, je socialistična demokracija temeljila na družbeni lastnini in samoupravljanju, pristojnosti države pa naj bi postopoma prevzemale lokalne skupnosti. V širšo javnost je izraz socialistična demokracija prodril s Titovim govorom na šestem kongresu KPJ (ZKJ) novembra 1952, ko je delovanje jugoslovanskih komunistov opredelil kot borbo za socialistično demokracijo. Edvard Kardelj je pojem socialistične demokracije omenil že na tretjem kongresu Osvobodilne fronte 27. aprila 1951, podrobneje pa je o njej govoril ob sprejetju zakona o ljudskih odborih

⁴³ Josip Globevnik: Ljudski odbori, organi ljudske samouprave: pregled razvoja in njihova nova ureditev. Uradni list LRS, Ljubljana 1952.

marca 1952. Takrat je poudaril zlasti pomen »svobodne socialistične kritike«, ki naj bi imela ključno vlogo v nenehno razvijajočem se sistemu socialistične demokracije.⁴⁴ V tej besedni zvezi pridevnika socialistična ni uporabil po naključju, saj so partijski voditelji radi poudarjali, da za sovražnike socializma ni demokracije, kmalu pa se je izkazalo, da kritika ni bila dovoljena niti tistim, ki so bili socializmu naklonjeni.

O determinaciji socialističnega sistema in nadaljnjem razvoju socializma v Jugoslaviji je 22. aprila 1951 na tretjem kongresu Osvobodilne fronte podrobneje govoril voditelj partije general Edvard Kardelj. Poudaril je, da se je v Sovjetski zvezi »revolucionarna spremenila v množico kvasov, ki so postali bankrot«, in dodal, da so tam postali le Marxovi, Engelesovi in Leninovi vanki pred dvojnim sovetskim imperialističnim revolucionarnim reakcijskim bankrotom. Sklepe, ki so na Marxu in Engelu, je govoril tudi o postopnem odmiranju družbe, saj naj bi bila

⁴⁴ Edvard Kardelj: Socializem in demokracija: ekspozicija o predlogu splošnega zakona o ljudskih odborih. V: Problemi naše socialistične graditve, II. knjiga. DZS, Ljubljana 1955.

Zveza ali partija

Kritika stalinizma je spodbudila tudi razmišljanja o ločitvi partijske in državne oblasti. Ko je Tito ob sprejetju »zakona o samoupravljanju« 26. junija 1950 primerjal sovjetski in nastajajoči jugoslovanski model socializma, je primerjal tudi vlogi obeh partij in njun odnos do države. Ugotavljal je, da je sovjetska partija zraščena z državnim aparatom in daleč od množic, kar je v nasprotju z Leninovim naukom o partiji v prehodni dobi, ko je njena naloga vzgoja, ne pa prisila. Priznal je tudi, da se je jugoslovanska partija prepogosto zgledovala po sovjetski partiji, ter dodal, da se bo temu v prihodnje izogibala.⁴⁵ Nove poglede političnih voditeljev na Sovjetsko zvezo je v seriji člankov, ki jih je novembra 1950 objavljaval v *Borbi*, izrazil tudi Milovan Djilas. V njih je ostro napadel sovjetski sistem, ki da se je sprevrgel v novo obliko razredne družbe z vlado birokracije oziroma v tako imenovani sistem državnega kapitalizma.⁴⁶

O deformacijah sovjetskega sistema in nadaljnjem razvoju socializma v Jugoslaviji je 27. aprila 1951 na tretjem kongresu Osvobodilne fronte podrobneje govoril vodilni partijski teoretik Edvard Kardelj. Poudaril je, da se je v Sovjetski zvezi »revolucija spremenila v mračno krvavo farso s poslušno birokracijo v glavni vlogi«, ⁴⁷ ter dodal, da so tam pozabili na Marxova, Engelsova in Leninova svarila pred dvojnim sovražnikom proletarske revolucije, reakcijo in lastno birokracijo. Sklicujoč se na Marxa in Engelsa, je govoril tudi o postopnem odmiranju države, saj naj bi bila

⁴⁵ Josip Broz Tito: *Borba za socialistično demokracijo*, V. knjiga. Cankarjeva založba, Ljubljana 1954, str. 30.

⁴⁶ Milovan Djilas: *Savremene teme*. *Borba* XV, 19., 20., 26. in 29. november 1950.

⁴⁷ Edvard Kardelj: *Deset let ljudske revolucije*. V: *Problemi naše socialistične graditve*, II. knjiga. DZS, Ljubljana 1955, str. 102–103.

država produkt razrednih nasprotij, zato bo odmrla, ko bodo izginili družbeni razredi. Postopoma naj bi odmrla tudi partija, kajti »razvoj socialistične demokracije ne more biti v tem, da se enostrankarski sistem nadomesti z mnogostrankarskim,« ker je »vsak strankarski sistem /.../ stvar epohe kapitalizma«. Dodal je, da »je tudi enostrankarski sistem diktature proletariata samo ostanek te epohe, ki mineva. Ne gre torej za ustvarjanje mnogostrankarskega sistema v sistemu socialistične demokracije, ampak za to, da skupaj z državo odmere tudi tako imenovani enostrankarski sistem.«⁴⁸

Prvi ukrep za uveljavitev načela ločitve partijske in državne oblasti je bilo direktivno pismo, ki ga je CK KPJ 22. junija 1950 poslal republiškim partijskim vodstvom. V njem so partijski voditelji pojasnili nov način dela v okrajnih partijskih komitejih, pri čemer so zahtevali kolektivno vodenje in odgovornost vseh članov okrajnega partijskega vodstva za delo partijskih in državnih organov na lokalni ravni. V sozvočju s težnjami po ločitvi partijske in državne oblasti so zahtevali tudi razrešitev partijskega sekretarja dolžnosti predsednika okrajnega ljudskega odbora, saj so bili dotlej partijski sekretarji praviloma tudi predsedniki ljudskih odborov. Ohranjena pa je bila personalna zveza med položajema partijskega sekretarja in predsednika okrajnega izvršnega odbora Ljudske fronte, »ker je to politična funkcija in ne vzame mnogo časa«. Dejansko partija ni nameravala spustiti vajeti iz rok, saj bi morali okrajni komiteji, sledeč direktivi CK KPJ, »težiti, da bo najboljši član biroja okrajnega komiteja za partijskim sekretarjem izbran za predsednika okrajnega izvršnega ljudskega odbora«. Poleg tega naj bi odtlej okrajni komiteji več pozornosti namenjali socialni strukturi članstva, saj bi morali v delo komitejev vključiti čim več delavcev iz neposredne proizvodnje.⁴⁹

Novembra 1950 je bilo v Sloveniji 48.253 članov in 12.641 kandidatov za člane KPS, med člani pa 55 odstotkov delavcev, nekaj nad 16 odstotkov kmetov, približno 29 odstotkov pa jih je bilo uvrščenih med nameščence in inteligenco.⁵⁰ Članstvo se je močno povečalo po sporu z Informbirojem, ko je partija z namenom, da bi okrepila svoje vrste in raz-

⁴⁸ Prav tam, str. 122.

⁴⁹ AS 1589, šk. 2, Okrožnica CK KPJ – CK KPS, 22. junij 1950.

⁵⁰ AS 1589, šk. 2, Zapisnik seje politbiroja CK KPS, 14. november 1950, str. 1, 2.

širila politično zaledje, na široko odprla svoja vrata, porast članstva pa je bil deloma tudi posledica ukinitve SKOJ leta 1948. Z naraščanjem števila članov se je nekoliko spremenila socialna struktura, saj se je odstotek delavcev v primerjavi s prejšnjim stanjem znižal, odstotek izobražencev in uslužbencev pa narasel. Po mnenju slovenskih partijskih voditeljev je bil delež inteligence in nameščencev previsok, zato so februarja 1951 v sozvočju z direktivnim pismom CK KPJ in zahtevami po proletarizaciji partije sklenili skrajšati oziroma odpraviti tako imenovani kandidatski staž za delavce in kmete, na drugi strani pa predlagali podaljšanje kandidatskega staža za nameščence in izobražence.⁵¹

O vlogi partije v novih razmerah so razpravljali tudi na konferenci KPS 22. in 23. septembra 1950. V uvodnem referatu je slovenski partijski voditelj Miha Marinko okrajnim sekretarjem pojasnil nov način vodenja partijskih organizacij, pri čemer je poudaril zlasti politično in vzgojno vlogo partije. Konference se je kot gost udeležil tudi sekretar politbiroja CK KPJ Milovan Djilas, ki je svaril pred razraščanjem tako imenovanega birokratizma. Opozoril je, da so mu dotlej najbolj podlegali prav okrajni komiteji in ljudski odbori, bistva birokratizma pa ni videl v velikih količinah papirja, temveč v zraščanju partijskih in državnih funkcij. »Pa pogledmo, kakšen je sedaj videti okraj,« je dejal, »to je velikanska koncentracija oblasti – sekretar okrajnega komiteja, predsednik izvršnega odbora, sekretar ali predsednik fronte itd. Torej vse politične, administrativne in ostale funkcije so dejansko združene v eni osebi.«⁵² V sozvočju z Djilasovimi in Marinkovimi besedami je izzvenela tudi resolucija, ki so jo sprejeli udeleženci partijske konference. Med pglavitnimi slabostmi v delovanju okrajnih komitejev so navedli podvajanje funkcij v državnem in partijskem aparatu, zanemarjanje političnega dela in formalno pojmovanje demokracije, kampanjsko reševanje tekočih nalog in »priganjaštvo« ter pretiran lokalizem na eni in centralizem na drugi strani. Izhod iz nakopičenih težav so videli v izvolitvi »partijsko-politično najboljših tovarišev, ne glede na položaj in zaposlitev, ki jo imajo v svojem poklicu ali državni upravi«, zmanjšanju profesionalnega partijskega aparata, kolektivnem

⁵¹ AS 1589, šk. 4, Zapisnik konference z organizacijskimi sekretarji okrajnih komitejev, 8. februar 1951, str. 26–27.

⁵² AS 1589, šk. 4, Zapisnik republiške partijske konference, 22.–23. september 1950, str. 61.

vodenju ter kolektivni in osebni odgovornosti članov okrajnih komitejev, predvsem pa v politični vzgoji »v duhu demokratičnega centralizma in socialističnega patriotizma«. ⁵³

Slaba dva meseca po konferenci je slovenski partijski vrh že zaznal prve slabosti, ki jih je povzročil nov način dela v partijskih organizacijah. Organizacijska sekretarka CK KPS Lidija Šentjunc je novembra 1950 ugotavljala, da se je »vprašanje demokracije /.../ marsikje nepravilno razumelo. Ponekod smatrajo anarhijo za demokracijo in mislijo, da sme na sestankih, konferencah itd. vsakdo govoriti, kar hoče, in se predsednik boji, da bi kršil demokracijo, če bi ostro zavrnil kakšnega kritikanta.« ⁵⁴ V partijske voditelje se je naselil strah pred popuščanjem partijske discipline in bojazen pred vdiranjem vladajoči ideologiji nasprotnih mnenj, ki sta skoraj zasenčila kampanjo proti birokratizmu. To je zaznal tudi Boris Kidrič, ki je na sedmem plenumu CK KPS 26. januarja 1952 ugotavljal, da »sedaj, ko smo proti oportunističnemu nasedanju raznim reakcionarnim tendencam napovedali borbo, padamo v drugo skrajnost, da mislimo, da je vračanje k birokratskim in administrativnim metodam izhod iz tega položaja«. ⁵⁵

Zatekanje k administrativnim ukrepom, vladajoči ideologiji nasprotna mnenja, nevednost in zmeda v partijskih vrstah, ki so bili v precejšnji meri posledica nenadnih in protislovnih novosti, narekovanih od zgoraj, so slovenske partijske voditelje spodbudili, da so januarja 1952 na partijske organizacije naslovili pismo z navodili, kako izboljšati politično delo. Zapisali so, da razvoj socialistične demokracije nalaga komunistom nove naloge, ki jim marsikatera partijska organizacija ni bila kos, ter poudarili, da morajo biti partijci aktivni na vseh področjih družbenega življenja. Poznati pa morajo tudi svoje nasprotnike, kajti »socialistična demokracija je za delavski razred, za njegove zaveznike, za delovno ljudstvo, ne pa za sovražnike socializma in demokracije«. Slovenski politični voditelji so ugotavljali, da mnoge partijske organizacije ne spremljajo političnih dogajanj in se utapljajo v drobnih sprotnih nalogah. Zato so jih pozvali, naj se izogibajo administrativnemu ukrepanju in več skrbi

⁵³ Prav tam, str. 147–150.

⁵⁴ AS 1589, šk. 29, Zapisnik sestanka članov uprav in referentov CK KPS, 4. november 1950, str. 3.

⁵⁵ AS 1589, šk. 1, Zapisnik VII. razširjenega plenuma CK KPS, 26.–27. januar 1952, str. 46.

Sekretar CK ZKS Miha Marinko in Lidija Šentjirc na III. kongresu ZKS maja 1954. (AS)

namenijo ideološki vzgoji partijcev ter krepitvi povezav med partijo in ljudstvom. »Boj proti vsakršnemu birokratizmu, boj za močno, enotno, politično monolitno Partijo, v kateri so nameni, cilji in naloge naše politike resnično jasni vsem članom Partije, vsem komunistom, to naj bo naša osnovna naloga, to je osnovni pogoj, ki more zagotoviti nemoten razvoj socialističnih sil slovenskega naroda ter vseh ostalih narodov Jugoslavije,« je sklenil pismo CK KPS.⁵⁶

Sodeč po ponavljajočih se razpravah o takšnih in drugačnih nepravilnostih v nižjih partijskih forumih, se razmere tudi po tem pismu niso spremenile. Partijski voditelji, ki si niso zmogli ali hoteli priznati, da so zmedo povzročili številni, za povprečnega partijca nerazumljivi ukrepi od zgoraj, so se začeli oklepali nove rešilne bilke – zmanjšanja partijskega članstva z izključitvami ali preusmerjanjem partijcev k delu v SZDL, vendar ti ukrepi sodijo v čas po letu 1952.

Medtem ko je slovenski partijski vrh nihal med nadaljnjim reformiranjem partije in zaostrovanjem partijske discipline, se je CK KPJ ubadal s pripravami na šesti kongres. Pred tem je na četrtem plenumu julija 1951 sprejel resolucijo o teoretskem delu v KPJ, s katero je bil vsaj na videz storjen nov korak k notranji demokratizaciji partije. Milovan Djilas je tedaj ugotavljal, da sovjetska partija že davno ni več marksistična stranka, saj ne spodbuja svobodnega izražanja mnenj in notranje demokracije, temveč prepušča vso oblast eni osebi. Priznal je, da težnje po ideološkem monopolu živijo tudi v KPJ, vendar jih ni pripisal najvišjemu partijskemu vrhu, temveč »sicer dobrim in predanim tovarišem«, ki stališča posameznih partijskih voditeljev sprejemajo kot direktivna in dokončna. Tako »nastaja nenavadna in smešna situacija, da nam iz CK ponujajo monopol, nas silijo vanj, mi pa se ga moramo otresati.«⁵⁷ V resoluciji so partijski voditelji poudarili, da lahko komunisti svobodno razpravljajo o javno izrečenih pogledih svojih tovarišev, ne glede na njihov položaj, partijske organizacije pa da morajo nujno preučiti le tiste sklepe, direktive in teoretske razprave, za katere politbiro CK KPJ izrecno tako zahteva.⁵⁸

Prizadevanja jugoslovanskih voditeljev, da bi iznašli alternativo sovjetskemu sistemu, določili Jugoslaviji novo vlogo v mednarodnopolitični

⁵⁶ AS 1589, šk. 1, Pismo CK KPS za izboljšanje političnega dela partijskih organizacij KPS.

⁵⁷ Četrty plenum CK KPJ. V: Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948–1952), str. 591.

⁵⁸ Prav tam, str. 639.

areni in navsezadnje utrdili svojo oblast, so dosegla vrh na šestem kongresu KPJ (ZKJ). Čeprav se je že pred njim pojavljal odpor do nadaljnje demokratizacije, je kongres izzvenel kot odločen prelom s stalinizmom, v marsičem pa tudi kot eden zadnjih vzdihljajev zgodnjega »partijskega liberalizma«.⁵⁹ Kongres je po svoji vsebini pomenil pomembno politično prelomnico, obenem pa je bil, kot se je izkazalo v manj kot letu dni, eden najbolj kontroverznih dogodkov v zgodovini jugoslovanskega komunizma.

VI. kongres KPJ/ZKJ novembra 1952 v Zagrebu. (AS)

Šesti kongres je potekal med 2. in 7. novembrom 1952 v Zagrebu, kjer se je zbralo prek dva tisoč delegatov iz vse Jugoslavije. Prvi jih je navoril generalni sekretar CK KPJ Josip Broz Tito. Precejšnji del referata je namenil mednarodni politiki in jugoslovansko-sovjetskemu sporu, izhajal pa je iz ocene, da je treba korenine hladne vojne iskati v imperializmu. Obregnil se je zlasti ob zunanjo politiko Sovjetske zveze, ki »gre zavestno po stari carski poti imperialističnega ekspanzionizma, in sicer z metodami, ki so jih tudi zahodne kapitalistične sile že opustile«,⁶⁰ precej manj

⁵⁹ »Partijski liberalizem« ni liberalizem v klasičnem pomenu, s katerim opredeljujemo gospodarske in politične nazore meščanstva, temveč gre za opredelitev demokratičnejših nazorov znotraj enostrankarskega sistema. (Prim. Božo Repe: »Liberalizem« v Sloveniji. Borec XLIV, 1992, št. 9–10).

⁶⁰ Borba komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo: VI. kongres KPJ (ZKJ). Cankarjeva založba, Ljubljana 1952, str. 14.

kritičnih besed pa je namenil Zahodu. Govoril je tudi o gospodarskih in političnih spremembah v Jugoslaviji, družbena preobrazba pa je po njegovem mnenju terjala tudi preobrazbo partije. Ta naj se ne bi več vmešavala »kot nekak vrhovni arbiter in sodnik, ki izreka svojo sodbo o raznih problemih družbenega življenja«, temveč naj bi se usmerila k »prevzganju in vzgoji državljanov naše dežele v socialističnem duhu«. ⁶¹ Nekaj besed je namenil tudi drugim političnim organizacijam, zlasti Ljudski fronti, ki naj bi poslej odločala o konkretni politiki in imela ključno vlogo pri navezovanju stikov z zahodnim socialističnim gibanjem.

Generalni sekretar CK ZKJ Josip Broz Tito posluša pogovor med svojima najtesnejšima sodelavcema Edvardom Kardeljem in Aleksandrom Rankovićem v odmoru na VI. kongresu KPI/ZKJ. (AS)

V zunanjepolitičnem delu referata je Tito poudaril, da bo sodelovanje Jugoslavije z drugimi državami slonelo na načelu popolne enakopravnosti in nevmešavanja v notranje zadeve, pri čemer je omenil dobre odnose s Turčijo in Grčijo, ki so Jugoslavijo popeljali na sam prag zveze Nato. Pogajanja o vključitvi Jugoslavije v zahodno vojaško zvezo so se začela že leta 1951, zaznamovala pa so jih globoka razhajanja med komuni-

⁶¹ Prav tam, str. 73.

stično Jugoslavijo in zahodnimi demokracijami. Približevanje zvezi Nato so namreč ovirali ideološka in politična zagrizenost jugoslovanskih voditeljev, nerešeno tržaško vprašanje ter prevelika pričakovanja Zahoda glede demokratizacije jugoslovanskega političnega in gospodarskega sistema. Neposredna vključitev Jugoslavije v zahodno vojaško zvezo zato nikomur ni zares ustrezala. V začetku leta 1952 je prevladalo stališče o oblikovanju tako imenovanega Balkanskega pakta med članicama zveze Nato Turčijo in Grčijo ter Jugoslavijo, pogajanja pa so se vlekla do 28. februarja 1953, ko je bila v Ankari podpisana pogodba o prijateljstvu in sodelovanju med Grčijo, Turčijo in Jugoslavijo.⁶² Balkanski pakt je bil mrtvorojeni otrok, saj se je zadrževal na načelni ravni, poteptali pa so ga tudi dogodki na mednarodnopolitičnem prizorišču, zlasti Stalinova smrt in z njo povezana otoplitev jugoslovansko-sovjetskih odnosov, Titovo spogledovanje z novonastalimi državami v afroazijskem prostoru in grško-turški spor na Cipru.

O predlogu novega statuta je na šestem kongresu govoril organizacijski sekretar Aleksandar Ranković. Med bistvenimi spremembami je omenil večjo samostojnost partijskih organizacij, odpravo tako imenovanega kandidatskega staža in partijskih konferenc, zlasti pa spremenjeno vlogo partije, ki ne bo več vodilna, temveč »zavestna« sila. Postregel je tudi s podatki o povečanju članstva v KPJ, ki je od petega kongresa leta 1948 do sredine leta 1952 naraslo s 468.175 na 779.382 članov oziroma za več kot 66 odstotkov. Navedel je tudi podatek, da je bilo zaradi izrekanja za resolucijo Informbiroja adiministrativno kaznovanih 11.128 članov, med njimi naj bi jih bilo 7039 že na prostosti, 4089 pa naj bi jih še opravljalo tako imenovano družbeno koristno delo.⁶³ V nadaljevanju je govoril o notranji demokratizaciji partije. Ugotavljal je, da je po direktivnem pismu CK KPJ junija 1950 delo v partijskih organizacijah znatno napredovalo, čeprav je opozarjal na »nizko ideološko raven precejšnjega dela partijskega članstva«, zlasti na »malomeščansko stihijo in anarhične nazore o demokraciji«. Motile so ga zlasti partijske organizacije na univerzah in v državnih ustanovah, ki naj bi izvajale sklepe višjih forumov šele potem, ko so se z njimi strinjale. Poleg tega so se po Rankovićevem

⁶² Več o tem: Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*; Dragan Bogetić: *Jugoslavija i Zapad 1952–1955: jugoslovensko približevanje NATO-u*. Službeni list SRJ, Beograd 2000.

⁶³ Borba komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo, str. 119.

mnenju nekatere partijske organizacije medlo odzivale na »razne sovražne nastope«, pri čemer »navadno menijo – spet kajpak v imenu nekakšne demokracije – da bodo s svojo politično dejavnostjo in z nastopom v borbi proti sovražnikom prekršili to in takšno demokracijo, do katere imajo po njihovem mnenju – ki se v tem primeru sklada z mišljenjem navadnega malomeščana – neke posebne pravice samo sovražniki«. ⁶⁴

V nasprotju s Titom, ki je o zunanji politiki govoril na načelni ravni, je sekretar politburoja in zunanji minister Edvard Kardelj podal celovit pregled jugoslovanske diplomatske dejavnosti. Tudi on je ost svojega referata usmeril proti Sovjetski zvezi, ki ji je pripisal precejšnji del odgovornosti za hladno vojno. Po njegovem mnenju se je Sovjetska zveza po drugi svetovni vojni pojavila kot »nov in celo najbolj agresiven imperialistični pretendent za svetovno hegemonijo, ali pa vsaj kot agresiven tekmeč, ki zahteva novo razdelitev sveta«, ⁶⁵ s čimer je resno ogrozila svetovni mir. Zunanjo politiko Sovjetske zveze naj bi krojilo predvsem pomanjkanje gospodarske moči, sovjetska vlada pa jo je vodila z izrazito političnimi sredstvi, zlasti s podrejanjem drugih komunističnih partij, izkoriščanjem revolucionarnih in osvobodilnih gibanj, zastraševanjem in izsiljevanjem, predvsem pa s sistematičnim podžiganjem hladne vojne. Ta naj bi bila Sovjetski zvezi potrebna tudi zato, da je priklenila nase satelite, obenem pa vzdrževala napetost med lastnimi državljani in opravičevala obstoj birokracije. Kardelj se je pomudil tudi ob vprašanju pomoči manj razvitim državam, pri čemer je zagovarjal oblikovanje mednarodnih skladov v okviru OZN. V konceptu pomoči tujini ni bilo težko prepoznati notranje ekonomske politike glede razvoja nerazvitih delov države, saj so zvezne oblasti njihov gospodarski razvoj pospeševale s centralizirano akumulacijo in administrativnim razdeljevanjem investicijskih sredstev. Kardelj je obsodil tudi blokovsko delitev sveta, čeprav je menil, da mora Jugoslavija zaradi zaostrenih mednarodnih razmer svojo obrambo utemeljevati znotraj učinkovitega sistema kolektivne varnosti. Zanimiva je bila tudi njegova analiza mednarodnega socialističnega gibanja. Ugotavljal je, da socializem ni omejen le na posamezne države, saj naj bi mu družbeni razvoj odpiral pot povsod, tudi v industrijsko najrazvitejših državah. Sklicujoč se na Komunistični

⁶⁴ Prav tam, str. 127.

⁶⁵ Prav tam, str. 142.

manifest je poudaril, da so komunisti resda najzavednejši del socialističnega gibanja, vendar ne njegovi edini nosilci. Zato naj bi se KPJ preimenovala v ZKJ, Ljudska fronta pa preoblikovala v SZDL, v kateri bi bili komunisti »tisti najzavednejši in najodločnejši njen del«, ki bo skrbel za socialistični razvoj družbe.⁶⁶

Ideolog novega gospodarskega sistema Boris Kidrič je predstavil svojo vizijo ureditve na področju gospodarstva, priložnost pa je izkoristil tudi za ostro kritiko sovjetskega ekonomskega sistema in Stalina, ki je »vse svojo življenje vulgariziral in primitiviziral marksizem«.⁶⁷ Kidrič je poudaril, da mora gospodarski sistem temeljiti na objektivnih ekonomskih zakonitostih, ter zavrnil vsakršne težnje po vračanju k administrativnemu upravljanju, eden od temeljev gospodarskega sistema pa bi morale postati dejansko družbeno prisvajanje presežnega dela in socialistično upravljanje z njim. V svoji viziji upravljanja presežne vrednosti je predvidel zlasti širitev podjetij in dvig življenjske ravni delavcev, del prelivanja sredstev pa bi morale usmerjati tudi ekonomske zakonitosti. Ugotavljal je, da je sistem ključnih investicij še vedno proračunski, ker zavest o nujnosti rentabilnih in racionalnih naložb še ni prodrla, vendar po končani ključni kapitalni izgradnji ne bo več tako. V prihodnje naj bi namreč nerazvite republike prejemale pomoč le v obliki posojil, ki bi jih morale vračati z obrestmi, anuitete pa bi se zbirale v družbenih skladih presežnega dela, ne pa vračale k zasebnemu prisvajalcu tujega presežnega dela. Slednje je verjetno poudaril, ker so obresti tedaj pojmovali kot produkt kapitalizma in izkoriščanja, zato so jim mnogi nasprotovali. Kljub ugovorom je Kidrič vztrajal pri vračanju posojil z obrestmi, »ker sicer nimamo avtomatičnega nadzorstva na temelju objektivnih ekonomskih zakonov nad racionalnostjo investicije«.⁶⁸

Kidričeva zamisel o kreditiranju manj razvitih republik nikoli ni bila uresničena, kar je v razvitejših republikah, zlasti v Sloveniji, zbuvalo vse močnejši odpor. Slovenija je namreč v zvezne sklade prispevala veličanska sredstva, v letih od 1953 do 1955 v povprečju kar 33 odstotkov svojega narodnega dohodka. Hrvaška je v istem obdobju odvajala 28

⁶⁶ Prav tam, str. 160.

⁶⁷ Prav tam, str. 174.

⁶⁸ Prav tam, str. 178.

Boris Kidrič z Mošo Pijadejem in Francem Leskoškom na VI. kongresu KPI/ZKJ. (AS)

odstotkov narodnega dohodka, Srbija pa približno 13 odstotkov, medtem ko so druge republike iz zveznih skladov sredstva predvsem črpale, Črna gora denimo leta 1953 kar 123 odstotkov od vrednosti svojega narodnega dohodka.⁶⁹

Ob koncu kongresa so delegati sprejeli resolucijo o nalogah in vlogi ZKJ. Prvo poglavje je bilo namenjeno jugoslovanski zunanji politiki, povzemalo pa je bistvene dele Titovega in Kardeljevega referata. Druga točka je govorila o razvoju gospodarstva, posebno poglavje pa je bilo namenjeno kmetijstvu, kjer je bilo poudarjeno načelo prostovoljnosti pri razvijanju zadrug. Resolucija je govorila tudi o sindikatih, enakopravnosti žensk in ideološkem delu z mladino, poudarila pa je zlasti svobodo mnenj, vendar ta ne bi smela ogroziti socializma in dobrih mednarodnih odnosov. Opredelila je tudi vlogo ZKJ, ki »ni in ne more biti neposredni operativni vodja in naredbodajalec niti v gospodarskem niti v državnem in družbenem življenju, pač pa s svojo politično in idejno aktivnostjo, predvsem s prepričevanjem, vpliva v vseh organizacijah, organih in ustanovah, da sprejmejo njeno linijo in stališče ali pa stališče posameznih njenih članov«.⁷⁰

Nekaj sprememb je vnesel tudi novi statut. Temeljna naloga ZKJ je postalo politično in ideološko delo oziroma »vzgoja množic v duhu socializma«. Njena dejavnost bi zato morala postati javna, vendar je ta zahteva izrecno veljala le za najnižje partijske forume. Novost je bila tudi opredelitev partije, ki ni bila več avantgarda in vodilna sila delavskega razreda, temveč progresivna in zavestna sila delavskega gibanja. Notranji ustroj ZKJ pa je ostal nedotaknjen. Temeljlil je na načelu tako imenovanega demokratičnega centralizma, po katerem so bili nižji organi odgovorni višjim, manjšina pa se je morala podrežati sklepom večine. S tem je bila zagotovljena disciplina, moč centralnega vodstva pa je ostala neokrnjena. Najvišji organ je ostal kongres, ki naj bi se sestajal na štiri leta, sprejemal program in statut, določal politično usmeritev ZKJ in volil centralni komite. V obdobju med kongresi je bil najvišji organ CK ZKJ, ki se je sestajal po potrebi oziroma vsaj enkrat letno, volil pa je tudi izvršni komite, ki je nadomestil prejšnji politbiro.⁷¹

⁶⁹ Prinčič, Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu, str. 158.

⁷⁰ Borba komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo, str. 293.

⁷¹ Prav tam, str. 297–308.

Novi CK ZKJ je na svojem prvem plenumu izvolil trinajstčlanski izvršni komite. Generalni sekretar je ostal Josip Broz Tito, sekretarji pa so bili Edvard Kardelj, Milovan Djilas, Aleksandar Ranković, Boris Kidrič in Ivan Gošnjak. Med člani sta ostala Moša Pijade in Franc Leskošek, pridružilo pa se jima je še pet novih, in sicer partijski voditelji iz Bosne in Hercegovine, Makedonije in Hrvaške Djuro Pucar, Lazar Koliševski in Vladimir Bakarić, poleg njih pa še Svetozar Vukmanović in Djuro Salaj.⁷²

Člani izvršnega komiteja CK ZKJ, izvoljeni na VI. kongresu KPI/ZKJ. (AS)

V besedah partijskih voditeljev, izrečenih na šestem kongresu, se je zrcalila povrnjena politična samozavest, ideološka drznost in vizionarstvo tistega časa, čeprav za tako globoko rekonstrukcijo družbe in preazporeditev politične moči, kot so ju napovedovali, v začetku petdesetih let ni bilo resnične pripravljenosti. Velike besede marsikaterega govornika so bile zato prazne, kar so nekateri partijski voditelji v zaseb-

⁷² Prav tam, str. 314.

nih pogovorih celo priznavali. Tako naj bi Aleksandar Ranković neposredno po kongresu Vladimirju Dedijerju priznal, da se ne strinja s sklepi šestega kongresa, prav tako pa mu ni ugajala zamisel o decentralizaciji in samoupravljanju.⁷³ Tudi Milovan Djilas se je spominjal, da je bil Ranković edini partijski voditelj, ki ga »liberalizacija« ni niti najmanj opila – »demokratizacije ni sprejemal iz prepričanja, temveč kot discipliniran partijec«.⁷⁴ S sklepi šestega kongresa se intimno menda ni strinjal niti generalni sekretar Josip Broz Tito. Njegov kasnejši tajnik Jože Smole se je spominjal, da je Tito še leta po kongresu dvomil o preimenovanju KPJ v ZKJ, saj naj bi partija s tem izgubila precej svoje nekdanje veljave. Prav tako mu ni ugajala notranja decentralizacija partije, temveč mu je bila bližje ideja o močnem zveznem vodstvu.⁷⁵ Lidija Šentjunc, tedaj članica slovenskega politbiroja in organizacijska sekretarka CK KPS, pa se je spominjala, da je bila do demokratizacije zadržana večina srbskega in črnogorskega vodstva, pa tudi »Tito ni bil do kraja prepričan o tem, da je že napočil čas za demokratizacijo«.⁷⁶

Kljub temu je šesti kongres potrdil razkol s stalinizmom in ustoličil samoupravni socializem kot cilj, ki mu je ZKJ sledila skoraj štirideset let. Na kongresu je bila precejšnja pozornost namenjena tudi zunanji politiki, ki jo je tedaj najbolj pretresala ogroženost vzhodnih jugoslovanskih meja in nerešeno tržaško vprašanje. To je od jugoslovanskega vodstva zahtevalo redefiniranje odnosov z Zahodom, pri čemer velja omeniti zlasti približevanje Atlantskemu paktu prek povezovanja s Turčijo in Grčijo. Prelom s stalinizmom in razmeroma fleksibilna zunanja politika sta bili nedvomno dve od trajnejših političnih usmeritev, saj se Jugoslavija nikoli več ni vrnila v naročje Sovjetske zveze, čeprav je razmerje do nje v naslednjih letih precej nihalo. Kot ključna točka partijske ideologije se je obdržalo tudi samoupravljanje, medtem ko so se ostali sklepi, zlasti tisti, s katerimi se je partija odrekla neposrednemu vodstvu in se izrekla za ločitev partijske in državne oblasti, kmalu znašli na preizkušnji, ki je večinoma niso prestali.

⁷³ Vladimir Dedijer: Novi prilozi za biografijo Josipa Broza Tita. Rad, Beograd 1984, str. 528–529.

⁷⁴ Djilas, Druženje s Titom, str. 161.

⁷⁵ Jože Smole: Pripoved komunista novinarja (1945–1980). ČZP Enotnost, Ljubljana 1994, str. 142.

⁷⁶ Avtorizirana izjava Lidije Šentjunc, 13. maj 1998 (zapis izjave hrani M. R.).

Metamorfoza Ljudske fronte

Ljudska fronta Jugoslavije se je uradno preimenovala v Socialistično zvezo delovnega ljudstva Jugoslavije na svojem četrtem kongresu, ki je potekal med 22. in 25. februarjem 1953 v Beogradu. Sklep o preimenovanju je bil sprejet na šestem kongresu KPJ (ZKJ) novembra 1952, novo ime pa naj bi tudi navzven poudarilo drugačnost in spremenjeno vlogo najmnogičnejše organizacije v Jugoslaviji. Vloga Ljudske fronte je bila namreč omejena zgolj na uresničevanje partijske politike, njeno podrejanje partijskim in državnim interesom pa se je nenehno stopnjevalo, saj je leta 1949 celo sprejela program KPJ za svojega.

Ko so se komunisti na svojem šestem kongresu vsaj navidez odrekli neposredni oblasti in si zadali predvsem nalogo idejnega usmerjanja, so odločanje o konkretnih političnih zadevah nameravali prepustiti SZDL. Opredelili so jo kot »politično tribuno, na kateri prihajajo do izraza različna pojmovanja v boju za naš nadaljnji socialistični razvoj«, poglobitveni načeli njenega delovanja pa sta bila boj za socializem, neodvisnost Jugoslavije in enakopravnost jugoslovanskih narodov ter prizadevanje za mir in sodelovanje med narodi.⁷⁷ Člani SZDLJ so lahko postali vsi polnoletni državljani FLRJ z volilno pravico, ki so se strinjali z njenim programom in statutom. Dovoljeno je bilo tudi kolektivno članstvo, vrata pa so bila v nasprotju s partijskimi odprta tudi vernim, vendar ti niso smeli »zlorabljati verskih čustev v politične namene«.⁷⁸ Na četrtem kongresu so izvolili tudi vodstvo SZDLJ. Predsednik je postal generalni sekretar CK ZKJ

⁷⁷ Socialistična zveza: zbornik dokumentov 1945–1969. Beograd 1969, str. 38–43.

⁷⁸ Ljudska pravica XIV, 28. februar 1953, str. 19.

Josip Broz Tito, generalni sekretar SZDLJ pa sekretar izvršnega komiteja CK ZKJ Edvard Kardelj.

Osrednja vloga v prenovljeni organizaciji je bila namenjena komunistom. Ti naj bi imeli »nalogo idejnega vzgojitelja in nosilca resničnega socialističnega duha«, pri čemer je Tito poudaril zlasti »vztrajno in potrpežljivo prevzgajanje ljudi, da bodo spoznali, v čem je prednost socialističnega sistema pred ostalimi sistemi«. ⁷⁹ Že novembra 1952 je napovedal tudi zbliževanje z zahodnim socialističnim gibanjem, vendar je opozoril, da »na osnovi trenutno še velikih razlik v gledanju na nekatere bistvene probleme in glede na vlogo ter organizacijski značaj naše Partije ne more biti govora o njenem formalnem pristopu k mednarodnemu socialističnemu gibanju«. ⁸⁰ Ključno vlogo pri navezovanju stikov s Socialistično internacionalo je zato namenil SZDLJ.

Metamorfoza Ljudske fronte je torej imela tudi zunanjepolitične razsežnosti. Zahod je od Jugoslavije nestrpno pričakoval ukrepe v smeri pluralizacije političnega življenja, partijski voditelji pa se svoji težko pridobljeni oblasti niso nameravali zlahka odreči. Zato so se odločil za potezo, s katero bi pomirili zahodne kritike enostrankarskega sistema, sebi pa omogočili nemoteno nadaljnje vladanje, čeprav je bilo na jugoslovanski strani morda tudi nekaj resnične želje po povezovanju z zahodnimi socialisti. Milovan Djilas se je namreč spominjal, da mu je Tito, očaran nad pogovori s švedskimi in drugimi socialisti na kongresu Ljudske fronte, dejal, da je treba čim prej pripraviti vstop SZDLJ v Socialistično internacionalo. »Kaj šele so tedaj razmišljali in kaj govorili v intimnem krogu partijski liberalci, kakršna sta bila Bakarić in Kardelj ...,« je desetletja kasneje zapisal Djilas. ⁸¹

Kako uspešna je bila rošada s partijo in socialistično zvezo, povedo odzivi zahodnih socialdemokratskih strank na načrtovano vključitev SZDLJ v Socialistično internacionalo. Njeni predstavniki, ki so se kot gostje udeležili četrtega kongresa, so se neposrednim odgovorom na novinarska vprašanja o vključitvi SZDLJ v Socialistično internacionalo sicer izmuznili, namestnik generalnega sekretarja francoske socialistične stranke

⁷⁹ Prav tam, str. 2.

⁸⁰ Borba komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo, str. 44.

⁸¹ Djilas, Druženje s Titom, str. 161.

Georges Bruttelles pa je vendarle omenil »nekatero težavo« v odnosih med zahodnimi socialističnimi strankami in jugoslovanskimi oblastmi. Dodal je, da so francoski socialisti ubrali pot parlamentarizma, kar je bil precej neposreden izraz nestrinjanja z enostrankarskim sistemom v Jugoslaviji. Zahodni opazovalci so nekaj pikrih besed izrekli tudi na račun kongresa. Predstavnik norveške delavske stranke Andreas Andersen in britanski laburist Sam Watson sta se resda strinjala, da kongres ni bil videti kot uniformirana parada, vendar sta opozorila, da govorniki niso razpravljali o konkretnih nalogah, temveč so bile njihove besede prej izraz vere kot resničnosti.⁸²

Jugoslovanski politični sistem je bil daleč od parlamentarne demokracije, na katero so prisegale zahodne socialdemokratske stranke, zato je večina članic Socialistične internacionale nasprotovala vzpostavitvi uradnih stikov s SZDLJ. Dvom sta izrazili tudi Socialdemokratska stranka Danske in Delavska stranka Norveške, ki sta bili verjetno še najbolj naklonjeni jugoslovanskim reformnim poskusom. Norveški socialisti so menili, da se je z oblikovanjem socialistične zveze Jugoslavija resda nekoliko oddaljila od komunistične diktature, vendar so se zavedali tudi »globokih ideoloških razhajanj v mišljenju, ki obstajajo med našo stranko in jugoslovansko socialistično zvezo«, ter poudarili, da »v principu ne morejo priznati enopartijskega sistema«. Socialdemokratska stranka Švedske pa je v poročilu celo zapisala, da sama ne bo članica iste organizacije kot ZKJ.⁸³ Zanimivo je, da je večina članic Socialistične internacionale govorila le o odnosih z ZKJ, medtem ko SZDLJ skoraj niso omenjale. Zahodni socialisti slednji očitno niso pripisovali posebnega pomena, saj je bila organizacija, ki so jo vodili isti ljudje kot ZKJ, v njihovih očeh le partijska transmisija. Temu je posredno pritrdil tudi voditelj britanskih laburistov Clement R. Attlee, ki je poleti 1953 obiskal Jugoslavijo. V pogovoru z novinarji je povedal, da SZDLJ ne bo postala članica Socialistične internacionale, dokler bo Jugoslavija ohranjala enostrankarstvo. »Ker ni opozicijskih strank, je politično življenje medlo, jalovo. To je dirka z enim samim dirkačem,« je ugotavljal Attlee ter jugoslovanske voditelje ošvrknil

⁸² Ljudska pravica XIV, 28. februar 1953, str. 18.

⁸³ AS 223 (kabinet Mihe Marinka), šk. 37, mapa 112/53, Stav prema KPJ (prevod poročila Morgana Phillipasa o stališčih posameznih članic Socialistične internacionale, 20. marec 1953).

s pripombo: »V Britaniji sem jaz voditelj opozicije, tukaj pa zaman iščem tovariša, ki bi imel isto vlogo.«⁸⁴

Voditelj britanskih laburistov Clement R. Attlee (prvi z desne) v pogovoru s slovenskimi politiki na Bledu poleti 1953. V začetku petdesetih let so jugoslovanski komunisti iskali stike z zahodnimi socialisti, SZDLJ pa so skušali vključiti celo v Socialistično internacionalo. (AS)

V okvir odnosov z zahodnim socialističnim gibanjem sodi tudi Kardeljevo predavanje v Oslu oktobra 1954. Povabilo Delavske stranke Norveške je Kardelj izkoristil predvsem za napad na Sovjetsko zvezo, v svoji analizi jugoslovanskega notranjepolitičnega razvoja pa se ni mogel izogniti vlogi ZKJ in SZDLJ. Za obe je zatrdil, da nista klasični politični stranki, saj je bila zveza komunistov po njegovih besedah »združenje ideološko enotnih ljudi«, ki zase ne zahtevajo monopola v državnem aparatu, temveč si prizadevajo za uresničitev socializma, socialistična zveza pa »širok vseljudski parlament, v katerem pridejo do izraza vse tendence na liniji socializma«. Poudaril je, da jugoslovanski sistem ni »usmerjen na trajno prepoved tendenc, da bi se ustanovljale politične stranke«, zato politični monopol ZKJ in SZDLJ ne bo več. Z utrditvijo samoupravljanja naj bi bilo administrativno omejevanje političnega organiziranja odpravljeno.

⁸⁴ Slovenian Report on Yugoslavia IV, 1953, št. 9, str. 14.

no, vendar stranke takrat menda ne bodo več potrebne.⁸⁵ V Kardeljevi močno idealizirani predstavitvi jugoslovanskega socializma se je hkrati skrivala ost, uperjena zoper Sovjetsko zvezo, saj je samoupravni socializem predstavil kot antipod sovjetskega sistema, ki da si je povsem podredil posameznika. Sovjetski voditelji so predavanje razumeli kot nesramen izziv, v svoji jezi pa so šli celo tako daleč, da so zahtevali, naj Kardelj svoje besede prekličje.⁸⁶ Kremelj opravičila sicer ni dočakal, dialog med Moskvo in Beogradom, ki se je postopoma obnavljal od sredine leta 1953, pa kljub temu ni bil pretrgan.

Četrtemu kongresu LFJ (SZDLJ) so sledili republiški kongresi, ki so bili determinirani z zveznim in v marsičem le njegova ponovitev, čeprav naj bi natančneje opredelili naloge te organizacije. Kongres OF, tedaj že preimenovane v SZDLS, je po tradiciji potekal ob obletnici njene ustanovitve konec aprila 1953, obravnaval pa je njeno prihodnjo politiko na vasi in v gospodarstvu. Da bi se izognili »dolgočasni, napol naročeni in brezplodni diskusiji«, ⁸⁷ kakršna je bila po mnenju člana izvršnega odbora OF Staneta Kavčiča razprava na zveznem kongresu, so delo razdelili med posamezne komisije, stališča referentov in sklepe komisij pa strnili v tri resolucije. Ob koncu so za predsednika SZDLS izvolili slovenskega partijskega voditelja Miho Marinka, sekretar pa je postal član izvršnega komiteja CK ZKS Boris Kraigher.⁸⁸

Partijski in frontovski kongresi so socialistični zvezi namenili pomembno mesto v politiki, vendar niso dovolj natančno opredelili njenih pristojnosti. Poleg tega so ključne položaje v partiji in SZDL zasedali isti ljudje, podvajanje političnih funkcij pa v očeh partijskih voditeljev sploh ni bilo sporno, saj so ga v direktivnem pismu junija 1950 celo priporočili. Funkcije so se pogosto podvajale tudi v političnih in državnih organih, čeprav so se partijski voditelji na šestem kongresu KPJ (ZKJ) izrecno zavzeli za njihovo ločitev. Pri uresničevanju kongresnih sklepov pa so bili vse prej kot načelni, saj so Josipa Broza Tita izvolili za generalnega sekretarja izvršnega komiteja CK ZKJ, predsednika SZDLJ, predsednika

⁸⁵ Edvard Kardelj: *Socialistična demokracija v jugoslovanski praksi*. V: *Problemi naše socialistične graditve*, IV. knjiga. DZS, Ljubljana 1960, str. 238–240.

⁸⁶ Jože Pirjevec: *Jugoslavija 1918–1991: nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije*. Lipa, Koper 1995, str. 221.

⁸⁷ AS 537, šk. 25, Seja izvršnega odbora OF, 13. marec 1953, str. 8.

⁸⁸ Ljudska pravica XIV, 1. maj 1953, str. 2–15.

republike in predsednika zveznega izvršnega sveta, s čimer so bile vse najpomembnejše funkcije združene v eni osebi. Podoben je bil primer Edvarda Kardelja, ki se je na partijski hierarhični lestvici gibal nekje med drugim in tretjim najpomembnejšim položajem ter bil zato imenovan za sekretarja izvršnega komiteja CK ZKJ, generalnega sekretarja SZDLJ in podpredsednika zveznega izvršnega sveta. Z zajetnimi zbirkami funkcij so se lahko pohvalili tudi drugi člani političnega vrha in še marsikdo, ki ni sodil vanj, čeprav so bila na nižji ravni pravila nekoliko strožja.

V slovenskem partijskem vrhu je bilo precej nejasnosti glede ločevanja funkcij. Člani organizacijskega sekretariata CK ZKS se namreč januarja 1953 nikakor niso mogli sporazumeti, ali naj bosta funkciji partijskega sekretarja in predsednika frontnega odbora ločeni ali ne.⁸⁹ Glede razmerja med državnimi organi in političnimi organizacijami pa je bil Miha Marinko na seji predsedstva SZDLS 6. aprila 1953 odločen, da predsednik okrajnega ljudskega odbora ne more hkrati voditi tudi političnih organizacij, kajti »v komuni oziroma v okraju, kjer je zelo mnogo problemov, je dejansko težko pričakovati, da bi človek, ki izvršuje odgovorne funkcije, bil dovolj samokritičen glede svojega dela«.⁹⁰ Miha Marinko je očitno premogel dovolj samokritike, saj je vodil tako SZDLS kot ZKS, predsedoval pa je tudi slovenskemu izvršnemu svetu, zatem pa skupščini LRS.

Proti sredini leta 1953 so se začela na sejah najvišjih partijskih forumov vrstiti opozorila o pretiranem popuščanju komunistov v javnem življenju, ki so bila pogosto začinjena z grožnjami o vrnitvi k že preizkušenim administrativnim metodam. Stihiji je bilo po mnenju Mihe Marinka prepuščeno tudi delo v SZDL, saj naj bi se komunisti izgubljali v »akademskih diskusijah o kompetencah, o odnosih med organizacijo komunistov in Socialistično zvezo«.⁹¹ Predsednik SZDLS je svoj nastop na sestanku slovenskih partijskih voditeljev 5. junija 1953 sklenil z besedami: »Socialistična zveza ne bo mogla odigrati pozitivne vloge, če komunisti ne bodo kot celota, kot organizacija predstavljali političnega jedra množičnih političnih organizacij, kakršna je Socialistična zveza«. Hkrati je zagrozil, da »če organizacije komunistov in prek njih množične organizacije

⁸⁹ AS 1589, šk. 2, Seja organizacijskega sekretariata CK ZKS, 8. januar 1953.

⁹⁰ AS 537, šk. 26, Seja predsedstva SZDLS, 6. april 1953, str. 11.

⁹¹ AS 1589, šk. 1, Zapisnik posvetovanja vodilnega aktiva komunistov CK ZKS, 5. junij 1953, str. 1.

Socialistične zveze ne bodo v stanju pravilno usmerjati naše demokracije, potem seveda moramo samo pričakovati, da so neizbežne potrebe po omejevanju demokracije». ⁹²

Sredi junija 1953 so se jugoslovanski partijski voditelji zbrali na drugem plenumu CK ZKJ na Brionih, kjer so izrazili veliko zaskrbljenost zaradi »antisocialističnih odklonov«, ter pozvali komuniste, naj znova strnejo svoje vrste in prevzamejo pobudo v javnem življenju. Po brionskem plenumu so se sestali tudi slovenski partijski voditelji. Edvard Kardelj jih je pozval k enotnosti, predlagal pa je tudi preusmeritev partiji nedoraslih v SZDL, kjer »naj pokažejo, kaj znajo. Če se pokažejo kot dobri, sposobni, bodo prišli v Zvezo komunistov«. ⁹³ Ta in podobne izjave kažejo, da je imela socialistična zveza drugorazredni pomen celo v očeh svojih ideologov.

Razprave v SZDL so se medtem sukale okrog predvolilne kampanje, saj so bile pred vrati volitve v zvezno in republiške skupščine ter v okrajne zборе proizvajalcev. O postopku kandidiranja in izvedbi volitev je predsedstvo SZDLS razpravljalo že spomladi, največ pozornosti pa je temu namenilo 6. aprila 1953. Miha Marinko je tedaj naznanil, da bodo tokratne volitve drugačne od prejšnjih, saj »je treba stremeti morda celo za tem, da se ustvari nekoliko konkurence«. Po novem naj bi se za en položaj potegovala vsaj dva kandidata, razen »ob kandidaturi na primer tovariša Kardelja in podobno, ker bi bilo očitno, da bi bilo zaradi forme«. Pomembna novost je bilo tudi stališče, »da se ni treba pehati za 99-odstotnimi rezultati«, saj ti »niso v celoti ustrezali realnosti«. ⁹⁴ Dotlej so se namreč volilni upravičenci lahko izognili volitvam le, če so bili uvrščeni v rubriko upravičeno odsotnih.

Novi način volitev je bil uzakonjen 9. septembra 1953, ko je zvezna skupščina sprejela zakon o pravicah in dolžnostih, o volitvah in odpoklicu ljudskih poslancev. ⁹⁵ Obljubljal je demokratičnejše volitve in več sproščenosti v postopku kandidiranja, čeprav je tudi Edvard Kardelj priznaval, da zakon ni »ideal demokracije«, kajti »ne živimo še v pogojih, ko bi antisocialističnim silam lahko dovolili, da se politično neomejeno aktivirajo«. ⁹⁶

⁹² Prav tam, str. 6.

⁹³ AS 1589, šk. 1, Zapisnik VIII. plenuma CK ZKS, 20.–21. julij 1953, str. 27.

⁹⁴ AS 537, šk. 26, Seja predsedstva SZDLS, 6. april 1953, str. 5, 7.

⁹⁵ Uradni list FLRJ, 1953, št. 35.

⁹⁶ Edvard Kardelj: O pomenu volitev 1953 in o vlogi nove ljudske skupščine. V: Problemi naše socialistične graditve, IV. knjiga. DZS, Ljubljana 1960, str. 48–49.

Demokratizacija, kot so jo razumeli komunisti, namreč ni prinašala »svobode kontrarevolucionarnega dela. Ne, mi smo za demokracijo zategadelj, ker branimo pravice in interese delovnega ljudstva pred nevarnostjo birokratskega despotizma pa tudi pred poskusi kapitalistične restavracije. To pa je tudi bistvo in okvir demokratičnosti našega novega volilnega zakona.«⁹⁷

Predvolilno zborovanje in odkritje spomeniškega kompleksa Na vratih v Novem mestu jeseni 1953. (MNZS, foto Vlastja Simončič)

Jeseni 1953 so začeli zbori volivcev oblikovati kandidatne liste. Vida Tomšič je konec oktobra 1953 postopek kandidiranja ocenila pozitivno, vendar je opozorila, da je izbira kandidatov marsikje podvržena ozkim lokalnim interesom. Menila je tudi, da so si v nekaterih okrajih vzeli preveč svobode pri izbiri kandidatov, pretiravali pa naj bi tudi s številom kandidatur.⁹⁸ Da je politično vodstvo še kako vplivalo na izbiro kandidatov in s tem tudi na izid volitev, dokazujejo številne izjave vodilnih politikov. Boris Kraigher, ki je v sozvočju s politično usmeritvijo zagovarjal prevlado delavcev iz neposredne proizvodnje v zborih proizvajalcev, je na seji predsedstva SZDLS 13. novembra 1953 povedal, da »imamo /.../ precej

⁹⁷ Prav tam, str. 46.

⁹⁸ AS 537, šk. 26, Seja predsedstva SZDLS, 29. oktober 1953, str. 11–21.

možnosti, da to forsiramo ter da so izvoljeni tisti, ki jih želimo, zlasti še, ker so to kandidati, ki jih voli okrajni zbor proizvajalcev in kjer se da politično vplivati, da se voli tako ali drugače». ⁹⁹ Način oblikovanja kandidatnih list za zbore proizvajalcev pa se je marsikomu zdel sporen. Lidija Šentjurs je na devetem plenumu CK ZKS 18. decembra 1953 opozorila na pretirano spodbujanje delavcev iz neposredne proizvodnje, »tistih umetnih poslancev, ki smo jih dvignili od stroja in jih poslali v republiški in zvezni zbor proizvajalcev in ki ne bodo sposobni dajati tistega tempa in tona diskusijam, ki bi ga morali dajati in ki bi ga lahko dajali razvitejši ljudje, katerih pa zaradi tega nismo volili, ker so direktorji«. Zato je menila, da bi morali za poslance kandidirati tudi direktorji, zlasti tisti »ki so bili člani okrajnih komitejev, ki so bili v partizanih na dosti odgovornem položaju in ki smo jih tako postavljali za direktorje«, na direktorska mesta pa bi imenovali strokovnjake, »ki ni potrebno, da so tako politično razviti«. ¹⁰⁰

Volitve v zvezno skupščino jeseni 1953. (MNZS, foto Vlastja Simončič)

Ker je bilo težišče volitev na postopku kandidiranja, vse candidature pa so morale skozi sito socialistične zveze, je bil izid volitev običajno vnaprej znan. Uspešnost volitev se je zato še naprej merila z volilno

⁹⁹ AS 537, šk. 26, Seja predsedstva SZDLS, 13. november 1953, str. 6.

¹⁰⁰ AS 1589, šk. 1, Zapisnik IX. plenarnega zasedanja CK ZKS, 18. december 1953, str. 47.

udeležbo, kar je na seji izvršnega komiteja CK ZKS 10. decembra 1953 priznal tudi Boris Kraigher. Povedal je, da »tokrat sicer niso bile take slabosti kakor pri prejšnjih volitvah in niso tako silili raznih duhovnikov, njihovih kuharic in odkritih reakcionarjev k volitvam, vendar pa se je še vedno na to vprašanje gledalo kot na osnovno vprašanje ter se je celotna akcija še vedno ocenjevala s stališča čim večje volilne udeležbe.«¹⁰¹ Kritične besede so bile namenjene zlasti okrajnim ljudskim odborom in partijskim komitejem, ki so se neprikrito vpletali v postopek kandidiranja, čeprav je bil ta v rokah socialistične zveze. Predsednik SZDLS Miha Marinko je ob tem priznal, da se je »skoro povsod /.../ pokazalo, da je Socialistična zveza še vedno le transmisija okrajnega komiteja in ni postala to, kar bi morala«.¹⁰²

O razlogih, ki so SZDL potisnili v nezavidljiv položaj transmisije, slovenski partijski voditelji niso govorili, čeprav je bil odgovor na dlani. Socialistična zveza svoje prve preizkušnje ob volitvah ni prestala zaradi nepripravljenosti partijskega vrha na prerazporeditev politične moči. Vpletanje v njeno delo je partijskim komitejem omogočal sistem podvajanja funkcij, samostojnost SZDL pa je ogrožal tudi nedorečen koncept njenega delovanja.

¹⁰¹ AS 1589, šk. 2, Seja izvršnega komiteja CK ZKS, 10. december 1953, str. 6–7.

¹⁰² Prav tam, str. 11.

Pravosodje in politična kazenska represija

V al sprememb je v začetku petdesetih let zajel tudi pravosodje in kazensko zakonodajo, ki sta dotlej nosila izrazit sovjetski pečat. Eden najpomembnejših partijskih dokumentov, ki je posegel na to področje, je bila *Resolucija o nadaljnji krepitvi pravosodja in zakonitosti*, sprejeta na četrtem plenumu CK KPJ junija 1951.¹⁰³ Resolucija je v marsičem spremenila dotedanji koncept pravosodja, vsebovala pa je tudi nekaj bolj ali manj konkretnih navodil za njegovo delovanje. Partijski voditelji so se zavzeli za utrditev zakonitosti in izpopolnitev sodne zakonodaje, poudarili pa so tudi, da morajo biti sodniki ne le predani socializmu, temveč tudi pravno izobraženi. Preiskavo o kaznivih dejanjih in nadzor nad delom organov državne uprave naj bi prevzela sodišča, funkcija javnega tožilca bi bila omejena na zastopanje obtožbe pred sodiščem, dotlej stigmatizirani odvetniki pa naj bi dobili več prostora v kazenskem postopku.

Uvodni referat četrtega plenuma je pripravil zvezni notranji minister in načelnik UDV Aleksandar Ranković. Ta je za tisti čas dokaj odkrito govoril o napakah in slabostih v delovanju pravosodja in organov kazenskega pregona, vendar je bilo v njegovih besedah tudi precej sprenevedanja. Tako je denimo Goli otok opisal kot »delovišče socialistične izgradnje, kjer je zapornikom, poleg koristnega fizičnega dela, omogočeno tudi kulturno-prosvetno življenje«. ¹⁰⁴ V nadaljevanju je povedal, da je napočil čas, ko je treba okrepiti pravosodje, utrditi zakonitost in zaščititi

¹⁰³ Resolucija IV. plenuma CK KPJ o nadaljnji krepitvi pravosodja in zakonitosti. *Komunist* V, 1951, št. 2–3, str. 1–4.

¹⁰⁴ Četrti plenum CK KPJ, 3.–4. VI. 1951. V: Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948–1952), str. 514.

pravice državljanov ter s tem preprečiti samovoljo in nezakonitost. Sodišča so namreč po njegovi oceni mnogokrat sodila površno in pod vplivom lokalnih oblasti, njihove odločitve pa so se opirale bodisi na premoženjsko stanje, razredno pripadnost ali preteklost posameznikov, ne pa na konkretna kazniva dejanja. Poleg tega so se sodniki nemalokrat zadovoljili zgolj z izsledki UDV in obtoženčevim priznanjem, za materialno resnico pa jim ni bilo mar. Ranković je priznaval, da je številne napake zagrešila tudi UDV, ki ji je sam načeloval. Tajna policija namreč pogosto ni spoštovala zakonov, čeprav se »v nobenem primeru ne nahaja nad oblastjo in zakonom, temveč je po svojem značaju in nalogah predvsem poklicana, da ščiti interese ljudske skupnosti in da se strogo drži zakona«. ¹⁰⁵ Zlasti kritičen je bil do neupravičenih aretacij, saj je bilo leta 1949 po podatkih javnega tožilstva in ministrstva za notranje zadeve kar 47 odstotkov aretacij neutemeljenih. Poleg tega je UDV pogosto kršila zakonske roke pri prijavljanju aretacij tožilstvu ter izsiljevala sojenja, četudi je šlo za neznatna kazniva dejanja.

Skrb zbujajoče stanje v pravosodju je bilo po Rankovićevem mnenju posledica vpletanja lokalnih oblasti v delo sodišč, saj so ponekod sodniki iz strahu pred morebitno nepravilno odločitvijo pričakovali celo povsem konkretna navodila, kako naj sodijo. Ranković je zato izrecno zavrnil vsakršni poskus neposrednega vpletanja v delo sodišč z lokalnih oblastnih pozicij, ne pa tudi z najvišjih. Obenem je poudaril, da »neodvisnost naših sodišč ne pomeni in ne sme pomeniti njihove neodvisnosti od pridobitev ljudske revolucije, od interesov delovnih množic, niti njihove izoliranosti od družbenih in političnih dogajanj naše socialistične graditve«. ¹⁰⁶ Zavzel se je tudi za strokovno izpopolnjevanje sodnikov, ki bi morali biti hkrati dobro seznanjeni s politično usmeritvijo. Pogoji za mesto stalnega sodnika naj bi postala pravna izobrazba, od tega načela pa bi smeli odstopiti le ob resničnem pomanjkanju strokovnega kadra. Poleg tega bi morali preiskavo prenesti na sodišča in poskrbeti za zakonitost predhodnega postopka, okrepiti pa bi morali tudi vlogo odvetnikov. Utrditev ugleda sodišč, krepitev zakonitosti in demokratizacija pa nikakor ne pomenijo popuščanja sovražnikom socializma, je bil odločen notranji

¹⁰⁵ Prav tam, str. 522.

¹⁰⁶ Prav tam, str. 527.

minister, »nasprotno, prav sodišča, ki bodo imela veliko avtoriteto in bodo svoje delovanje utemeljevala na spoštovanju zakonitosti – bodo in morajo biti najstrožji in najbolj neusmiljeni sovražnik vseh pojavov, ki povzročajo škodo socialistični skupnosti ali ogrožajo njen obstoj«. ¹⁰⁷

V razpravi po Rankovičevem referatu se je odnosa lokalnih partijskih organizacij do sodišč dotaknil tudi Josip Hrnčević. Po njegovem mnenju se je ta odnos omejeval zgolj na direktive, »takšno komandiranje pa ni prihajalo le s strani lokalnih organov. Vemo za razne stvari. Na primer, ne le da so sekretarji menili, da morajo celo v mesecih odrediti kazen, ki jo bo izreklo sodišče, kar je resnično povsem narobe, temveč so takšne direktive prihajale tudi od zgoraj.« ¹⁰⁸ Poleg tega se je postopek pred sodišči pogosto odvijal v povsem napačno smer, saj je bil usmerjen predvsem k dokazovanju krivde obtoženca, obramba pa ni imela nikakršne veljave. Zakaj je imela partija odklonilen odnos do odvetnikov, je skušal pojasniti Miloš Minić. Odrinjenost odvetnikov je opravičeval z njihovo »idejno zaostalostjo«, saj so »pošteni komunisti« po vojni bežali iz odvetniških pisarn na sodišča, tožilstva in v gospodarstvo, »v advokaturi pa se je naenkrat znašlo veliko število ljudi, ki z nami nimajo nič skupnega«. ¹⁰⁹ V resnici so odvetniki tedaj veljali za vnaprej sumljive, pritiskom pa so bili podvrženi zlasti tisti, ki so zastopali politične prestopnike.

Mnenjem o sovražnosti odvetnikov je pritegnil tudi Edvard Kardelj. Poudaril je, da bo treba izbiri odvetnikov v prihodnje nameniti več pozornosti, kajti »če ne dosežemo kvalitete kadrov v advokaturi, jo bomo morali enkrat razpustiti. Zdaj je celotna dejavnost advokature uperjena proti nam.« ¹¹⁰ Govoril je tudi o napakah v sistemu pravosodja, zlasti o premoči javnih tožilcev in mačehovskem odnosu do sodnikov, ki so bili slabo plačani in odrinjeni v povsem neprimerne prostore, za nameček pa so se v njihovo delo vpletale lokalne oblasti. Kardelj je menil, da bi morala vrhovna sodišča postati samostojnejša, vendar bi jih morali prej politično in strokovno utrditi, kajti »dati jim zelo pomembne naloge, pustiti pa slabe kadre, /.../ to bi praktično pomenilo oslabiti naš sistem. Tukaj ne smemo imeti iluzij. Ko govorimo o neodvisnosti sodišč, ne govorimo o neki

¹⁰⁷ Prav tam, str. 542.

¹⁰⁸ Prav tam, str. 546.

¹⁰⁹ Prav tam, str. 555.

¹¹⁰ Prav tam, str. 567.

administrativni neodvisnosti. Tu gre, po mojem mnenju, predvsem za neodvisnost sodišč od lokalnih faktorjev. To je najvažnejše. Sodišča morajo delati na podlagi zakona, pa tudi na splošni liniji partijske politike.«¹¹¹ Ker naj bi vrhovna sodišča politično usmerjala delo nižjih sodišč, bi morali biti med vrhovnimi sodniki tudi člani partijskega vodstva, pri čemer »ne pravim, da bi morali biti vsi člani CK, temveč da bo vsaj čvrsto jedro, na katero se bo Partija mogla opreti.« Partija namreč ni nameravala spustiti vajeti iz rok, njeni voditelji pa tega niti niso prikrivali. Edvard Kardelj je namreč svoj pogled na neodvisnost sodstva izrazil z besedami: »Bili bi iluzionisti in frazerji, če bi rekli, da želimo povsem neodvisna sodišča, vendar moramo preprečiti, da bi lahko vsak lokalni organ, kolikor bi hotel, vplival na njih.«¹¹²

Z načelno prepovedjo vmešavanja lokalnih oblasti v delo sodišč je bil resda storjen korak k njihovi neodvisnosti, vendar o pravi samostojnosti sodstva ne moremo govoriti, ker so morala sodišča še vedno odločati v sozvočju s partijsko politiko. Oblast se je namreč odpovedala le neposrednemu poseganju v njihovo delo, ne pa tudi posrednemu vplivu nanje, saj so morali sodniki poleg strokovnih izpolnjevati tudi politične pogoje. Premik k neodvisnosti sodstva je pomenila tudi opustitev instituta sodnikov laikov, čeprav je bilo še konec leta 1952 na jugoslovanskih sodiščih prek 11 odstotkov sodnikov brez pravne izobrazbe.¹¹³ V Sloveniji je bil odstotek sodnikov laikov nekoliko nižji, zato so slovenski partijski voditelji že aprila 1952 ugotavljali, da vprašanje strokovnosti sodnikov ni več aktualno. Bolj vprašljiva naj bi bila njihova politična primernost, kajti na Hrvaškem so se po besedah Mirka Zlatnarja »pri reorganizaciji orientirali samo na strokovnost ter so natrpali sodišča s pravniki, ne glede na to, ali je član Partije ali ne. Tako so si v sodno službo natrpali veliko ljudi, ki so negativni, ter so glede tega dosti na slabšem kot pri nas.«¹¹⁴

Da bi si zagotovila vdanost sodnikov, jih je skušala oblast čim več pritegniti v partijo, kajti, kot je na seji politbiroja CK KPS 18. maja 1951 povedal Boris Kraigher, »morajo biti sodišča tako formirana, da se na njih

¹¹¹ Prav tam, str. 564.

¹¹² Prav tam, str. 565.

¹¹³ Šesto redovno zasedanje Veča naroda i saveznog veča: stenografske beleške (knjiga druga). Beograd 1953, str. 238.

¹¹⁴ AS 1589, šk. 2, Seja organizacijskega sekretariata CK KPS, 28. april 1952, str. 2.

lahko zanesemo kot na UDV». ¹¹⁵ Leta 1954 je bila na slovenskih sodiščih skoraj polovica stalnih sodnikov članov ZKS, kar je v primerjavi z letom 1951, ko je bila v partijo včlanjena tretjina sodnikov, opazen porast. ¹¹⁶ Še več skrbi so oblastem povzročali odvetniki, saj so se po Kraigherjevih besedah v njihovih vrstah združevali »klerikalni in liberalni elementi v zelo rafinirani, ne konkretno organizirani, toda praktično vsakodnevni akciji proti socializmu«. ¹¹⁷

Kljub prepovedi vmešavanja lokalnih oblasti v delo sodišč je šel razvoj marsikje svojo pot. Navodila od zgoraj so bila namreč nejasna in dvoumna, odločitev o tem, kje je meja med neposrednim vpletanjem v delo sodišč in posrednim političnim vplivanjem pa je bila največkrat prepuščena lokalnim partijskim komitejem, ki so si priporočila višjih forumov pogosto razlagali po svoje. Tako se je denimo konec leta 1951 v Trbovljah zgodilo, da se je moral neki sodnik zagovarjati pred okrajnim komitejem, češ da je nepravilno sodil, zalegla pa niso niti opozorila predsednika okrožnega sodišča in okrožnega tožilca o nedopustnosti takšnega ravnanja. Spet drugje naj bi neodvisnost sodstva razumeli preveč dobesečno, saj so po besedah Franca Hočevarja »nekako dvignili roke od sodišč«. ¹¹⁸

Že tako omejeno neodvisnost sodstva je redkokdo spoštoval, sodne odločitve pa so napadali celo v tisku. Nestrinjanje s posameznimi odločitvami sodišč se je nemalokrat sprevrglo v udrihanje po sodstvu, ki da ne razume revolucionarnih sprememb v družbi, podlega preživeti miselnosti in se zateka k formalizmu, s katerim ščiti predvsem nasprotnike socializma. Nič bolj spoštljivi do sodstva niso bili najvišji partijski voditelji. Tako je denimo član CK ZKJ in eden vplivnejših partijskih ideologov Milentije Popović julija 1953 v *Naši stvarnosti* ostro napadel sodišča, trditve o njihovem nerevolucionarnem sojenju in formalizmu pa je podkrepil s tremi, po njegovem mnenju nepravilnimi sodnimi odločitvami. V prvem primeru naj bi neki »reakcionar« javno razglašal, da se bo kralj Peter vrnil, hkrati pa žalil Tita. Ogorčen nad njegovimi besedami ga je neki komunista pretepel in bil obsojen na deset mesecev zapor, »reakcionar« pa naj bi ostal na prostosti. K formalizmu naj bi se sodišče zateklo tudi v drugih dveh

¹¹⁵ AS 1589, šk. 2, Seja politbiroja CK KPS, 18. maj 1951, str. 1.

¹¹⁶ Ferjančič, Šturm: Brezpravje, str. 57.

¹¹⁷ AS 1589, šk. 1, VII. plenarno zasedanje CK KPS, 26.–27. januar 1952, str. 8.

¹¹⁸ Prav tam, str. 26.

primerih, ko je nekega »špekulanta« iz povsem formalnih razlogov oprostil davka oziroma ko je obsodilo na zaporno kazen komunista, ki naj bi v času obveznih odkupov nadlegoval nekega »vaškega mogotca«. Takšna sodna praksa je bila po Popovičevem mnenju posledica nepravilnega razumevanja sprememb, ki so se zgodile v preteklih letih. Spraševal se je, ali so sodniki in odvetniki sploh dorasli zahtevam časa in ali se ni morda prav zaradi njihove buržoazne miselnosti sovražnik že vtihotapil v socialistično življenje.¹¹⁹

Površnim ocenam in udrihanju vsevprek se je na zasedanju zvezne skupščine septembra 1953 uprl predsednik vrhovnega sodišča FLRJ Josip Hrnčević. Čeprav se je strinjal, da mora biti delo sodišč potrjeno nadzoru javnosti, je opozoril, da kritiki pogosto ne ločijo resničnega formalizma od namišljenega. O pravnem formalizmu bi namreč lahko govorili le tedaj, ko sodnik zaradi površnosti, zmede in zunanjega pritiska pred seboj ne vidi bistva odnosov, o katerih odloča, v takšnih primerih pa zakon omogoča pritožbo na višje sodišče, obnovitev postopka in druga izredna pravna sredstva, s katerimi je mogoče preprečiti ali vsaj omejiti krivice. Na očitke, da sodišča izrekajo preblage kazni, je Hrnčević odgovoril, da so dolgoletne zaporne kazni že same po sebi dovolj hude, predvsem pa, da namen kaznovanja ni maščevanje, temveč odvrčanje od kaznivih dejanj ter izolacija in prevzgoja storilca. Strogo spoštovanje zakonov je nekaj povsem drugega od pravnega formalizma, je poudaril predsednik vrhovnega sodišča, vprašal pa se je tudi, kaj bi ostalo od zakonov, če jih ne bi spoštovali. Zakoni namreč zagotavljajo svobodo in pravice državljanov, z njihovim nespoštovanjem pa bi odprli vrata samovolji in brezpravju.¹²⁰

Zaradi kritik, kakršna je bila Popovičeva, se je marsikateri sodnik spraševal, ali so represivne metode iz časov obveznih odkupov res stvar preteklosti in ali ni morda načelo enakosti pred zakonom zgolj deklarativno. V polemiko o pravosodju v *Naši stvarnosti* sta se zato vključila sodnik vrhovnega sodišča FLRJ Vladimir Kalember in sodnik vrhovnega sodišča LR Srbije Tihomir Janić, ki sta dokazovala enostranskost Popovičeve kritike in svarila pred brezpravjem, v katerem bi se znašli, če bi dopuščali samovoljo lokalnih aktivistov. Opozorila sta tudi, da primeri, ki jih je

¹¹⁹ Milentije Popović: O nekim pojavama iz oblasti pravne i sudske prakse. *Naša stvarnost* VII, 1953, št. 7, str. 125–130.

¹²⁰ Šesto redovno zasedanje Veča naroda i Saveznog veča, str. 255–260.

navedel Popović, niso bili niti posrečeno izbrani niti natančno opisani. V prvem primeru je namreč komunist vinjenemu »reakcionarju« povzročil hude telesne poškodbe, zato mu je sodišče odmerilo temu primerno zaporno kazen, zaradi besed, ki jih je izrekel v pijanosti, pa je kazen štirih mesecev zapora doletela tudi »reakcionarja«. V drugem primeru je sodišče razveljavilo odločbo davčnega organa, ker je bil »špekulantu« davek odmerjen brez ugotovitve davčne osnove, v tretjem primeru pa je sodišče ugotovilo, da je organ odkupa resnično grobo ravnal z »vaškim mogotcem«. ¹²¹

Kako majhen vpliv so imeli pozivi k spoštovanju zakonitosti in kako omejena je bila neodvisnost sodstva, dokazuje Titov govor v Trebinju 3. oktobra 1954. Predsednik republike je povedal, da kljub zahtevam po strogem spoštovanju zakonov, ki varujejo državno ureditev in interese državljanov, nekateri s pomočjo sodišč še vedno zlorablajo njihove pomanjkljivosti. Z delom sodišč, ki da nepravilno interpretirajo socialistične zakone in se za nameček upirajo javni kritiki, zato ni bil zadovoljen. »V naši državi je sleherni človek podrejen javnemu mnenju, mnenju skupnosti, kritiki. So mar sodniki kaj drugega,« se je spraševal ter nadaljeval, da »imamo tudi take sodnike, ki ne zaupam, da imajo pri izpolnjevanju svoje dolžnosti dobre namene; saj imamo celo vrsto dokazov, kako so izrabljali svojo sodno prakso. /.../ Ne bom jih omenjal, rečem pa, naj si zapomnijo, da imamo v naši skupnosti tudi vrhovno nadzorstvo, in sicer ljudstvo – temu nadzorstvu pa se ne bo izognil nihče; in ti ljudje ne smejo prav nič godrnjati, zakaj ljudstvo ima pravico, da jih nadzoruje in da pove, kaj je pravično in kaj ne.« ¹²²

Milejše sodbe, ob katere so se spotikali celo najvplivnejši politiki, so bile plod nove kazenske zakonodaje oziroma politične sprostitev po prelomu s stalinizmom. Marca 1951 je zvezna skupščina sprejela kazenski zakonik, ¹²³ ki je v splošnem delu odpravil analogijo ter s tem omejil samovoljo in nezakonitost. V nasprotju s starim kazenskim zakonom je obsegal tudi posebni del oziroma seznam prepovedanih dejanj in kazni zanje, zajel pa je tudi klasična kazniva dejanja, za katera so dotlej sodili

¹²¹ Vladimir Kalember, Tihomir Janić: Povodom napisa »O nekim pojavama iz oblasti pravne i sudske prakse«. Naša stvarnost VII, 1953, št. 11, str. 103–112.

¹²² Josip Broz Tito: Borba za mir in mednarodno sodelovanje, VIII. knjiga. Cankarjeva založba, Ljubljana 1959, str. 298.

¹²³ Uradni list FLRJ, 1951, št. 13. Več o KZ iz leta 1951: Bavcon, Šelih: Kazensko pravo, str. 93–94; Bavcon, Bele, Kobe, Pavčnik: Kazenskopravno varstvo države in njene družbene ureditve, str. 177–185.

na podlagi predvojne kazenske zakonodaje. Novi kazenski zakonik je vnesel precejšnje novosti na področje kaznovanja, saj je ukinil kazni izgube državljanstva, odvzema prostosti s prisilnim delom, izgube čina in državne službe, razen za tujce pa tudi kazen izgona. Smrtne kazni sicer ni odpravil, vendar so jo smela sodišča izrekat le kot skrajni ukrep za najhujša kazniva dejanja, sodnik pa je imel vedno na izbiri kazen dosmrtnega zapora. Kot stranska kazen je še naprej obstajala kazen izgube državljanskih pravic, ki je zajemala odvzem volilne pravice, pravice opravljanja voljenih funkcij in javnega nastopanja, kazen konfiskacije premoženja pa je bila lahko izrečena kot stranska kazen le za tista kazniva dejanja, kjer je bilo to izrecno določeno. Kazenski zakonik je v naslednjih letih doživel nekaj sprememb, kazensko represijo pa je omilila zlasti leta 1959 sprejeta novela kazenskega zakonika,¹²⁴ ki je ublažila kazni za nekatere delikte, zmanjšala število kaznivih dejanj, za katera se je lahko izrekla smrtna kazn, odpravila izvršitev smrtne kazni z obešenjem ter namesto dosmrtnega zapora uvedla dvajsetletno zaporno kazn.

Septembra 1953 je zvezna skupščina sprejela novi zakonik o kazenskem postopku.¹²⁵ Najpomembnejše novosti so bile prenos preiskave v roke sodišča in na novo opredeljeni odnosi med organi kazenskega pravosodja, razširitev pravice obdolženca do obrambe, omejitev trajanja pripora in preiskovalnega zapora, pravica do pritožbe in pravica po krivem obsojenih ali nezakonito zaprtih do odškodnine. Zakonik o kazenskem postopku je precej omejil vsemogočnost javnih tožilcev, čeprav so ti zadržali pomembno pooblastilo, da lahko z zahtevo o poizvedbah sprožijo kazenski postopek, ne da bi bila njihova zahteva podvržena nadzoru. Javni tožilec je imel glavno besedo v predhodnem oziroma pripravljalnem postopku, saj je odločil, kateri organ bo opravil poizvedbe, pri čemer je imel na izbiri preiskovalnega sodnika ali organ za notranje zadeve. Kot je v dopisu Borisu Kraigherju julija 1953 zapisal podpredsednik zveznega izvršnega sveta Aleksandar Ranković, pa so lahko »v nujnih primerih« začeli organi za notranje zadeve poizvedovati tudi brez zahteve javnega tožilca. Drugi del predhodnega postopka, preiskavo, naj bi vodilo okrožno sodišče po senatu ali preiskovalnem sodniku, pri čemer

¹²⁴ Uradni list FLRJ, 1959, št. 30.

¹²⁵ Uradni list FLRJ, 1953, št. 40. Več o ZKP iz leta 1953: Kobe, Kazenskopravni sistem, organi pregona in pravosodja v času dachauskih procesov. V: Dachauski procesi, str. 106.

je Ranković poudaril, da mora imeti preiskovalni sodnik ustrezno strokovno izobrazbo »in druge kvalifikacije«. ¹²⁶ V sozvočju s tem navodilom je Državni sekretariat za pravosodno upravo LRS izdelal načrt, koliko preiskovalnih sodnikov bi bilo treba izvoliti na posameznih okrožnih sodiščih in kdo bo lahko kandidiral za preiskovalnega sodnika. Ker je pravnikov primanjkovalo, so maja 1953 sklenili, da »bi bilo potrebno zato kandidirati za preiskovalne sodnike tudi takšne tovariše, ki imajo na eni strani dovolj izkustva z dosedanjim preiskovalnim delom pri UDV ali javnem tožilstvu, na drugi strani pa študirajo na pravni fakulteti kot izredni študenti ter imajo vse izgleda, da bodo pravno fakulteto tudi dovršili.« ¹²⁷ Pri prenosu preiskave na sodišča pa se je očitno zatikalo, saj je slovenski partijski vrh še leta 1958 ugotavljal, da poteka zelo počasi. ¹²⁸

Čeprav je nova kazenska zakonodaja precej omejila samovoljo, je nekatera kazniva dejanja, zlasti tista zoper ljudstvo in državo, še vedno opredeljevala ohlapno. Kljub temu se je v petdesetih letih število kazni za politične delikte skokovito zniževalo. Med letoma 1947 in 1950 so slovenska sodišča zaradi političnih deliktov vsako leto obsodila približno 1000 oseb, leta 1952 je njihovo število padlo na 207, naslednje leto na 91, v letih 1954 in 1955 pa na 44 oziroma 45 oseb. ¹²⁹ Pretirano zatekanje k represiji tudi ni bilo več potrebno, saj se je oblast večine političnih nasprotnikov znebila v preteklih letih, nova miselnost pa je že dodobra prepojila zavest ljudi, ki so vsaj na področju politične delinkvence redkeje prihajali navzkriž z zakonom. Proces upadanja političnih deliktov se je nadaljeval vse do sedemdesetih let, ko je število političnih obsojencev znova naraslo.

V nasprotju s trendi v kaznovalni politiki je v začetku petdesetih let naraslo število političnih sodnih procesov proti katoliškim duhovnikom, ki so jim sodili bodisi zaradi kolaboracije, sovražne propagande ali zlorabe vere v politične namene. Sodni procesi proti njim sovpadajo z najhujšo zaostritvijo odnosov med državo in Katoliško cerkvijo, ki je konec

¹²⁶ AS 223 (kabinet Borisa Kraigherja), 1953/1, dok. 117/53, prepis dopisa ZIS (kabinet Aleksandra Rankovića), str. 1–2.

¹²⁷ AS 223 (kabinet Borisa Kraigherja), 1953/1, dok. 117/53, dopis Državnega sekretariata za pravosodno upravo, 10. julij 1953, str. 1–2.

¹²⁸ AS 1589, šk. 8, Seja izvršnega komiteja CK ZKS, 6. junij 1958, str. 7.

¹²⁹ Podatki so povzeti po: AS 223 (kabinet Mihe Marinka), šk. 30, dok. 73/50, Poročilo o stanju in delu javnih tožilstev v LRS v letu 1949, str. 8; Statistični letopis LRS (1955). Zavod za statistiko LRS, Ljubljana 1955, str. 328; Jugoslavija 1918–1988: statistički godišnjak, str. 431, 433; Ljubo Bavcon: Ko se pojavijo ključasti križi. Delo, Sobotna priloga, 11. september 1993, str. 25.

leta 1952 privedla celo do prekinitve diplomatskih odnosov z Vatikanom. Sredi petdesetih let je pritisk oblasti na Katoliško cerkev popustil, hkrati pa je upadlo tudi število sodnih procesov proti duhovnikom.

Znižanje števila obsojenih zaradi političnih deliktov ni bilo le plod liberalnejše kazenske zakonodaje, temveč tudi posledica izločitve ilegalnih prehodov državne meje iz skupine kaznivih dejanj zoper ljudstvo in državo. V prvi polovici leta 1951 so slovenska sodišča po starem zakonu o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo obsodila 330 oseb, od 1. julija 1951, ko je stopil v veljavo novi kazenski zakonik, pa 114 oseb. Če bi med politične delikte sodil tudi ilegalni prehod meje, bi bila številka neprimer- no višja, saj je bilo samo v drugi polovici leta 1951 zaradi tega obsojenih kar 723 oseb.¹³⁰ Število nedovoljenih prehodov državne meje je v petdesetih letih vseskozi naraščalo in postajalo pereč politični problem, zato so mu v najvišjih partijskih forumih namenjali precej pozornosti. Oktobra 1956 so slovenski partijski voditelji ugotavljali, da gre predvsem za ekonomsko emigracijo, da je med prebežniki kar 80 odstotkov delavcev, med njimi tudi kvalificirani in visoko kvalificirani, 73 odstotkov pa da je mlajših od 25 let.¹³¹

V petdesetih letih je naraščala tudi klasična kriminaliteta, resen problem pa je postajal zlasti tako imenovani gospodarski kriminal. Po poročilih slovenskega notranjega ministrstva je število gospodarskih prestopkov samo v letu 1952 naraslo za 42 odstotkov, kar so skušali na eni strani pojasniti kot novo obliko sovražnega delovanja, na drugi strani pa kot posledico dejstva, da »je tudi zahtevnost ljudskih množic danes večja, in ker vsem potrebam ni mogoče ugoditi, krenejo nekateri na kriminalno pot«.¹³² Število kaznivih dejanj zoper gospodarstvo je naraščalo tudi v naslednjih letih, sredi petdesetih let pa je celo preseгло četrtrino vseh kaznivih dejanj v Sloveniji.¹³³

Po sprejetju novega kazenskega zakonika leta 1951 so sodišča izrekala tudi občutno milejše kazni. Obsodbe na smrt in dolgoletne zaporne kazni so bile odtlej razmeroma redke, zlasti če jih primerjamo z

¹³⁰ AS 223 (kabinet Mihe Marinka), šk. 35, mapa 225/52, Analiza statističnih podatkov o delu sodišč LR Slovenije v letu 1951.

¹³¹ AS 1589, šk. 7, Seja izvršnega komiteja CK ZKS, 29. oktober 1956, str. 1.

¹³² AS 1931, A-13-0, inv. 1559, Letno poročilo 1952, str. 4–5.

¹³³ AS 1931, A-13-0, inv. 1560, Letno poročilo 1955, str. 2.

obdobjem med letoma 1945 in 1951, ko so slovenska sodišča z usmrtitvijo kaznovala kar 211 oseb, od tega 203 osebe zaradi političnih kaznivih dejanj. Po letu 1951 v Sloveniji smrtnih kazni zaradi političnih deliktov ni bilo več, izrečenih pa je bilo 12 obsodb na smrt za druga kazniva dejanja, zlasti za umore.¹³⁴ Med zadnjimi, ki so bili v Sloveniji obsojeni na smrt zaradi kaznivega dejanja zoper ljudstvo in državo, sta bila Miha Štrumbelj in Franc Zupančič iz okolice Novega mesta. Novembra 1950 jima je ljubljansko okrožno sodišče izreklo smrtno kazen z obešenjem zaradi umora krajevnega aktivista OF, usmrčena pa sta bila 1. februarja 1951.¹³⁵ V Jugoslaviji je bila zadnja smrtna kazen za politični delikt izvršena leta 1954,¹³⁶ za klasična kazniva dejanja pa so jo jugoslovanska sodišča izrekala tudi kasneje. Na ozemlju Jugoslavije je bilo domala vsako leto izrečenih nekaj smrtnih obsodb, v Sloveniji pa je bila zadnja smrtna kazen pravnomočno izrečena in izvršena 30. oktobra 1959. Doletela je tridesetletnega Franca Rihtariča iz Očeslavcev, ki je pri poskusu pobega prek državne meje na radgonskem mostu ustrelil miličnika, mariborsko okrožno sodišče pa ga je spoznalo za krivega tudi vrste drugih kaznivih dejanj, zlasti vlomov in ropov.¹³⁷ Zadnji slovenski obsojenec na smrt je bil usmrčen trideset let pred formalno odpravo smrtnih kazni v Sloveniji.

Medtem ko je število obsojenih zaradi klasičnih kaznivih dejanj v petdesetih letih naraščalo, je politična delinkvenca upadala. S kakšnimi političnimi kaznivimi dejanji so imeli organi pregona opravka sredi petdesetih let, pripoveduje poročilo Državnega sekretariata za notranje zadeve LRS iz leta 1955. Politična kazniva dejanja so bila v poročilu ocenjena kot malenkostna, saj so dosegla le 0,24 odstotni delež v kriminaliteti. Omejevala so se predvsem na sovražno propagando, pri čemer so bile najbolj razširjene »alarmantne in omalovažujoče razlage, s katerimi skušajo sovražni elementi zamegliti uspehe naše države v zunanji politiki in slabiti naša prizadevanja pri izgrajevanju in krepitvi družbenega upravljanja in komunalne ureditve. Sovražna propaganda izkorišča objektivne težave naše gospodarske izgradnje. Pomemben del te škodljive sovražne propagande

¹³⁴ Spisek obsojenih oseb, nad katerimi je bila izvršena smrtna kazen v času od 1945. V: Zdenko Zavadlav: Partizani, obveščevalci, jetniki: iz dosjeja Zavadlav 1944–1994, Ljubljana 1996 (Dokumenti in priloge).

¹³⁵ Prav tam. Glej tudi: Slovenski poročevalci, 13. november 1950, str. 4.

¹³⁶ Ivan Janković: Smrt u prisustvu vlasti: smrtna kazna u Jugoslaviji i svetu. Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd 1985, str. 201.

¹³⁷ Slovenski poročevalci, 17. april 1959, str. 6.

predstavljajo razne šovinistične nacionalistične parole in tolmačenja raznih pojavov v naši notranji politiki in gospodarstvu. « Poročilo je opozarjalo tudi, da »nekateri sovražno nastrojeni ali odkrito sovražni ljudje poizkušajo dobiti pozicije v raznih državnih, družbenih, znanstvenih in kulturnih ustanovah v interesu širjenja svojega vpliva«, zato bo treba »pojavom izkoriščanja demokratičnega življenja« v prihodnje nameniti več pozornosti.¹³⁸ O upadanju politične delinkvence so govorila tudi poročila slovenskega vrhovnega sodišča. V poročilu za leto 1958 je denimo zapisano, da je »t. i. politični kriminal padel na minimum in da gre pri tej vrsti kriminala predvsem za sovražno propagando, torej za verbalne delikte največkrat alkoholu vdanih ter živčno in psihično neuravnovešenih oseb.«¹³⁹

Med tedaj razmeroma redkimi političnimi sodnimi procesi v Sloveniji najbolj izstopa proces proti Jožetu Pučniku leta 1959. Pučnik je bil sodelavec *Revije 57*,¹⁴⁰ ki je združevala krog mlajših intelektualcev, zlasti literatov in filozofov. Ti so s svojim pisanjem kmalu zbudili pozornost oblasti, ki je od začetka petdesetih let resda dovoljevala nekakšen tihi pluralizem v kulturi, vendar je bila meja njene tolerance razmeroma nizka in precej spremenljiva. *Revija 57* in Jože Pučnik sta tolerančni prag kmalu prestopila, saj je bila že oktobra 1958 zadnja številka revije zaplenjena, Pučnik pa aretiran. Obtožnica je Pučnika bremenila sovražne propagande in združevanja zoper ljudstvo in državo, za katero je bila po kazenskem zakoniku iz leta 1951 zagrožena kazen najmanj petih let strogega zapor, v skrajnem primeru pa celo smrtna kazen. Sestavljena je bila na podlagi poročila UDV, ki je kot ključna obremenilna dokaza navedla Pučnikov članek *Naša družbena stvarnost in naše iluzije* ter njegovo pismo znancu. V sicer neobjavljenem članku je Pučnik pisal o partiji, ki se je povsem odtrgala od družbe in postajala vse bolj nezaupljiva, prepad med dejanskim in normativnim stanjem pa se je poglobljajal. S člankom je Pučnik dregnil v zelo občutljivo točko politike, v nedotakljivost partije, zato je oblast v njem videla nevarnost za organiziranje opozicije. Slednje je UDV dokazovala s Pučnikovim pismom znancu, v katerem je govoril o urejanju konfliktov v podjetjih, omenjal pa je tudi možnost stavke. Iz tega je bila izpeljana obtožba, da je ustanavljal ilegalne skupine in jih pripravljaj na

¹³⁸ AS 1931, A-13-0, inv. 1560, Letno poročilo 1955, str. 1–2.

¹³⁹ Ferjančič, Šturm: Brezpravje, str. 68.

¹⁴⁰ Več o tem: Mateja Režek: Ideološko ozadje ukinitve *Revije 57*. Nova revija, 1994, št. 151–152, str. 194–206.

upor. Omemba stavke je oblasti močno vznemirila, saj so se komaj leto dni pred tem soočile s prvo veliko delavsko stavko v socialistični Jugoslaviji, ki je močno omajala prepričanje, da v socializmu ne more priti do nasprotij med delavskim razredom in njegovo »avantgardo«.

Jože Pučnik (1932–2003), slovenski disident in politik. Trdo roko oblasti je občutil že kot dijak, ko je bil zaradi pisanja za dijaško glasilo Iskanja izključen iz mariborske klasične gimnazije. Zaradi člankov v Reviji 57 in Perspektivah je bil zaprt 7 let, zatem pa se je izselil v ZRN. Po vrnitvi v domovino je sodeloval pri Novi reviji, leta 1989 pa tudi pri ustanovitvi Socialdemokratske stranke Slovenije, ki ji je predsedoval do leta 1993. Med letoma 1989 in 1991 je bil predsednik Demosa, leta 1990 pa kandidat za predsednika republike.

O *Reviji 57* so v najvišjih slovenskih političnih forumih precej razpravljali. Ocenjevali so jo kot nevarnost, ki jo je treba čim prej odstraniti, še več pozornosti pa so namenili vprašanju, kako v prihodnje preprečiti takšne primere. Edvard Kardelj je na devetem plenumu CK ZK Slovenije grajal neodločnost in popustljivost političnih voditeljev, ki »zamujamo, da bi z odločnejšo uporabo radikalnejših sredstev udarili tam, kjer je to potrebno. Ker zamujamo, imamo potem težje posledice. Tu mislim na *Revijo 57*. /.../ Treba je postaviti jasno mejo, kaj lahko v imenu demokracije še trpimo, kaj pa je treba v imenu socializma preprečiti.«¹⁴¹ Marca 1959 je bil Pučnik pred okrožnim sodiščem v Ljubljani obsojen na devet let strogega zapor, leta 1962 mu je bila kazen znižana na sedem let, leta 1963 je bil po petih letih zapor pogojno izpuščen, že naslednje leto pa je bil zaradi člankov v *Perspektivah* znova zaprt za dve leti. Kazen bi lahko doletela tudi druge sodelavce *Revije 57*, vendar se je oblast odločila kaznovati samo Pučnika. Njegovi članki so bili namreč najbolj neposredni in zato najnevarnejši, poleg tega pa Pučnik, v nasprotju z nekaterimi drugimi sodelavci revije, ki so izhajali iz družin vplivnih politikov, ni imel nikakršnega političnega zaledja. Dolgoletna zaporna kazen je bila eksemplarična in je služila kot grožnja vsem, ki bi se utegnili preveč svobodno izražati, kar pomeni, da je kazensko pravo še vedno služilo kot sredstvo političnega pritiska. S tem namenom ga je oblast uporabljala tudi kasneje, čeprav si ga v Sloveniji ni več privoščila v tako rigorozni obliki.

Jugoslovansko pravosodje in kazensko pravo sta se v petdesetih letih navidez otresla dogmatizma, vendar je bila pot do neodvisnosti sodstva in spoštovanja zakonitosti še dolga. Resolucija o krepitvi pravosodja in zakonitosti, ki so jo partijski voditelji sprejeli junija 1951, je namreč demokratizaciji odprla vrata predvsem na deklarativni ravni, neodvisnosti sodstva pa je položila precej majave temelje, saj je dopuščala posredno politično vplivanje na sodišča, ki se je lahko kaj kmalu sprevrglo v neposreden pritisk. Odprta je ostajala tudi možnost zlorabe kazenskega prava, saj je kazenski zakonik še vedno vseboval nekatera široko opredeljena kazniva dejanja. Mednje so sodili zlasti politični delikti, čeprav si je oblast politično zlorabo kazenskega prava privoščila neprimerno

¹⁴¹ AS 1589, šk. 7, IX. plenum CK ZKS, 5. december 1958, str. 73.

redkeje kot pred letom 1951. V primerjavi s prvim povojnim obdobjem so bile spremembe v pravosodju in kazenskem pravu precejšnje, vendar ne tolikšne, da bi se sistem približal ravni v demokratičnih državah. Neodvisnosti sodstva in demokratizaciji nasploh je namreč na poti stalo načelo enotnosti oblasti, še bolj pa politični monopol partije, ki se je poistovetila z državo.

Revizija ustave

P roces sprememb po sporu z Informbijo je formalno zaokrožil *Ustavni zakon o temeljih družbene in politične ureditve FLRJ in o zveznih organih oblasti*, ki ga je jugoslovanska skupščina sprejela 13. januarja 1953,¹⁴² svoje ustavne zakone pa so po analogiji sprejele tudi republike.¹⁴³ Ustavni zakon je globoko posegel v dotedanjo ustavno ureditev in v dobršnem delu zamenjal ustavo iz leta 1946. Politični temelj državnega sistema je postalo samoupravljanje, materialni temelj pa družbena lastnina. V definiciji državne ureditve je bil prvič omenjen socializem, saj je bila FLRJ opredeljena kot socialistična demokratična zvezna država suverenih in enakopravnih narodov, v kateri vsa oblast pripada delovnemu ljudstvu. Ustavni zakon je poudaril tudi načelo enotnosti oblasti, saj naj bi delovno ljudstvo izvrševalo oblast po predstavniških organih, ljudskih odborih in skupščinah, vsi drugi oblastni organi pa bi iz njih izhajali in jim bili tudi neposredno odgovorni.

Zvezno skupščino sta po novem sestavljala zvezni zbor in zbor proizvajalcev, zbor narodov pa je izgubil položaj samostojne zbornice in bil kot nekakšen poldom vključen v zvezni zbor. Zvezna skupščina je torej ohranila dvodomno strukturo, vendar podlaga drugega doma ni bil več nacionalni, temveč razredni element. Uvedba zbora proizvajalcev je bila namreč razredni ukrep, ki naj bi zagotovil vodilno vlogo delavskega razreda, čeprav zbor proizvajalcev ni bil enakopraven z zveznim zborom, tako kot je bil prej svet narodov. Enakopravnost zbora proizvajalcev je bila zagotovljena le pri odločanju o spremembi ustave ter pri sprejemanju družbenega

¹⁴² Uradni list FLRJ, 1953, št. 3.

¹⁴³ Uradni list LRS, 1953, št. 3.

načrta, proračuna in zaključnega računa, sicer pa so imeli večjo težo sklepi zveznega zbora.

V zvezni zbor so poslance volili državljani po načelu en poslanec na 60.000 prebivalcev. Paritetno zastopstvo v zboru narodov je bilo v primerjavi s prejšnjim svetom narodov zmanjšano za dve tretjini, poslanci pa niso bili več voljeni neposredno, temveč so jih delegirale skupščine federalnih enot. Vsaka republika je imela v zboru narodov deset poslancev, avtonomna pokrajina Vojvodina šest, avtonomna oblast Kosovo in Metohija pa štiri. Zbor narodov se je sestajal ločeno od zveznega zbora na obveznih in fakultativnih sejah. Ustavni zakon je predvidel obvezne seje ob spremembi ustave ter sprejemanju družbenega načrta in zveznih splošnih zakonov. V vseh drugih primerih se je sestajal fakultativno oziroma na zahtevo večine poslancev ene republike, kadar je bil na dnevnem redu predlog zakona, ki se je dotikal odnosov med republikami in federacijo. Bistveni del pristojnosti je zbor narodov izgubil že leta 1954, ko je z novelo ustavnega zakona ostal obvezen le sestanek ob spremembi ustave.¹⁴⁴ Zbor narodov je postal zgolj simboličen izraz večnacionalne države, že tako omejene možnosti za reševanje mednacionalnih sporov v institucijah sistema pa so bile še bolj okrnjene.

Poslance za zbor proizvajalcev so volili zaposleni v industriji, kmetijstvu in obrti glede na delež posamezne panoge v skupnem bruto družbenem proizvodu po načelu en poslanec na enako število »proizvajalskega prebivalstva«. Industrijska skupina je zajela zaposlene v industriji, rudarstvu, gozdarstvu, gradbeništву, prevoznijstvu, trgovini, gostinstvu in komunalnih dejavnostih, kmetijska skupina člane kmetijskih zadrug in zaposlene na kmetijskih posestvih, obrtna skupina pa delavce v obrti, medtem ko zaposleni v drugih dejavnostih, denimo v zdravstvu, kulturi, znanosti in šolstvu, niso sodili med proizvajalce.

Kolektivno predsedstvo oziroma prezidij ljudske skupščine je zamenjal individualni predsednik republike, ki je bil obenem predsednik zveznega izvršnega sveta in vrhovni vojaški poveljnik, vlado FLRJ in njena ministristva pa so nadomestili zvezni izvršni svet in državni sekretariati. Ukinitev prezidija je oslabil položaj republik, saj so bile prej uspešneje zastopane znotraj kolektivnega predsedstva, prezidij pa je bil ukinjen tudi na repub-

¹⁴⁴ Uradni list FLRJ, 1954, št. 13.

liški ravni, ne da bi ga nadomestil kak drug organ, ki bi opravljal funkcijo šefa države v republiki.¹⁴⁵ Z ukinitvijo vlade in ministrstev je bila odpravljena tudi delitev na zvezna in zvezno-republiška ministrstva, prav tako pa ni bilo več pooblaščenцев zvezne vlade pri vladah republik. Na zvezni ravni so ostali državni sekretariati za zunanje in notranje zadeve, za gospodarstvo, obrambo in proračun, druga področja pa so bila v pristojnosti republik.

Čeprav je ustavni zakon formalno utrdil zakonodajno oblast skupščine, je imel zvezni izvršni svet, ki je nadomestil vlado, dejansko še vedno prvo besedo. Po novem je sicer lahko izdajal le izvršilne predpise in uredbe organizacijskega značaja, uredbe z zakonsko močjo pa le v pripravljalnem, mobilnem in vojnem stanju, vendar je pri uresničevanju teh določb prihajalo do resnih odstopanj. Že zakon o izvedbi ustavnega zakona¹⁴⁶ je določal, da lahko zvezni izvršni svet do začetka dela nove skupščine ureja posamezna vprašanja iz pristojnosti federacije, če to zahteva uveljavitev novega ustavnega reda in gospodarskega sistema. Do prvega sklica skupščine v novi sestavi je tako zvezni izvršni svet izdal prek osemdeset uredb z zakonsko močjo, te dejavnosti pa ni opustil niti kasneje. S posebnim odlokom je bil namreč znova pooblaščen za izdajanje uredb z zakonsko močjo, čeprav je bilo to v nasprotju z določili ustavnega zakona. Na podlagi omenjenega pooblastila je leta 1954 sprejel prek štirideset uredb z zakonsko močjo, do začetka šestdesetih let pa po dvajset in več uredb na leto.¹⁴⁷ To pomeni, da je med resničnim in normativnim stanjem še vedno zijal globok prepad, čeprav je zvezni izvršni svet odtlej vsaj formalno priznaval svojo odgovornost zvezni skupščini. Januarja 1954 ji je namreč prvič po vojni podal poročilo o svojem delu.¹⁴⁸

Na seji obeh domov zvezne skupščine 14. januarja 1953 je bil za predsednika republike izvoljen Josip Broz Tito, ki je hkrati postal tudi predsednik zveznega izvršnega sveta, njegovi podpredsedniki pa Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković in Moša Pijade.¹⁴⁹ Vrh jugoslovanske vlade so torej sestavljali najvišji partijski voditelji, kar je bilo v popolnem nasprotju s

¹⁴⁵ Ciril Ribičič: Republika Slovenija v ustavah jugoslovanske federacije. V: Slovenci in država. SAZU, Ljubljana 1995, str. 356.

¹⁴⁶ Uradni list FLRJ, 1953, št. 3.

¹⁴⁷ Ciril Ribičič: Razvoj skupščinskega sistema v SFRJ s posebnim ozirom na delovanje izvršilne funkcije. Pravna fakulteta, Ljubljana 1978, str. 98–99.

¹⁴⁸ Izveštaj Saveznog izvršnog veća za period 1950–1953, Beograd 1954.

¹⁴⁹ Uradni list FLRJ, 1953, št. 8.

sklepi šestega kongresa KPJ (ZKJ) o ločitvi državnih in političnih funkcij. Malce doslednejši pri uresničevanju kongresnih sklepov so bili v republikah. Leta 1953 je namreč na čelu slovenskega izvršnega sveta dotedanjega predsednika vlade in aktualnega slovenskega partijskega voditelja Miho Marinka zamenjal Boris Kraigher, sicer član izvršnega komiteja CK ZKS, ki je na tem položaju ostal do leta 1963, ko ga je zamenjal Viktor Avbelj.

Razprava o ustavni reformi je trajala dobro leto dni, večinoma pa je bila omejena na najvišji politični vrh, čeprav je tu in tam zašla tudi v časopisje. Po sprejetju ustavnega zakona je nekaj časa zaposlovala tudi strokovnjake s področja ustavnega prava, ki so se soočili ob vprašanju federalizma oziroma suverenosti republik. Radomir Lukić z beograjske pravne fakultete je menil, da je jugoslovanska federacija pravzaprav unitarna država, ki se od drugih razlikuje le po visoki stopnji decentralizacije. Podobno je razmišljal Makso Šnuderl z ljubljanske pravne fakultete, ki je trdil, da v Jugoslaviji ni večdržavnosti, saj so republike preveč odvisne od centralne oblasti. Na drugi strani je Ferdo Čulinović z zagrebške pravne fakultete verjel v državnost federacije in državnost republik.¹⁵⁰ Najostrejši je bil leta 1955 zagrebški profesor Dan Gjanković, ki je ugotavljal, da so republike povsem nemočne, saj niso imele pravice do samoorganizacije. Zvezni ustavni zakon je namreč urejal domala vsa vprašanja s področja odnosov med republiškimi organi, še bolj podrobno pa so jih opredelili drugi zvezni zakoni, tako da je bila po Gjankovičevem mnenju republiška zakonodaja povsem odveč.¹⁵¹

O reorganizaciji najvišje državne oblasti so partijski voditelji razpravljali na petem plenumu CK KPJ 27. maja 1952. Generalni sekretar Josip Broz Tito jih je nagovoril z besedami: »Če zastopamo stališče, da partija odgovarja za celotni družbeni in gospodarski razvoj in razvoj življenja nasploh, potem smo mi, ki smo izbrani, važnejši kot vsi zakonodajni odbori in komisije. Poglavitna opažanja, pripombe in drugi dodatki morajo pasti prav tu.«¹⁵² Načrtovana odprava zbora narodov kot samostojnega doma zvezne skupščine med razpravljavci ni vzbudila nikakršnih

¹⁵⁰ Ferdo Čulinović: Nacionalno pitanje u jugoslavenskim zemljama. Pravni fakultet u Zagrebu, 1955, str. 115; Aleš Gabrič: Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v prvem povojnem obdobju. V: Jugoslavija v hladni vojni – Yugoslavia in the Cold War. Inštitut za novejšo zgodovino, University of Toronto, Ljubljana 2004, str. 418.

¹⁵¹ Paul Shoup: Communism and the Yugoslav National Question. Columbia University Press, New York, London 1968, str. 192.

¹⁵² Peti plenum CK KPJ, 27. maj 1952. V: Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948–1952), str. 667.

pomislekov, čeprav je malo verjetno, da bi avnojska tradicija v manj kot desetih letih povsem zbledela. Malce več pozornosti so namenili zboru proizvajalcev, o katerem je govoril Boris Kidrič. Menil je, da je predlagani način volitev glede na bruto družbeni proizvod sicer dober, vendar bi z njim v zboru proizvajalcev ne dobili le diktature proletariata, temveč tudi diktaturo razvitih republik. Zato se je zavzel za volitve glede na število prebivalcev v posameznih federalnih enotah.¹⁵³ Po tem volilnem ključu bi bilo v zboru proizvajalcev slabih devet odstotkov poslancev iz Slovenije, če bi bil sprejet predlog o volitvah glede na bruto družbeni proizvod federalnih enot pa več kot šestnajst odstotkov.¹⁵⁴

V Sloveniji Kidričevega predloga niso vsi navdušeno sprejeli, čeprav se je slovenski politični vrh s takšno ureditvijo zvezne skupščine strinjal. Boris Kraigher je na seji izvršnega odbora OF 29. maja 1952 poudaril, da namen ustavnega zakona ni demokratizacija, temveč krepitev socializma. Menil je, da proporcionalno zastopstvo v zboru proizvajalcev povsem ustreza tej težnji, »ker če bi postavili drugače, nastane tu nacionalni problem in bi to bilo krivično z ozirom na socialistične odnose med narodi in republikami. Ne bi bil to socialističen odnos z ozirom na dejstvo, da smo dežela z razvitejšim gospodarstvom in že s samim tem eksploatiramo dežele z manj razvitim gospodarstvom.« Kraigherju je pritegnil tudi Miha Marinko. Menil je, da bi z volilnim ključem glede na bruto družbeni proizvod Slovenija dobila preveč poslancev v zboru proizvajalcev, kar bi bilo nepravilno, »ker naš bruto produkt vsebuje tudi produkt drugih republik, kjer so surovinske baze«. Takšni argumenti niso prepričali vseh razpravljavcev, zlasti ne Maksa Šnuderla, ki je poudaril, da »ima v zveznem svetu srbski narod še vedno večino, če računamo Črnogorce, ki se čutijo Srbe, pa tudi Bosance in Hercegovce in ni tu nobene nesreče, ker je tu politična enotnost. Zato ne razumem, zakaj bi Slovenija imela manj, če to odgovarja gospodarski stvarnosti in čemu bi se bali nacionalnega trenja. Seveda smo Slovenci vedno tisti, ki se umaknemo.«¹⁵⁵

O ustavni reformi je 9. junija 1952 razpravljala tudi organizacijski sekretariat CK KPS. Nekaj pomislekov glede predlaganega načina volitev za zbor proizvajalcev sta imela le Vida Tomšič in Stane Kavčič. Predlog

¹⁵³ Prav tam, str. 677–678.

¹⁵⁴ Jugoslavija 1919–1988: statistički godišnjak, str. 40, 101.

¹⁵⁵ AS 537, šk. 25, Zapisnik seje izvršnega odbora OF, 29. maj 1952, str. 17–19.

po njunem mnenju ni bil sprejemljiv, ker bi v zastopstvih iz industrijsko nerazvitih republik prevladali kmetje, ki bi lahko kadarkoli preglasovali zastopnike industrije. Zato sta menila, da bi bilo bolje, če bi imele republike v zboru proizvajalcev enako število poslancev. Kavčič je opozoril, da bo volilni ključ glede na število prebivalcev posameznih federalnih enot »težko tolmačiti slovenskemu delavcu, čeprav razume, da bi bilo proti vsem socialističnim principom zavirati razvoj manj razvitih republik«, bojazen pred preglasovanjem manjših republik pa je bila po njegovem mnenju vendarle odveč, saj »imamo tudi zvezno skupščino in svet narodov, da ne govorimo o idejnem vplivu Partije, da se taka vprašanja eventualnega preglasovanja na škodo druge republike uredijo«. ¹⁵⁶ Institucijam sistema je zaupala tudi Vida Tomšič, ki je na vprašanje, ali bo imela republiška skupščina pravico zavrniti zvezni zakon, ki bi bil v nasprotju z njenimi interesi, odvrnila, da že sam obstoj zbora narodov zagotavlja dovolj možnosti za zaščito nacionalnih pravic. ¹⁵⁷ Ko je bil v začetku decembra 1952 objavljen osnutek ustavnega zakona, se je v njem znašel Kardeljev predlog, po katerem naj bi poslance za zbor proizvajalcev volili glede na delež posamezne panoge v skupnem bruto družbenem proizvodu po načelu en poslanec na enako število proizvajalcev.

V zadnjih dneh iztekajočega se leta sta začela osnutek ustavnega zakona obravnavati zakonodajna odbora obeh domov zvezne skupščine. Na skupni seji zakonodajnih odborov 28. decembra 1952 je predlog ustavnega zakona poslanec pojasnil podpredsednik zvezne vlade Edvard Kardelj. Zbora narodov v govoru ni omenjal, ustavil pa se je pri zboru proizvajalcev, ki ga je označil za »instrument razredne politike«. Poudaril je, da volilni ključ glede na bruto družbeni proizvod posameznih federalnih enot nikoli ni bil sprejemljiv, kajti »izhajati moramo s stališča, da ustvarja jugoslovanski družbeni proizvod enoten jugoslovanski delavski razred in enotni jugoslovanski kmetje, ne pa posamezni narodi. Če bi stvar postavili drugače, bi razbijali enotnost socialistične družbe.« ¹⁵⁸ Zagledan v ideologijo pa je pozabil, da delež posameznih proizvajalcev pri ustvarjanju bruto družbenega proizvoda praviloma ni enak. Tako imenovani skupni interesi, povezani z

¹⁵⁶ AS 1589, šk. 2, Zapisnik razširjene seje organizacijskega sekretariata CK KPS, 9. junij 1952, str. 8.

¹⁵⁷ Prav tam, str. 10.

¹⁵⁸ Edvard Kardelj: Ob predlogu ustavnega zakona o zveznih in republiških organih oblasti. V: Problemi naše socialistične graditve, II. knjiga. DZS, Ljubljana 1955, str. 250–251.

družbeno lastnino, namreč niso prinesli tudi enake produktivnosti. Uvedbo volilnega ključa, po katerem so poslance za zbor proizvajalcev volili glede na delež posamezne gospodarske panoge v skupnem bruto družbenem proizvodu po načelu en poslanec na enako število, ne pa glede na uspešnost proizvajalcev, bi zatorej lahko umestili med mnoge zamujene priložnosti za oblikovanje razmeroma stimulativnega gospodarsko-političnega sistema.

Edvard Kardelj (1910–1979), najvplivneši slovenski politik v drugi Jugoslaviji in edini izmed Titovih najtesnejših sodelavcev, ki se mu je kljub občasnim nihanjem uspelo obdržati v političnem vrhu. (AS)

Dan po skupni seji obeh domov zvezne skupščine sta začela zakonodajna odbora ločeno pretresati osnutek ustavnega zakona. Razprava se je večinoma sukala okrog stilizacije in terminologije, vsebinskih pripomb pa skorajda ni bilo. Na seji zakonodajnega odbora zveznega sveta je na vprašanja poslancev odgovarjal Edvard Kardelj. Slovenski poslanec Makso Šnuderl je imel precej pomislekov glede volilnega ključa za zbor proizvajalcev, saj so po njegovem mnenju predlaganemu načinu volitev botrovale težnje po prestižu velikih federalnih enot. Hrvaški poslanec Dušan Diminić se je spraševal, zakaj bo zbor narodov izgubil položaj samostojnega doma, Kardelj pa mu je odvrnil, da bi trije domovi preveč obremenjevali delo skupščine, obstoj zbora narodov pa je vendarle nujen, kajti »ukinitve zbora narodov bi lahko bila povod za razmišljanja o omejevanju pravic republik«. ¹⁵⁹ Edvard Kardelj se je članom zakonodajnega odbora zveznega sveta pridružil tudi na seji 30. decembra 1952. Tokrat jim je skušal pojasniti, zakaj zbor narodov ne potrebuje niti svojega poslovnika niti stalnega predsednika in ostalih funkcionarjev. Poslanci so se namreč spraševali o položaju zbora narodov znotraj zveznega zbora, pri čemer jih je zanimal zlasti način glasovanja. Makso Šnuderl je predlagal glasovanje po republikah, vendar je bilo to po Kardeljevem mnenju nesprejemljivo, ker »bi lahko ena republika povzročila težave vsej državi«. ¹⁶⁰

Precej drugače od poslancev zveznega sveta so o nekaterih določbah iz osnutka ustavnega zakona razmišljali v zakonodajnem odboru sveta narodov. Kar nekaj razpravljavcev je na seji 3. januarja 1953 izrazilo bojazen, da bo zbor narodov s pravico do ločenega sklepanja zaviral delo zveznega zbora. Zlasti odločen je bil srbski poslanec Miloš Moskovljević, ki je poudaril, da mora biti zvezni zbor enoten dom, ki bo zastopal interese celotne države, ne pa posameznih republik. Prepričan je bil, da ima zbor narodov glede sprejemanja zveznih zakonov preveč pravic, vendar ga je predsednik zakonodajnega odbora Moša Pijade pomiril, češ da so imeli predlagatelji v mislih le splošne zakone, ki obravnavajo temeljna načela za sprejemanje republiških zakonov. ¹⁶¹ Bojazen Miloša Moskovljevića, da bo zbor narodov oviral delo skupščine, je bila povsem odveč.

¹⁵⁹ Bilten zakonodajnih odbora Veća naroda i Saveznog veća (28. december 1952–8. januar 1953). Izbor iz stenografskih beležaka o pretresu predloga ustavnog zakona, Beograd 1953, str. 234–235.

¹⁶⁰ Prav tam, str. 305–306.

¹⁶¹ Prav tam, str. 105–111.

Leta 1954 je namreč običajni sestanek zbora narodov trajal deset minut, ravno dovolj, da so poslanci brez razprave potrdili predlagane zakone. Še največ časa so prebili na četrti seji 10. marca 1954, ko so si odvzeli precejšen del pravic, ki jim jih je zagotavljal ustavni zakon. Sprejeli so namreč predlog predsednika zvezne skupščine Moše Pijadeja o odpravi obveznih sestankov, z izjemo tistih ob spremembi ustave.¹⁶²

Ob sprejetju ustavnega zakona je Edvard Kardelj predstavil vizijo nove jugoslovanske federacije. Njegov pogled je slonel na marksistični teoriji, po kateri je bila federacija zgolj prehodna državna oblika, ki bo odmr-la, ko se bo enotni delavski razred dvignil nad nacionalno razdvojenost. Jugoslovanska federacija bi zato morala temeljiti na enotnih interesih delavcev, ne glede na njihovo nacionalno pripadnost, enakopravnost jugoslovanskih narodov pa bi zagotavljal zbor narodov, ki »verjetno sploh ne bo prišel do izraza. Vendar pa je vzlic temu potreben najprej kot skrajna konsekvence našega sistema nacionalne enakopravnosti, drugič pa kot ponovna deklaracija, da je nova Jugoslavija zvesta političnemu načelu o enakopravnosti vseh narodov.« Ker je ustavni zakon poleg enakopravnosti omenjal tudi enotnost jugoslovanskih narodov, je Kardelj poudaril, da »naša jugoslovanska socialistična skupnost ne nastaja na podlagi nekakih nacionalističnih teorij in nima za podlago kakršnekoli teorije o enotnem jeziku ali o enotni nacionalni kulturi. Temelji na skupnem interesu vseh delovnih ljudi ne glede na njihovo nacionalno pripadnost in zato je trdnejša od vsake druge mogoče skupnosti.« Z uvedbo družbene lastnine in prevlado enotnih interesov delavcev naj bi namreč nastala »socialistična skupnost novega tipa, v kateri postaja jezik in nacionalna kultura postranski faktor, ki nikogar ne bo oviral, da bi se čutil isto z drugimi delovnimi ljudmi, pa naj govore katerikoli jezik«.¹⁶³

Odpravo zbora narodov kot samostojnega doma zvezne skupščine so snovalci nove ustavne ureditve razumeli kot sestavni del reformnih procesov, ki jih je sprostila uvedba samoupravljanja. Nacionalno vprašanje je veljalo za rešeno, uresničevanje nacionalnih pravic pa naj bi omogočalo proticentralistično naravnano samoupravljanje. Z ustavnim zakonom

¹⁶² Stenografske beleške Savezne narodne skupštine za 1954 godinu, Beograd 1954 (Veče naroda, 10. marec 1954).

¹⁶³ Edvard Kardelj: O družbenih in političnih osnovah FLRJ in zveznih organih oblasti: ekspozice o predlogu ustavnega zakona. V: Problemi naše socialistične graditve, II. knjiga. DZS, Ljubljana 1955, str. 269–271.

je zbor narodov postal zgolj formalen izraz večnacionalne države, že tako omejene možnosti za reševanje sporov v institucijah sistema pa so bile še bolj okrnjene. Edvard Kardelj je že pred sprejetjem ustavnega zakona predvidel, da se na zahtevo poslancev ene republike zbor narodov skoraj nikoli ne bo sestal, saj bi njegov sklic izzvenel kot alarm in politična demonstracija proti drugima dvema zboroma.¹⁶⁴ Ko je zbor narodov leta 1954 z novelo ustavnega zakona izgubil bistveni del pristojnosti, je postala formalna plat njegovega obstoja še očitnejša. Do leta 1968, ko mu je bil z ustavnimi dopolnili vrnjen položaj samostojnega doma, se namreč skorajda ni sestajal ali pa so bile njegove seje povsem nebistvene. Ustavni zakon iz leta 1953 in njegova novela iz leta 1954 sta omejila že pridobljene pravice federalnih enot in posameznih narodov, saj je z odpravo zbora narodov kot samostojnega doma zvezne skupščine in uvedbo zbora proizvajalcev razredni vidik prevladal nad nacionalnim.

Skupščina LRS leta 1954 v dvorani Kazine. (MNZS, foto Vlastja Simončič)

Ustavni zakon seveda ni posegel le na področje odnosov med republikami in federacijo. Temeljno vprašanje, o katerem pa se je govorilo le v intimnih partijskih krogih, so bile tudi pristojnosti zvezne skupščine in vlade ter njuno razmerje do partije. Djilas je, če mu seveda lahko

¹⁶⁴ Bilten zakonodajnih odbora Veča naroda i Saveznog veća, str. 238.

verjamemo, v svojih spominih zapisal, da je Kardelj pripisoval ustavnemu zakonu velik pomen kot instrumentu, ki bo odprl vrata demokratizaciji. Ko je namreč nekdo izjavil, da je skupščina podobna mrliču, poslanci pa lutkam, ki samodejno dvigujejo roke, je Kardelj menda odvrnil: »Zdaj bo diskusij še preveč – reševala se bodo konkretna vprašanja.« Poleg tega naj bi ob pripravljanju osnutka ustavnega zakona Djilasu prišepnil: »Morda bomo postopoma prišli celo do opozicije.«¹⁶⁵ Po Kardeljevem mnenju bi moral biti ustavni zakon odsev političnih sprememb po prelomu s stalinizmom, v njem pa bi bila poudarjena predvsem samoupravljanje in proces odmiranja države. Menil je, da premočna vloga partije in najvišjih funkcionarjev v vsakdanjih, zlasti gospodarskih zadevah, zavira ta proces, zato se je navduševal nad vlado, ki bi jo sestavljali strokovnjaki, medtem ko bi najvišji partijski funkcionarji zasedli poslanska mesta v zvezni skupščini, Tito pa bi postal predsednik države s širokimi pooblastili. Ambiciozne Kardeljeve načrte naj bi prekrizala šele Titova intervencija. Generalni sekretar je namreč Kardelja povabil na lov v Belje, kjer naj bi izrazil nasprotovanje zamislim o strokovni vladi in sestopu članov centralnega komiteja v poslanske klopi, čemur je, po Djilasovih besedah, Kardelj pri pisanju osnutka ustavnega zakona resno prisluhnil.¹⁶⁶

Od prvotnih zamisli se jih je tako v ustavnem zakonu znašlo bore malo. Partijskim voditeljem, naklonjenim demokratizaciji političnega sistema, je namreč konec leta 1952 začela pohajati sapa, vse glasnejši pa so postajali zagovorniki politike trde roke, ki so do sredine leta 1953 v partijskem vrhu povsem prevladali.

¹⁶⁵ Djilas, Druženje s Titom, str. 112.

¹⁶⁶ Prav tam, str. 113–114.

Cuius regio eius religio

Kljub politični odjugi, ki je v začetku petdesetih let zajela jugoslovansko družbo, oblast v odnosu do Katoliške cerkve ni popuščala. Razlogi za njeno nepopustljivost so bili, potem ko je spodkopala gospodarske temelje cerkvenega delovanja, predvsem ideološki in politični. V očeh oblasti in njene ideologije je bila religija neznanstvena zabloda in iluzija, ki je povzročila odtujitev človeka, Cerkev pa razredna sovražnica, ki bi utegnila zlorabiti verska čustva državljanov in ogroziti revolucionarno oblast. Odnose med državo in Katoliško cerkvijo je negativno zaznamovalo tudi medvojno ravnanje cerkvenih oblasti, ki se niso postavile na stran odpora proti okupatorjem, še bolj pa nepopustljivost Cerkve in Vatikana do novega družbenega reda v Jugoslaviji. Katoliška cerkev s papežem Pijem XII. na čelu je namreč odločno zavračala sodelovanje katoličanov s socializmom in komunizmom. Poleg tega so jugoslovanske oblasti menile, da Vatikan služi zgolj italijanskim interesom in da domača duhovščina, navezana na Vatikan, ne premore dovolj patriotizma.

Katoliška cerkev je bila obenem močna in dobro organizirana opozicija z večmilijonskim zaledjem jugoslovanskih katoličanov. Svojo moč je črpala tudi iz tesnih vezi z Vatikanom, zato jo je skušala jugoslovanska oblast od njega odvrniti. Predsednik vlade Josip Broz Tito je svoj pogled na odnose med državo in Katoliško cerkvijo izrazil v pogovoru z najvišjimi hrvaškimi cerkvenimi dostojanstveniki 2. junija 1945 v Zagrebu. Povedal je, da kot Hrvat – dejansko naj bi rekel »kot Hrvat in katolik«, vendar je bila v vseh objavah beseda katolik izpuščena¹⁶⁷ – ni zadovoljen

¹⁶⁷ Stella Alexander: *Church and State in Yugoslavia since 1945*. Cambridge University Press, Cambridge 1979, str. 57.

z medvojn timeravnanjem dela katoliške duhovščine. Dodal je, da se nova oblast zaveda velikega vpliva religije in se je zato pripravljena s Katoliško cerkvijo sporazumeti, vendar »mora biti naša cerkev nacionalna, da se bolj prilagodi narodu. /.../ Odkrito moram reči, da si ne jemljem pravice, da bi obsojal Rim, vašo vrhovno instanco. Ne, tega nočem. Moram pa reči, da gledam kritično na stvari, ker se je ta instanca zmerom bolj nagibala k Italiji, kakor k našemu narodu. Želel bi, da bi imela katoliška cerkev na Hrvatskem zdaj, ko so dani za to vsi pogoji, več samostojnosti. To bi želel, to je osnovno vprašanje, to je tisto, kar bi želel rešiti; vsa druga vprašanja so sekundarna in bodo kaj lahko rešena.«¹⁶⁸ Titove besede so navzoči razumeli kot poskus oblikovanja nacionalne Cerkve, čemur so cerkvene oblasti odločno nasprotovale. Pomembne odločitve naj bi sprejemal le Sveti sedež, zato so cerkvene oblasti vztrajale, naj odnose med državo in Katoliško cerkvijo uredi konkordat.¹⁶⁹ Cerkvini vrh, zlasti hrvaški, se ni želel neposredno pogajati z vlado, državna oblast pa je z enako odločnostjo zavračala Vatikan kot pogajalskega partnerja pri reševanju notranje-političnih zadev. Protikomunistično naravnana Katoliška cerkev ni bila pripravljena sprejeti diktata komunistične oblasti, ta pa ni trpela opozicije, zato so bili odnosi med državo in Katoliško cerkvijo do sredine petdesetih let izrazito zaostreni.

Osrednja cerkvena osebnost tega obdobja je bil zagrebški nadškof Alojzij Stepinac, ki je vse do svoje smrti leta 1960 odločilno vplival na poteze jugoslovanskega cerkvenega vrha. Kot predsednik Jugoslovanske škofovske konference je bil ključni avtor pastirskega pisma, ki so ga škofje namenili vernikom in oblastem 20. septembra 1945. Podpisniki, med njimi mariborski škof Ivan Tomažič, ljubljanski generalni vikar Anton Vovk in prekmurski generalni vikar Ivan Jerič, so ostro obsodili materializem oziroma vse ideologije in družbene sisteme, ki ne temeljijo na krščanstvu, zahtevali vrnitev odvzetega cerkvenega premoženja in popolno svobodo katoliškega tiska, verske vzgoje in izobraževanja, karitativnega delovanja ter ostalih dejavnosti Katoliške cerkve. Opozorili so tudi na nasilje nad duhovniki, saj je bilo po njihovih podatkih v Jugoslaviji ubitih 243 duhovnikov, 19 bogoslovcev, 3 redovniki in 4 redovnice, 169 duhovnikov

¹⁶⁸ Josip Broz Tito: Graditev nove Jugoslavije, I. knjiga. Cankarjeva založba, Ljubljana 1948, str. 30–31.

¹⁶⁹ Richard Pattee: The Case of Cardinal Aloysius Stepinac. The Bruce Publishing Company, Milwaukee 1953, str. 424 (Document LXV).

zaprtih in 89 pogrešanih.¹⁷⁰ Poleg pisma so škofje na duhovnike naslovili posebno okrožnico, v kateri so ostro zavrnilo ločitev Cerkve od države, zahtevali spoštovanje cerkvenih zakonov in popolno svobodo vere ter poudarili, da je pravica do zasebne lastnine po naravnem pravu neodtujljiva, pri čemer so se sklicevali na encikliki *Rerum novarum* in *Quadragesimo anno*.¹⁷¹ Manj znano je pismo, ki so ga škofje 22. septembra 1945 poslali maršalu Titu, čeprav se po vsebini ni bistveno razlikovalo od pastirskega pisma.¹⁷²

Škofje so pastirsko pismo izdali v predvolilnem času in podpisali prav na dan, ko je združena opozicija naznanila, da ne bo sodelovala na volitvah. Oblast ga je zato obravnavala kot neposreden napad nase oziroma, kot se je v intervjuju za francoski levičarski list *L'Humanite* izrazil predsednik jugoslovanske vlade Josip Broz Tito, kot »nekakšno uradno napoved boja«.¹⁷³ Nad vsebino pastirskega pisma je bil ogorčen tudi predsednik slovenske vlade Boris Kidrič, ki je v intervjuju za *Slovenski poročevalec* zavrnil obtožbe o preganjanju Katoliške cerkve in duhovnikov, navedbe v pismu pa označil z besedami: »Mnogo hrupa za nič.«¹⁷⁴

Revolucionarna oblast je skušala zlomiti politično in gospodarsko moč Cerkve, njeno delovanje pa omejiti na opravljanje verskih obredov. Gospodarske temelje Katoliške cerkve je spodkopala z agrarno reformo in nacionalizacijo, ideološko in politično moč pa z omejevanjem verskega tiska in verouka ter ukinitvijo cerkvenih šol. Prva povojna jugoslovanska ustava je uzakonila ločitev Cerkve od države, zagotovila svobodo vesti in veroizpovedi ter enakopravnost verskih skupnosti. Vera je postala zasebna stvar posameznika, kar pomeni, da zaradi religioznega prepričanja nihče ni mogel imeti posebnih pravic, prav tako pa ne bi smel biti zapostavljen ali za svoje pravice prikrajšan. Od Cerkve je bila ločena tudi šola. Ohranila je lahko le šole za izobraževanje duhovnikov, verska vzgoja otrok in mladine v osnovnih in srednjih šolah pa ji je bila dovoljena le v omejeni obliki. Tako za državo kot za Katoliško cerkev sta bili vzgoja

¹⁷⁰ NUK, 12/65, Pastirsko pismo katoliških škofov Jugoslavije. (Leta 1945 je bilo pastirsko pismo objavljeno le v goriškem katoliškem tedniku *Slovenski primorec* I, št. 7, 11. oktober 1945. Kasneje je bilo objavljeno večkrat, npr. Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 470–480 (Document LXX); Bogdan Kolar: *V Gospoda zaupam: iz zapisov nadškofa Antona Vovka*. Družina, Ljubljana 2000, str. 114–128.)

¹⁷¹ Alexander, *Church and State in Yugoslavia since 1945*, str. 71–72.

¹⁷² Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, str. 466–469 (Document LXIX).

¹⁷³ Broz Tito, *Graditev nove Jugoslavije*, I. knjiga, str. 234.

¹⁷⁴ *Slovenski poročevalec* VI, 7. oktober 1945, str. 2.

in izobraževanje zelo pomembni, zato se je spor med cerkvenimi in državnimi oblastmi na tem področju močno zaostрил.

Kako odtegniti množice, zlasti pa mladino od Cerkve in religije, je bilo vprašanje, ki si ga je slovensko partijsko vodstvo nenehno zastavljalo, nanj pa je navadno odgovarjalo z administrativnimi ukrepi. Pouk verouka v šolah je bil časovno kar se da omejen, v cerkvah pa sploh prepovedan, otroci so lahko obiskovali verouk le s pisnim soglasjem staršev, duhovniki pa so za poučevanje verouka potrebovali dovoljenje oblasti. Kljub administrativnim oviram je po poročilih šolskih oblasti leta 1949 verouk obiskovalo 67 odstotkov učencev osnovnih šol in sedemletk, na katerih je pouk verouka bolj ali manj redno potekal, oziroma 43 odstotkov vseh učencev,¹⁷⁵ zato so začeli v partijskih organizacijah razmišljati, kako bi obisk verouka in verskih obredov še bolj omejili. S tem namenom je politbiro CK KPS 30. junija 1950 sklenil, da je treba »zaostriti vprašanje posečanja verouka in to ne smatrati kot kampanjsko nalogo« ter »pri mladini skrbeti za zabavo in razvedrilo, zlasti v času obredov; kot protisredstvo romanjem pa organizirati izlete«.¹⁷⁶

Administrativni posegi v vzgojno in izobraževalno delo Cerkve, ki ga je ta imela za svoje temeljno poslanstvo, so stopnjevali napetost med državnimi in cerkvenimi oblastmi. Konec leta 1950 sta apostolska administratorja Anton Vovk in Maksimilijan Držečnik na predsedstvo slovenske vlade naslovila ločeni pismi, v katerih sta opozarjala na oviranje verske vzgoje v šolah in cerkvah ter pozivala oblast, naj se tega vzdrži, saj grobo krši z ustavo in mednarodnimi konvencijami zagotovljeno pravico do svobode vesti in veroizpovedi.¹⁷⁷ Še bolj je oblasti razjezila Vovkova okrožnica, ki so jo brali po cerkvah na prvo adventno nedeljo leta 1951, govorila pa je o oviranju verske vzgoje in pritiskih na katehete ter poudarjala vlogo staršev in botrov pri individualnem verskem poučevanju otrok.¹⁷⁸

Misel o ukinitvi verouka v šolah je dozorela konec leta 1951, politbiro CK KPS pa je 20. decembra 1951 sklenil, da bo z začetkom dru-

¹⁷⁵ AS 1799, 28/2, Problem verskega pouka v šolah, 18. april 1949, str. 1.

¹⁷⁶ AS 1589, šk. 2, Zapisnik seje politbiroja CK KPS, 30. junij 1950, str. 2.

¹⁷⁷ AS 223 (vlada LRS), šk. 6, mapa 554, Škofijski ordinariat v Ljubljani Predsedstvu vlade LRS, 20. november 1950; Lavantinski škofijski ordinariat Predsedstvu vlade LRS, 1. december 1950.

¹⁷⁸ AS 1589, šk. 2, Zapisnik seje politbiroja CK KPS, 20. december 1951, str. 1; Branko Šuštar: Verouk v šoli 1945–1952: odnos oblasti do pouka verouka na ljubljanskih šolah. Sodobna pedagogika, 1991, št. 7–8, str. 407.

gega semestra šolskega leta 1951/52 verouk v šolah odpravljen.¹⁷⁹ Štirinajst dni zatem je Boris Kraigher to odločitev utemeljeval z dejstvom, da je obisk verouka naraščal. Povedal je, da je bilo v Sloveniji poučevanje verouka v šolskih poslopih dovoljeno zaradi lažjega nadzora, čeprav »je praksa doslej pokazala, da naš račun ni v celoti odgovarjal«. Zato je ocenil, da je napočil čas, ko je treba verouk v šolah odpraviti, kar pa »seveda ne pomeni in ne bi smelo pomeniti, da bi se s tem kakor koli zmanjšala kontrola nad tem, kaj se dogaja pri verouku in na kakšen način se ta poučuje«.¹⁸⁰ V prid sklepu o ukinitvi verouka v šolah je Boris Kraigher govoril tudi na sedmem plenumu CK KPS 26. januarja 1952. Opozoril je, da se oblast resda odpoveduje laagodnejšemu nadzoru nad veroukom, »dosežemo pa s tem večjo principialnost v naši borbi za eliminiranje cerkve kot političnega in tudi kot nekakega kulturnega faktorja« in postopoma »odpravimo tisto dediščino, ki daje Sloveniji izrazito verski in katoliški značaj«.¹⁸¹ Obenem so vse bolj intenzivno razmišljali o uvedbi pouka družbene in moralne vzgoje, ki se je v predmetniku osnovnih in srednjih šol, gimnazij in učiteljišč znašla v šolskem letu 1952/53.

O odpravi verouka v šolah in o tem, kakšna naj bo socialistična šola, je spomladi 1952 pogosto pisal *Slovenski poročevalec*. Avtor članka o posvetu učiteljev iz ljubljanske okolice je 7. marca 1952 zapisal, da »ne more biti pravi učitelj socialistične mladine tisti, ki eno uči, dela pa drugače. Zato pri nas ne bo mesta za učitelje, ki sicer uče, kakor jim to vele-va učni načrt, pa se predajajo naukom misticizma in mračnjaštvu, kakor jih to uči cerkev.«¹⁸² Čez mesec dni je *Slovenski poročevalec* pisal o odpustitvi štirih dolenjskih učiteljic, ki so menile, da so bile odpuščene, ker so hodile v cerkev. Temu je avtor članka brez pomisleka pritrdil: »Da, tudi zato so bile odpuščene, ker so bile kuhane in pečene v cerkvi!« in nadaljeval: »Kaj bi slepomišili! Naša Ustava sicer zagotavlja slehernemu državljanu versko svobodo in zaradi tega, ker hodi v cerkev, pri nas še nihče ni bil preganjan. Toda ali smo zato dolžni, da gledamo religiozne ljudi tudi v socialistični šoli, da uče eno, s svojim osebnim zgledom pa propagirajo drugo in tako demantirajo sami sebe ter zavajajo mladino v nejasnosti

¹⁷⁹ AS 1589, šk. 2, Zapisnik seje politbiroja CK KPS, 20. december 1951, str. 1–2.

¹⁸⁰ AS 537, šk. 25, Stenografski zapisnik seje izvršnega odbora OF Slovenije, 3. januar 1952, str. 4.

¹⁸¹ AS 1589, šk. 1, Zapisnik VII. plenuma CK KPS, 26.–27. januar 1952, str. 12.

¹⁸² Slovenski poročevalec XIII, 7. marec 1952, str. 3.

in dvome? Ne, takih dvoličnežev v socialistični šoli prav gotovo nismo dolžni trpeti in smo jih že predolgo trpeli, ker šola ni pekarna ali čevljarška delavnica, kjer je pač vseeno, če pripadajo mojstri in pomočniki temu ali onemu svetovnemu nazoru.«¹⁸³ O tem, kakšna naj bo socialistična šola, je 24. aprila 1952 v *Slovenskem poročevalcu* pisal tudi član slovenskega politbiroja Ivan Regent. Zapisal je, da »mora biti naša šola laična tj. strogo znanstvena. /.../ Kjer pa je znanost, tam nima religija kaj iskati.«¹⁸⁴

Ker so šli novinarji v svoji proticerkveni in protiverski vnemi marsikdaj predaleč, so junija 1952 o njihovem pisanju govorili tudi na seji agitpropa CK KPS. Vlado Vodopivec je svaril pred nestrpnim pisanjem in poudaril, da »še vedno ni razlike med našo konkretno borbo proti klerikalizmu in borbo proti religiji in pride včasih do nerodnih izražanj«, ¹⁸⁵ pri čemer je opozoril prav na članek o odpuščenih učiteljicah. Ker je oblast navzven poudarjala, da ne nasprotuje religiji, temveč klerikalizmu, je načelnik slovenskega agitpropa Boris Ziherl urednikom časopisov svetoval previdnejše izražanje, kajti »mi nismo nobene učiteljice ali učitelja odpustili zaradi tega, ker je religiozen, ampak ker iz tega izhaja antisocialistična akcija, ker smatrajo, da je naša šola v nasprotju njihovih principov in so zato enostavno v borbi proti socialistični vzgoji in socialistični izgradnji sploh. Zato jih napadamo, ne zaradi njihove religioznosti, ampak zaradi tega, ker svojo religioznost združujejo z antisocialistično akcijo in v tem smo mi tudi upravičeni ukrepati.«¹⁸⁶

Na pisanje v *Slovenskem poročevalcu* se je v *Novi poti* odzval eden najvplivnejših članov slovenskega duhovniškega društva Janez Janžekovič. Ugotavljal je, da je vprašanje svobode vesti in veroizpovedi v Jugoslaviji resda načelno rešeno, vendar je pot do dejanske uveljavitve tega načela še dolga. Mnogi marksisti so namreč prepričani, da sta dialektični materializem in socializem tako prepletena, da ne more biti dober socialist, kdor ni dober materialist, iz česar bi lahko sklepali, da verni ljudje ne morejo biti dobri državljani svoje socialistične domovine. Opozarjal je tudi na protislovnost člankov v *Slovenskem poročevalcu*, saj politiki in novinarji

¹⁸³ Slovenski poročevalec XIII, 13. april 1952, str. 4.

¹⁸⁴ Slovenski poročevalec XIII, 24. april 1952, str. 4.

¹⁸⁵ AS 1589, šk. 27, Agitprop 1950–1952, Zapisnik seje komisije za agitacijo in tisk pri agitpropu CK KPS, 20. junij 1952, str. 3.

¹⁸⁶ AS 1589, šk. 27, Zapisnik sestanka z odgovornimi uredniki listov in uredniki notranjepolitičnih rubrik, 24. junij 1952, str. 2.

na eni strani zavračajo obtožbe tujine o preganjanju vere v Jugoslaviji, na drugi strani pa s članki o odpuščanju učiteljic takšne obtožbe potrjujejo, kajti »država, ki vzame komu kruh zato, ker hodi v cerkev, preganja vero, pa čeprav le *tudi* zato«. Janžekovič se je sicer strinjal z Regentovo mislijo »kjer je znanost, tam nima religija kaj iskati«, vendar je dodal, da »tudi dialektični materializem ne in noben drug svetovni nazor«, kajti »v vsakem svetovnem nazoru je nekaj ekstrapolacije, z vsakim človek nekaj tvega, vsak prehaja v vero. Laična šola mora učiti znanost, pravo znanost, vso znanost in vse njene podmene – da! – učiti svetovni nazor – ne!« Uvesti v šole določen svetovni nazor bi po Janžekovičevem mnenju pomenilo »oživiti zloglasno, od zgodovinskega razvoja premagano in obsojeno načelo: cuius regio eius et religio«, zato je temu odločno nasprotoval.¹⁸⁷

Oblast se je pripravljala na dolgotrajen ideološki boj s Katoliško cerkvijo. Na eni strani je dovoljevala verske dejavnosti, da bi od sebe ne odvrnila vernih množic, na drugi strani pa je omejevala verouk in izobraževanje duhovnikov ter okrepila ateistično vzgojo otrok v šolah. Odločila se je za postopno ateizacijo družbe, pri čemer je, razumljivo, največ moči vložila v vzgojo mladine. Ko je Tito konec aprila 1952 sprejel delegacijo zveze učiteljev in srednješolskih profesorjev, je dejal: »Vere ne preganjamo in prepuščamo to volji slehernega človeka posebej. Ne moremo pa dovoliti, da bi otroke, ki jih je treba šele vzgojiti, vzgajali po želji tistih, ki so ubrali povsem drugačno pot, kakor bi mi želeli. Država ima pravico vzgajati otroke in mora jih vzgajati. V tem pogledu ne bomo nikdar popustili pred nikakršnim pritiskom od zunaj.«¹⁸⁸

Po odpravi cerkvenih osnovnih in srednjih šol sta v Sloveniji ostali dve semenišči in Teološka fakulteta v Ljubljani. Ta je do izključitve decembra 1949 vedrila pod okriljem ljubljanske univerze, 31. (!) junija 1952 pa je bila izključena tudi iz sistema javnega šolstva in tako postala zasebna cerkvena ustanova.¹⁸⁹

Našteti ukrepi so sovpadali z vrsto dogodkov, ki so kazali na širši obračun s katoliško inteligenco. Slovenski notranji minister Boris Kraigher je konec januarja 1952 ugotavljal, da »več ali manj organizirane reakcio-

¹⁸⁷ Janez Janžekovič: Izkuštena znanost, svetovni nazor, svoboda vesti. Nova pot IV, 1952, št. 4–5–6, str. 72–86.

¹⁸⁸ Slovenski poročevalec XIII, 1. maj 1952, str. 2.

¹⁸⁹ Aleš Gabrič: Izključevanje Teološke fakultete iz Univerze v Ljubljani. Bogoslovni vestnik 63, št. 2, 2003, str. 255–280.

narne pozicije proti nam predstavljajo razni katoliško usmerjeni krogi med našimi književniki in umetniki ter v veliki meri tudi med našimi znanstveniki« in da »so zelo važne njihove pozicije v akademiji znanosti, na naši univerzi, na raznih institutih, zlasti pa v humanističnih vedah«. ¹⁹⁰ V mislih je imel tudi krščanske socialiste, tako donedavne zaveznike, kot one, ki so se od OF že davno distancirali. Edvard Kocbek, poslednji krščanski socialist na visokem položaju, je moral leta 1952 odstopiti z vseh političnih funkcij in se umakniti iz javnega življenja, sredinsko usmerjenih katoliških intelektualcev pa se je oblast lotila s sodnimi pregoni, pri čemer se ni ustavila niti pred vrati SAZU. Konec decembra 1952 sta bila pred okrožnim sodiščem v Ljubljani na dolgoletne zaporne kazni obsojena jezikoslovec in znanstveni sodelavec SAZU Jakob Šolar ter profesor s teološke fakultete Janez Fabijan, oba duhovnika in vplivna krščanska socialista. ¹⁹¹ V očeh oblasti je bil krščanski socializem nevaren, ker je s svojimi socialnimi postulati resno konkuriral vladajoči ideologiji, ohranjal pa

Edvard Kocbek na kongresu LMS aprila 1949, ko je bil še podpredsednik slovenske skupščine in del slovenske politične elite. Poleg njega sedijo notranji minister in član politbiroja CK KPS Boris Kraigher, organizacijska sekretarka CK KPS Lidija Šentjunc, podpredsednik slovenske vlade Marijan Brecelj in predsednik slovenske skupščine Josip Vidmar. (MNZS, foto Miloš Švabič)

¹⁹⁰ AS 1589, sk. 1, Zapisnik VII. plenuma CK KPS, 26.–27. januar 1952, str. 8.

¹⁹¹ AS 1931, 80-3, proces Šolar – Fabijan. (Več o tem: Jera Vodušek Starič: Poskus reprize dolomitske izjave? V: Grafenauerjev zbornik. ZRC SAZU, Ljubljana 1996, str. 95–113.)

je tudi vez med ljudstvom in Cerkvijo oziroma religijo. Stane Kavčič je spomladi 1957 krščanskosocialistično usmerjeno duhovščino označil za politično nevarnejšo od oblastem nenaklonjenega cerkvenega vrha in dela nižje duhovščine,¹⁹² predsednik komisije za verska vprašanja Boris Kocijančič pa je desetletje kasneje zapisal, da je bil namen krščanskega socializma »zamegliti težo socialnih krivic in obdržati verne množice ne samo v ideološki, temveč tudi v organizacijski povezanosti s cerkvijo«.¹⁹³

Dedek Mraz 30. decembra 1955 v Ljubljani. Kljub političnemu ozadju uvedbe dedka Mraza in nove letne jelke, ki naj bi izrinila miklavževanje in praznovanje božiča, se je dedek Mraz v Sloveniji kmalu udomačil in otnesel ideologije. (MNZS, foto Zvone Mahovič)

Na udaru oblasti je bil tudi verski tisk. Katoliške tiskarne so bile takoj po vojni podržavljene, verski tisk pa kar se da omejen. Leta 1951 so se tiskarji v Mariboru »spontano« uprli tiskanju mariborskega škofijskega glasila *Verski list*, naslednje leto pa je enaka usoda doletela ljubljanski štirinajstdnevnik *Oznanilo*. Njegovi ukinitvi je najverjetneje botrovala Vovkova okrožnica *O izražanju verskega prepričanja*, saj *Oznanilo* nikoli

¹⁹² AS 1211, šk. 54, Stališča in ocene dosedanje politike do klera in Cerkve (referat Staneta Kavčiča), str. 2–3.

¹⁹³ AS 1211, šk. 53, 124/67, Odnos do verskih skupnosti v SR Sloveniji, str. 2.

ni prestopilo praga politike. Tik pred ukinitvijo *Oznanila* je začela goriška administratura izdajati *Družino* za vso Slovenijo, pošiljala pa jo je tudi v zamejstvo. Od založb, ki so izdajale dela katoliških avtorjev, se je po vojni obdržala le Mohorjeva družba, vendar je leta 1953 dobila konkurenco v Prešernovi družbi,¹⁹⁴ za tiskanje verske literature pa je poleg Mohorjeve skrbelo tudi Cirilmetodijsko društvo. Spremembe so doživljali tudi največji verski prazniki – božič, velika noč in vsi sveti. Od leta 1948 velikonočni ponedeljek ni bil več dela prost dan, vsi sveti so postali dan mrtvih, kot protiutež božiču pa se je vse bolj uveljavljalo praznovanje novega leta. Leta 1953 tudi božič ni bil več dela prost dan, medtem ko so vsi sveti z drugačnim imenom in spremenjeno vsebino ostali dela prost dan.¹⁹⁵

Oblast je ostro nastopala tudi proti duhovnikom. S sodnimi procesi, med katerimi je bil najbolj spektakularen in mednarodno odmeven proces proti zagrebškemu nadškofu Stepincu jeseni 1946,¹⁹⁶ je na eni strani obračunavala z opozicijo, na drugi strani pa v javnosti ustvarjala proticerkveno razpoloženje in kazala zobe Vatikanu. V Sloveniji so sodni procesi dosegli vrhunec leta 1952, ko se je pred sodišči znašla vrsta duhovnikov, obtoženih kolaboracije in protidržavnega delovanja, številni pa so bili tudi procesi proti duhovnikom, ki so v nedeljskih pridigah »sovražno izstopali«. ¹⁹⁷ Po podatkih komisije za verska vprašanja iz leta 1955 je bilo v prvem desetletju po vojni v Sloveniji sodno kaznovanih 319 duhovnikov, večina z zapornimi in nekaj z denarnimi kaznimi, izrečene pa so bile tudi 4 smrtne kazni. V istem obdobju so upravni organi kaznovali 1033 duhovnikov,¹⁹⁸ samo v letu 1952 pa je bilo po podatkih slovenskega notranjega ministrstva sodnikom za prekrške predloženih 735 ovadb proti duhovnikom. Največ so jih obravnavali zaradi »širjenja lažnih vesti«, poučevanja verouka brez vnapiřejnjega dovoljenja državnih organov, neprijavljenih procesij ter opravljanja krstov in pogrebcev pred vpisom v matično knjigo, kaznovanih pa je bilo 490 duhovnikov.¹⁹⁹

¹⁹⁴ Več o tem: Aleš Gabrič: Socialistična kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953–1962. Cankarjeva založba, Ljubljana 1995, str. 77–87.

¹⁹⁵ Več o tem: Aleš Gabrič: »Ponekod je bila izvedena novoletna jelka šele na intervencijo tamkajšnjih komitejev partije.« V: Historični seminar II. ZRC SAZU, Ljubljana 1997.

¹⁹⁶ Več o tem: Stella Alexander: Trostruki mit. Život zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca. Biblioteka Golija, Zagreb 1990.

¹⁹⁷ AS 223 (kabinet Mihe Marinka), šk. 34, mapa 140/52, Bilten javnega tožilstva LRS.

¹⁹⁸ AS 1211, šk. 83, Letno poročilo za leto 1955, Stanje rimokatoliške Cerkve v LRS, str. 10.

¹⁹⁹ AS 1931, A-13-0, inv. 1558, Letno poročilo 1951, str. 25; A-13-0, inv. 1559, Letno poročilo 1952, str. 19.

Dnevni tisk je pogosto poročal o sodnih procesih proti duhovnikom ter s članki o sovražnosti Cerkve v javnosti zbujal odpor do duhovščine, ki se je nemalokrat sprevrgel v (ne)nadzorovan gnev. Leta 1952 je izšla tudi knjiga Frančka Sajeta *Belogardizem*, ki jo je oblast potegnila iz predala vsakič, ko se ji je za to ponudila priložnost. Kot je na seji izvršnega odbora OF 3. januarja 1952 povedal nekdanji krščanski socialist Tone Fajfar, je namreč skušala »ustvariti tako vzdušje proti duhovščini in škofom, da bi jim neprestano držali ogledalo pred obrazom in jim kazali vlogo, ki so jo igrali v narodnoosvobodilni borbi«.²⁰⁰ Ostra politika do Katoliške cerkve je spodbudila številne izgrede proti duhovnikom, med katerimi izstopa zlasti napad na administratorja ljubljanske škofije Antona Vovka januarja 1952 v Novem mestu, kjer je dobil hude opekline.²⁰¹ Ekscese je oblast sicer obsojala, ne pa tudi preprečevala, opozarjala pa je predvsem na njihove negativne politične posledice. Pred izgredu je na plenumu CK KPS 26. januarja 1952 svaril tudi Boris Kraigher, ki je poudaril, da »ni jasna principialna borba proti reakcionarni duhovščini /.../ niti vodečemu partijskemu kadru, niti vodečemu aparatu UDB, ker so popolnoma brez potrebe zaostрили borbo proti duhovnikom, in sicer v taki obliki, da je moral biti političen rezultat takega nastopa na terenu samo nam v škodo«.²⁰² Zaostritev bi namreč lahko imela nasproten učinek od želenega, kajti »omogočili bi s tem, da se duhovščina afirmira kot nekakšen mučenik, ki ga preganjamo in bi se na tej osnovi ustvarila nova baza za borbo proti nam«.²⁰³ Edvard Kardelj je ob tej priložnosti ocenil, da je »sovražnikova moč danes predvsem v cerkvi in v kmečki religiozni zaostalosti«, čemur se je treba odločno postaviti po robu, vendar ne »z administrativnimi merami, pa tudi ne z zažiganjem škofov in podobnimi ekscesi«, temveč z močjo ideje, pri čemer se morajo partijci zavedati, da je »socialistična demokracija za delavski razred in za njegove socialistične zaveznike, ni pa za naše sovražnike«.²⁰⁴ Zaradi izpadov proti duhovnikom in sakralnim objektom je bil slovenski partijski vrh zaskrbljen tudi v naslednjih letih, zato je Vida Tomšič oktobra 1953 znova poudarila, da je

²⁰⁰ AS 537, šk. 25, Stenografski zapisnik seje izvršnega odbora OF Slovenije, 3. januar 1952, str. 11.

²⁰¹ Ludovik Ceglar: Nadškof Vovk in njegov čas 1900–1963, I. del. Mohorjeva Celovec, 1993, str. 249–293.

²⁰² AS 1589, šk. 1, Zapisnik VII. plenuma CK KPS, 26.–27. januar 1952, str. 3.

²⁰³ Prav tam, str. 11.

²⁰⁴ Prav tam, str. 36–38.

treba »najostreje udariti proti takim pojavom fizičnega obračunavanja«, saj je »tov. Kardelj že mnogokrat dejal, da farja sicer lahko ubijemo, toda toliko časa, dokler ga politično ne ubijemo, ne bomo ničesar dosegli. Doseči je treba, da postanejo politični mrtvaki.«²⁰⁵

Precej strpnejša je bila oblast do duhovnikov, organiziranih v duhovniška društva. Prek njih je skušala vzpostaviti nadzor nad duhovščino, predvsem pa jo odvrniti od vrha Katoliške cerkve in Vatikana. Politični voditelji so bili namreč prepričani, da bodo *modus vivendi* lažje dosegli, če se bodo z domačo duhovščino pogajali neposredno. Kljub temu duhovniškim društvom niso priznavali politične veljave, saj so bila v njihovih očeh »dejansko samo vprašanje notranjega razkrajanja cerkve in hierarhije«.²⁰⁶ Članstvo v duhovniških društvih je bilo povezano tudi z marsikatero ugodnostjo, zlasti s socialnim in zdravstvenim zavarovanjem, pravico do poučevanja verouka v šolah, denarno pomočjo pri obnovi cerkva, z njim pa je bila včasih pogojena celo izpustitev duhovnikov iz zapora.²⁰⁷

Prvo duhovniško društvo je začelo delovati v Istri leta 1948, podobno društvo pa je skušala ustanoviti tudi skupina slovenskih duhovnikov, članov OF. Oktobra 1948 je nastal iniciativni odbor duhovniškega društva, nedolgo zatem pa je izšla prva številka njegovega glasila. *Bilten* je objavljajl članke duhovnikov, ki so zavračali politiko Vatikana in visokih cerkvenih krogov, obsojali sodelovanje duhovščine z okupacijskimi oblastmi in zahtevali razrešitev ljubljanskega škofa Rožmana, nastopali proti kaznovanju duhovnikov zaradi delovanja v OF in zagovarjali ustanovitev duhovniškega društva. Aprila 1949 se je Vatikan na pisanje *Biltena* odzval s prepovedjo izhajanja, zato se je iniciativni odbor nekaj mesecev zatem sam razpusil, še prej pa predlagal ustanovitev novega duhovniškega društva. Ko je goriški apostolski administrator Mihael Toroš julija 1949 potrdil pravila slovenskega duhovniškega društva, so mu bila po mnenju pobudnikov vrata odprta. Slovensko duhovniško društvo je bilo ustanovljeno 20. septembra 1949 z imenom Cirilmetodijsko društvo katoliških duhovnikov LRS, kmalu pa je začelo izdajati tudi svoje glasilo *Nova pot*.²⁰⁸ Prvi predsednik CMD je postal primorski duhovnik Anton Bajt,

²⁰⁵ AS 1589, šk. 2, Zapisnik seje organizacijskega sekretariata CK ZKS, 15. oktober 1953, str. 6.

²⁰⁶ AS 1589, šk. 2, Zapisnik seje politbiroja CK KPS, 20. november 1950, str. 2 (Boris Kraigher).

²⁰⁷ AS 1589, šk. 2, Zapisnik seje politbiroja CK KPS, 5. januar 1951, str. 1.

²⁰⁸ AS 1211, šk. 87, Spomenica CMD, str. 7–8.

med pomembnejšimi člani pa so bili profesor teologije in kasnejši dekan teološke fakultete Stanko Cajnkar, partizanski duhovnik in eden glavnih pobudnikov ustanovitve CMD Jože Lampret, ljubljanski škofijski arhivar Maks Miklavčič, teolog in filozof Janez Janžekovič, pisatelj Fran Saleški Finžgar in drugi. Do leta 1952 je v CMD vstopilo 526 duhovnikov in redovnikov, kar je bila približno polovica slovenske duhovščine, vendar se je začelo članstvo že naslednje leto osipati.²⁰⁹ Najvišji cerkveni dostojanstvenik, ki je vstopil v CMD, je bil goriški apostolski administrator Mihael Toroš, vendar se je zaradi odklonilnih stališč Vatikana in Jugoslovanske škofovske konference od društva kmalu distanciral. Decembra 1953 je predlagal celo njegovo razpustitev, zatem pa je iz društva nepreklicno izstopil.²¹⁰ Pravila CMD so sprva zahtevala, da morajo biti člani društva organizirani tudi v OF, vendar je bila ta točka na predlog mariborskega apostolskega administratorja Maksimilijana Držečnika črtana iz pravilnika. S tem se je strinjal tudi slovenski partijski vrh, ki je upal, da bodo cerkvene oblasti društvo uradno priznale.²¹¹ Društvo katoliških duhovnikov je bilo ustanovljeno tudi v Bosni in Hercegovini, medtem ko so poskusi ustanovitve duhovniškega društva na Hrvaškem naleteli na silovit odpor cerkvenega vrha. Društvo hrvaških katoliških duhovnikov je bilo zato ustanovljeno šele leta 1953, imelo pa je vsega 188 članov, kar je bila manj kot desetina vseh duhovnikov in redovnikov na Hrvaškem.²¹²

Odnos oblasti do duhovniških društev je bil precej spremenljiv, saj se dogajanje znotraj njih ni vedno odvijalo po volji oblasti. Boris Kraigher je že konec novembra 1950 ugotavljal, da je v CMD »najaktivnejši človek Cajnkar, ki skuša voditi načelnejšo politiko, ne vemo pa, kam vodi«. Opozoril je tudi na velik vpliv Edvarda Kocbeka ter dodal, da »so najnevarnejši tisti, ki so se med okupacijo dobro držali in so bili KS (krščanskosocialistična, op. M. R.) pozicija«.²¹³ Na nevarnost, ki naj bi pretila oblastem, je na sedmem plenumu CK KPS januarja 1952 opozarjal tudi Vlado Majhen, ko je govoril o delu duhovnikov v mariborskem pokrajinskem odboru: »V svoj program so uvedli študij Marxa, Engelsa itd.

²⁰⁹ AS 1211, šk. 87, Cirilmetodijsko društvo katoliških duhovnikov v SRS, 1968, str. 5–7.

²¹⁰ AS 1211, šk. 5, Zapisnik IV. seje Komisije za verska vprašanja pri Izvršnem svetu LS LRS, 8. januar 1954, str. 1.

²¹¹ AS 1589, šk. 2, Zapisnik seje politbiroja CK KPS, 30. junij 1950, str. 1.

²¹² AS 1211, šk. 53, Analiza stanja Društva katoliških svečenika u SR Hrvatskoj, str. 2.

²¹³ AS 1589, šk. 2, Zapisnik seje politbiroja CK KPS, 20. november 1950, str. 3.

češ, da jim bo študiranje teh vprašanj izredno koristilo. Seveda ni v tem namen, da bi delali za nas, temveč bodo študirali zato, da bodo znali pridobljene stvari politično izkoristiti proti nam.«²¹⁴ Ob tej priložnosti je Boris Kraigher znova poudaril, da CMD nima nikakršne širše politične veljave, kajti »jasno se moramo zavedati, kaj predstavlja borba za diferenciacijo med duhovščino in da je interes te borbe predvsem v tem, da duhovščino v celoti usmerimo na to, da se odpove vsem privilegijem, da se omeji na izrazito verska vprašanja in da s to diferenciacijo notranje slabimo cerkev kot političen faktor in jo privedemo do tega, da mora reševati predvsem svoje interne probleme«.²¹⁵

Občni zbor CMD oktobra 1950. (MNZS, foto Vlastja Simončič)

Vatikan je v duhovniških družtvih videl zametke nacionalne Cerkve, zato je proti njim ostro nastopil. Jugoslovanski škofje so 26. aprila 1950 razglasili članstvo v družtvih za nezaželeno oziroma »non expedit«, tej odločitvi pa je Vatikan avgusta 1950 pritaknil še ekskomunikaciji predsednika CMD Antona Bajta in pobudnika ustanovitve društva Jožeta Lampreta ter nekaj pisnih opominov drugim duhovnikom, goriškemu apostolskemu administratorju Mihaelu Torošu pa naj bi nuncij Silvio Oddi

²¹⁴ AS 1589, šk. 1, Zapisnik VII. plenuma CK KPS, 26.–27. januar 1952, str. 33.

²¹⁵ Prav tam, str. 12.

izrekel ustni opomin.²¹⁶ Zaradi rigoroznih ukrepov je v duhovniških vrstah zavladal pravi preplah. Konec januarja 1951 je ljubljanski apostolski administrator Anton Vovk pisal Oddiju, da se bo CMD sam od sebe razkrojil, kajti »le kdo bo upal biti predsednik tega društva. Člani govorijo javno, da ne morejo biti člani društva, ki ima sedaj predsednika, ki je ekskomuniciran.«²¹⁷ Anton Bajt je zato marca 1951 odstopil z mesta predsednika CMD in ga prepustil dotedanjemu podpredsedniku Matiji Medvešku.²¹⁸

Jugoslovanska vlada je ravnanje Vatikana razumela kot vmešavanje v notranje zadeve, zato je zahtevala preklic izobčenj in ukrepa »non expedit«,²¹⁹ vendar je nanj zaman čakala. V Vatikanu je videla največjo oviro za ureditev odnosov s Katoliško cerkvijo, saj je papež zahteval popolno svobodo verske vzgoje, izobraževanja in katoliškega tiska ter izpustitev zagrebskega nadškofa Stepinca in drugih zaprtih duhovnikov. Boris Kraigher je maja 1951 povedal, da so jugoslovanske oblasti Stepinca pripravljene izpustiti, vendar pod pogojem, da odide iz države, s čimer se Vatikan ni strinjal. »Dokler je taka situacija, kakršna je,« je ugotavljal Kraigher, »je iluzorno govoriti o prerojenju krščanstva ali pa, da bi pustili religijo svobodno nastopati ob diamatu, dokler obstoja Vatikan. Najprej moramo likvidirati cerkveno organizacijo tako, kakršna je danes, potem bomo šele načeli svobodno diskusijo teh vprašanj,« kajti »vprašanje svobode vere je vprašanje osvoboditve cerkve od Vatikana«.²²⁰

Nad Stepinčevo usodo je negodovala tudi zahodna javnost, ZDA pa so poleti 1951 z njegovo izpustitvijo pogojile celo vojaško pomoč Jugoslaviji. Decembra 1951 je bil zagrebski nadškof izpuščen iz Lepoglave in konfiniran v rojstno vas Krašić, da bi pomirile Srbe, pa so oblasti iz zapora izpustile tudi episkopa Vojislava Nastića.²²¹ Napetost med Jugoslavijo in Vatikanom kljub temu ni popustila, saj je papež vztrajal, da mora Stepinac še naprej opravljati dolžnosti zagrebskega nadškofa. Poleg tega je v jugoslovanskem političnem vrhu vladalo prepričanje, da Vatikan

²¹⁶ AS 1211, šk. 83, Letno poročilo za leto 1955, Stanje rimokatoliške Cerkve v LRS, str. 2.

²¹⁷ AS 1529, šk. 12, Gradivo v zvezi z odnosi med Vatikanom oziroma Cerkvijo in FLRJ, Kopije in prevodi tekstov, dokument št. 11: poročilo škofa Vovka o položaju v CMD, ki ga je januarja 1951 poslal msgr. Oddiju.

²¹⁸ Organizacijski vestnik CMD, II, 1951, št. 1, str. 3.

²¹⁹ AS 1529, šk. 12, Gradivo v zvezi z odnosi med Vatikanom oziroma Cerkvijo in FLRJ, Kopije in prevodi tekstov, dokument št. 12: poročilo škofa Vovka o razgovoru Držecnika in Vovka z Borisom Kraigherjem 10. novembra 1951, ki ga je dostavil msgr. Oddiju.

²²⁰ AS 537, šk. 25, Stenografski zapisnik seje izvršnega odbora OF Slovenije, 30. maj 1951, str. 24–25.

²²¹ Bekić, Jugoslavija u hladnom ratu, str. 323–325.

podpira italijanske zahteve glede STO, negodovali pa so tudi nad delovanjem odpravnika poslov beograjske nunciature Silvia Oddija, češ da nasprotuje vsem poskusom ureditve odnosov med državo in Katoliško cerkvijo, v tujino pa pošilja poročila o preganjanju Cerkve v Jugoslaviji.

Konec januarja 1952 se je zunanji minister Edvard Kardelj sestal z nuncijem Oddijem, ki je protestiral zaradi nedavnega napada na škofa Vovka. Kardelj je nuncijsko zavrnil, češ da je Cerkev sama kriva za preganjanja, saj se noče sprijazniti z revolucijo in zase še vedno zahteva privilegiran položaj, dogodek v Novem mestu pa je bil po njegovih besedah zgolj svarilo Cerkvi, naj se izogiba delovanju proti oblasti, ker ljudstvo tega ne bo trpelo. »Še več, lahko rečemo, da takšen razvoj stvari postavlja pod vprašaj odnose med Vatikanom in Jugoslavijo. Če Vatikan ni pripravljen podpreti razvoja normalne lojalnosti klera državi, čemu potem sploh služijo naši odnosi z Vatikanom,« se je spraševal Kardelj ter dodal, da »naši odnosi z Vatikanom v takšnih pogojih le otežujejo urejanje odnosov med cerkvijo in državo«, saj »ima jugoslovansko javno mnenje vtis, da politika Vatikana do Jugoslavije pogosto ni vodena zaradi interesov katoliške cerkve, temveč služi političnim ciljem nekaterih tujih sil«. ²²² Povedal je tudi, da oblast od duhovnikov ne zahteva drugega kot lojalnost, ter dodal, da Katoliška cerkev izkorišča strpnost jugoslovanske vlade in kočljiv mednarodnopolitični položaj Jugoslavije, da bi si pridobila celo več pravic, kot jih ima drugod po svetu. V podobnem tonu je 11. maja 1952 na shodu v Zrenjaninu govoril Josip Broz Tito, ko je omenil odnose z Italijo in Vatikanom. Poudaril je, da je vsak državljani dolžan najprej služiti interesom lastne države in ljudstva, kar je letelo na cerkvene oblasti in duhovnike, ki »vidijo samo Rim«. ²²³

Olja na ogenj je prilil tudi administrator ljubljanske škofije Anton Vovk, ki je spomladi 1952 izdal dve okrožnici, s katerima je dodobra vznemiril oblasti. V prvi okrožnico, ki jo je izdal 29. marca 1952, je odločno zavrnil zakonsko uredbo, ki je dovoljevala abortus v primeru ogroženosti življenja nosečnice. Oblast na Vovkovo okrožnico ni uradno odgovorila, zato pa je pohvalila članek ginekologov v *Slovenskem poročevalcu*. ²²⁴

²²² Dragoljub R. Živojinović: Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941–1958. Prosveta, Beograd 1994, str. 367.

²²³ Josip Broz Tito: Govori i članci, VII. knjiga. Naprijed, Zagreb 1959, str. 79.

²²⁴ AS 1589, šk. 27, Agitprop 1950–1952, Zapisnik sestanka z odgovornimi uredniki listov in uredniki notranjepolitičnih rubrik, 24. junij 1952, str. 2.

Ti so se zgrozili nad škofovim stališčem, da v primerih, ko »je treba računati s smrtjo matere, ne preostaja drugega, kakor ukloniti se s spoštovanjem prirodnim zakonom in ukrepom božje previdnosti«. Zdravniki so odgovarjali, da tudi sami nasprotujejo abortusu, »smo pa za to, da se umetni splav napravi v primerih, ko ni drugega izhoda«, kajti »eno je dogma, dozorela in okostenela v cerkvenih prostorih, vse kaj drugega bi pa bilo gledati, kako zaradi upoštevanja teh dogem ugašajo cvetoča življenja mater v trenutku, ko skoraj dosežejo največjo življenjsko srečo«. ²²⁵ Še več prahu je dvignila okrožnica O izražanju verskega prepričanja, ki jo je Vovk izdal 30. aprila 1952. Pri opisovanju za katoličane neugodnih domačih razmer namreč ni izbiral besed, hkrati pa je vernike pozival, naj ne podležejo pritiskom oblasti in naj se ne boje javno izražati verskega prepričanja, ter jim svetoval, kako naj se vedejo, če bodo preganjani. Na okrožnico je 21. maja 1952 v *Slovenskem poročevalcu* odgovoril podpredsednik slovenske vlade Marijan Breclj. Zapisal je, da je Vovk v okrožnici odkrito napadel državno oblast, ki da preganja vernike, čeprav za takšne trditve škof nima dokazov, kajti »zaradi same vere ni bil pri nas nihče nikoli preganjan. Vsakdo je imel in ima vselej to možnost, da se vključi v našo skupnost, vendar pod enim pogojem – da je lojalen do svoje države in da ostane zvest svojemu ljudstvu.« Menil je, da ni naključje, da je Vovk izdal okrožnico prav v času, »ko se za našim hrbtom odloča o usodi Slovencev v coni A«, ²²⁶ pri čemer je verjetno meril na sklepe konference v Londonu aprila 1952, po kateri se je okrepila prisotnost italijanske administracije v delu STO pod angloameriško vojaško upravo. Že pred Brecljevim člankom je sodišče izdalo sklep o prepovedi razširjanja okrožnice, zoper Vovka pa uvedlo preiskavo zaradi kaznivega dejanja sovražne propagande in zlorabe vere v politične namene, vendar je bil postopek ustavljen, zadeva pa izročena sodniku za prekrške. ²²⁷ Kmalu zatem je Boris Kraigher slovenske ordinarije opozoril, da bodo ob nadaljnjem zaostrovanju stiki z Vatikanom prekinjeni, nuncij pa izgnan iz države. ²²⁸

²²⁵ Slovenski poročevalec XIII, 1. junija 1952, str. 3–4.

²²⁶ Slovenski poročevalec XIII, 21. maj 1952, str. 2.

²²⁷ AS 223 (kabinet Mihe Marinka), sk. 34, mapa 140/52, Bilten javnega tožilstva LRS, 31. maj 1952, str. 13–14.

²²⁸ AS 1529, sk. 12, Gradivo v zvezi z odnosi med Vatikanom oziroma Cerkvijo in FLRJ, Kopije in prevodi tekstov, dokument št. 13, str. 2.

Škof Anton Vovk (1900–1963). Rezidencialni škof je postal šele po smrti ljubljanskega škofa Rožmana leta 1959, z nastankom ljubljanske nadškofije leta 1961 pa je postal tudi prvi ljubljanski nadškof.

Po objavi članka o preganjanju Katoliške cerkve v Jugoslaviji v vatikanskem glasilu *La Civiltà Cattolica* 7. junija 1952,²²⁹ se je med Vatikanom in Jugoslavijo razplamtela prava besedna vojna. Jugoslovanski tisk je bil preplavljen s članki o sovražnosti Vatikana, v kampanji pa je prednjačil *Slovenski poročevalec*, ki je dan za dnem poročal o vmešavanju

²²⁹ Živojinović, Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast, str. 369–370.

Vatikana v tržaško krizo in jugoslovanske notranje zadeve ter objavljaj karikature s politično vsebino in članke o sovražnem delovanju duhovnikov.

Do skrajnosti so odnose med državo in Katoliško cerkvijo zaostrili sklepi Jugoslovanske škofovske konference, sprejeti med 23. in 25. septembrom 1952 v Zagrebu. Predsednik škofovske konference beograjski nadškof Josip Ujčić je pred tem v največji tajnosti zaprosil Vatikan za mnenje o duhovniških družtvih, ta pa je v svoji poslanici izrazil upanje, da se bodo jugoslovanski škofje znali upreti grožnji, ki jo predstavljajo duhovniška društva.²³⁰ Škofje so zato z dekretom »non licet« duhovniška društva prepovedali. Za CMD ukrep ni veljal, saj ga slovenski škofje niso objavili. Poleg tega je društvo na občnem zboru 23. oktobra 1952 sprejelo nov pravilnik in resolucijo, s katero se je zavezalo k spoštovanju cerkvenega prava, pravila pa je potrdil goriški apostolski administrator Mihael Toroš, ki je izjavil, da »je društvo s tem do kraja ustreglo slovenskim ordinarijem«.²³¹

Jugoslovanski škofje so na maršala Tita naslovili tudi pismo, v katerem so ugotavljali, da v Jugoslaviji ni popolne verske svobode in da *modus vivendi* ne bo dosežen, dokler bo oblast Cerkvi kratila pravice. Med najbolj drastičnimi kršitvami verske svobode so navedli oviranje verskih obredov in verske vzgoje, aretacije, pritiske in napade na duhovnike, odvzem nekaterih cerkva in katoliških tiskarn, odrekanje državne pomoči pri gradnji in obnovi cerkva, zadušitev katoliškega tiska, razpuščanje redov, spodbujanje ateizma in številne druge. Obstoju duhovniških društev so odločno nasprotovali, češ da skuša oblast z njimi spodkopati cerkveno disciplino. Zapisali so, da bodo duhovniška društva priznali, ko bodo njihova pravila v sozvočju s kanonskim pravom in ko bo cerkvenim oblastem omogočen nadzor nad njihovim delovanjem. Ob koncu so zatrdili, da spoštujejo obstoječo oblast in da za Cerkev ne zahtevajo nikakršnih privilegijev, temveč zgolj spoštovanje božjega in naravnega prava. Zahtevali so popolno svobodo verske vzgoje, katoliškega tiska in verskih organizacij ter pravico do materialnih sredstev, potrebnih za nemoteno delovanje Cerkve.²³²

²³⁰ Alexander, *Church and State in Yugoslavia since 1945*, str. 138–139.

²³¹ AS 1211, šk. 87, Spomenica CMD, str. 10; AS 1211, šk. 83, Letno poročilo za leto 1955, Stanje rimokatoliške Cerkve v LRS, str. 2.

²³² AS 1529, šk. 12, Gradivo ZIS v zvezi z zakonom o pravnem položaju verskih skupnosti, Pretstavka katoliškega episkopata Jugoslavije maršalu Titu.

Slovenska ordinarija Vovk in Držečnik sta si sklepe zagrebške konference zapisovala, njune zapiske, v katerih je bilo omenjeno tudi mnenje Vatikana o duhovniških društvih, pa je ob preiskavi zasegla tajna policija.²³³ Zdaj je imela oblast v rokah trden dokaz, da za dejanji škofov stoji Vatikan, prekinitve diplomatskih odnosov pa je postala le še vprašanje časa.

S prepovedjo duhovniških društev je bila s stališča oblasti mera polna. Namestnik zunanjega ministra Aleš Bebler je 1. novembra 1952 nunciju Oddiju izročil protestno noto zaradi vmešavanja Vatikana v jugoslovanske notranje zadeve, namesto dolgo pričakovanega papeževega odgovora pa je prav na državni praznik 29. november treščila vest o imenovanju nadškofa Stepinca za kardinala. Odločitev o prekinitvi diplomatskih odnosov z Vatikanom je 16. decembra 1952 v Smederevski Palanki napovedal Josip Broz Tito, ko je v zvezi s tržaškim vprašanjem označil »mednarodno reakcijo z Vatikanom na čelu« kot »smrtnega sovražnika naše države«.²³⁴ Dan kasneje je Bebler izročil Oddiju noto, s katero je jugoslovanska vlada zahtevala zaprtje nunciature v Beogradu, obenem pa obtoževala Vatikan, da se vmešava v jugoslovanske notranje zadeve, da je namesto, da bi odgovoril na protestno noto, Stepinca povišal v kardinala, da ne želi sodelovati z jugoslovansko vlado pri urejanju medsebojnih odnosov in da skuša Jugoslavijo očrniti v očeh mednarodne javnosti.²³⁵ Tedaj je zunanje ministrstvo prejelo papežev odgovor na že pred mesecem in pol izročeno protestno noto, vendar je bilo pismo nekaj ur zatem neodprto vrnjeno nunciatu, češ da so diplomatski odnosi prekinjeni.²³⁶ V odgovoru, datiranim s 15. decembrom 1952, je papež opozarjal, da ima Vatikan neodtujljivo pravico ščititi katolike kjerkoli po svetu, zato je zavrnil obtožbe o vmešavanju v jugoslovanske notranje zadeve, poleg tega pa navedel številne primere preganjanja Katoliške cerkve v Jugoslaviji.²³⁷ Jugoslovanska vlada na papeževo pismo ni odgovorila, Tanjug pa je celo objavil vest, da zunanje ministrstvo papeževega odgovora na protestno noto sploh ni prejelo.²³⁸

²³³ AS 1529, sk. 12, Gradivo v zvezi z odnosi med Vatikanom oziroma Cerkvijo in FLRJ, Kopije in prevodi tekstov, dokument št. 15: beležka dr. Držečnika in beležka škofa Vovka o konferenci v Zagrebu.

²³⁴ Slovenski poročevalec XIII, 18. december 1952, str. 3.

²³⁵ Borba (Zagreb) XVII, 18. december 1952, str. 1, 3.

²³⁶ Živojinović, Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast, str. 382; Bekić, Jugoslavija u hladnom ratu, str. 448–449; Alexander, Church and State in Yugoslavia since 1945, str. 141; Pattee, The Case of Cardinal Aloysius Stepinac, str. 151.

²³⁷ Slovenian Report on Yugoslavia IV, 1953, št. 2, str. 25–34.

²³⁸ Živojinović, Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast, str. 389.

O razlogih za prekinitev diplomatskih odnosov je v zvezni skupščini govoril Edvard Kardelj. Poudaril je, da si je jugoslovanska vlada prizadevala urediti odnose s Katoliško cerkvijo, vendar ji to v nasprotju z drugimi verskimi skupnostmi ni uspelo prav zaradi vmešavanja Vatikana. Ta je po njegovem mnenju sam izzval prekinitev diplomatskih odnosov z imenovanjem zagrebškega nadškofa za kardinala in zaostrovanjem politike do Jugoslavije. Kardelj je poudaril, da jugoslovanske oblasti religije ne preganjajo, saj »je vera družbeni pojav, ki ga ni mogoče izkoreniniti s preganjanem in dekreti, tudi če bi kdo hotel«. V nadaljevanju je Vatikan označil za enega glavnih nosilcev italijanskega ekspanzionizma, saj naj bi bila vatikanska in italijanska stališča glede tržaškega vprašanja povsem identična. Govoril je tudi o nadaljnji politiki do Katoliške cerkve, pri čemer je poudaril ustavno načelo ločitve Cerkve od države. Dodal je, da oblast od Katoliške cerkve ne zahteva, da postane agitator socializma, prav tako kot ne zahteva ločitve od Vatikana, vendar je socializem v Jugoslaviji dejstvo, ki se mu mora vrh Katoliške cerkve prilagoditi.²³⁹

Z imenovanjem zagrebškega nadškofa za kardinala je spor z Vatikanom dosegel vrelišče, vendar v njem ne gre iskati vzroka za prekinitev diplomatskih odnosov, temveč kvečjemu težko pričakovani povod. Spor je namreč botrovala vatikanska diplomatska in propagandna dejavnost, medtem ko je bil Stepinac po Titovih besedah zgolj »kmet na šahovnici vatikanske mednarodne politike«.²⁴⁰ Po mnenju jugoslovanskih oblasti je skušal Vatikan doseči za Jugoslavijo neugoden razplet tržaškega vozla, s propagandno ofenzivo na Zahodu pa naj bi širil protijugoslovansko razpoloženje. Precejšnjo težo so imela tudi duhovniška društva, ki jih je Vatikan odločno zavračal, prav tako pa ne gre pozabiti, da so jugoslovanski voditelji kljub politični odjugi v začetku petdesetih let pogosto poudarjali, da za nasprotnike socializma ni demokracije. Najodločneje je socializem zavračala prav Katoliška cerkev, zato je oblast proti njej tudi najostreje nastopala.

Čeprav je Vatikan v duhovniških društvih videl zametke shizme, razmere niso bile naklonjene tako radikalnemu prelomu, saj se z zamislijo o nacionalni Cerkvi niso strinjali niti voditelji duhovniških društev.

²³⁹ Slovenski poročevalec XIII, 20. december 1952, str. 1–3.

²⁴⁰ Josip Broz Tito: Borba za mir in mednarodno sodelovanje, VII. knjiga. Cankarjeva založba, Ljubljana 1958, str. 177.

Člani CMD so leta 1968 v svoji spomenici odločno zavrnilo očitke Vatikana in cerkvenih oblasti o duhovniških društvih kot zametkih nacionalne Cerkve, češ da so si vseskozi prizadevali za cerkveno legalizacijo CMD. Zavrnilo so tudi očitke, da je Mihael Toroš nameraval postati škof slovenske nacionalne Cerkve, ter dodali, da je »želja po ustanovitvi narodne Cerkve morda bila izven duhovniških vrst, v društvu samem je nikdar nihče ni omenil«. ²⁴¹ Zamisel oblasti o nacionalni Cerkvi pa je vendarle obstajala. Tito namreč ni skrival želje po ločitvi Katoliške cerkve v Jugoslaviji od Vatikana, kar navsezadnje dokazujejo njegove besede junija 1945 v Zagrebu, ko je hrvaškim škofom predstavil zamisel o samostojnejši, nacionalni Cerkvi, ali novembra 1949, ko je članom slovenskega duhovniškega društva zastavil vprašanje: »Če smo se mi rešili Moskve, zakaj se ne bi vi Rima?« ²⁴² Ideja o samostojni Cerkvi je zorela tudi med slovenskimi komunisti. Edvard Kocbek je namreč že junija 1943 v svojih zapisih omenil, da so nekateri tovariši predlagali ustanovitev slovenske Cerkve, kar je označil kot »docela abotno misel«. ²⁴³

Skupščina CMD ob peti obletnici slovenskega duhovniškega društva septembra 1954 v Ljubljani. (MNZS, foto Vlastja Simončič)

²⁴¹ AS 1211, šk. 87, Spomenica CMD, str. 15.

²⁴² Nova pot I, 1949, št. 2, str. 30.

²⁴³ Edvard Kocbek: Zbrano delo: Listina – prve objave. DZS, Ljubljana 2000, str. 127.

Kako močan je bil strah cerkvenih oblasti pred shizmo in kolikšen je bil odpor do revolucionarne oblasti, beremo v pismu, ki ga je goriški ordinarij Franc Močnik novembra 1947 poslal pobudnikoma ustanovitve duhovniškega društva na Primorskem Edku Ferjančiču in Antonu Bajtu. Močnik je zapisal, da »je to politično sodelovanje s komunizmom, kar je že kot samo politično udejstvovanje duhovnikom prepovedano (kan. 138, 139). Kot sodelovanje z Bogu in Cerkvi sovražnim komunizmom, ki duhovnike slepi z narodno krinko, je pa zločin. Ali ne vidita, da je tako društvo le priprava za ustanovitev narodne Cerkve, ločene od katoliške Cerkve in njene hierarhije, kar pomeni odpad od Petrove skale in Cerkve, ki Vaju je sprejela za svoja duhovnika? /.../ Da so duhovniki dobri in zvesti državljani, Bog zahteva; da se pa duhovniki postavljajo več ali manj prostovoljno v suženjsko službo države, ki sovraži sv. očeta in sv. Cerkev ter išče, kako bi izruvala iz src Boga, je nezaslišano. /.../ Upam, da bo ta opomin in prošnja Vajinega Ordinarija zaleгла in Vajini duši rešila. Ako pa ne prenehata takoj s tem početjem in še naprej vodita društvo, vedita, da sta suspendirana a divinis (kan. 2279/2), ker je bolje, da so ljudje brez maše, kot da imajo take pastirje, ki dajejo ljudstvu le pohujšanje.«²⁴⁴

Po prekinutvi diplomatskih stikov z Vatikanom se je oblast lotila urejanja odnosov z verskimi skupnostmi. Na povabilo predsednika zvezne vlade Josipa Broza Tita so se katoliški škofje 8. januarja 1953 sestali z njim v Beogradu, vendar so v pogovoru vztrajali, da brez soglasja Vatikana ne morejo skleniti sporazuma z oblastjo.²⁴⁵ Strinjali so se le s predlogom o ustanovitvi paritetne komisije, ki bi preučila sporna vprašanja, kasneje pa so se odzvali tudi vabilu začasne zvezne komisije za ureditev odnosov z verskimi skupnostmi, ki se je želela seznaniti z njihovimi stališči glede predloga zakona o pravnem položaju verskih skupnosti. Osnutek zakona sta februarja 1953 objavila *Borba* in *Slovenski poročevalec*. Zagotavljal je neodvisnost verskega življenja od države pod pogojem, da se bodo verske skupnosti omejile izključno na verska vprašanja, izrecno pa je prepovedoval dejavnost organizacij in posameznikov, ki bi zlorabljali verska čustva v politične namene. Glede najbolj občutljivega vprašanja, vzgoje in izobraževanja, je predvidel, da bodo pouk v državnih šolah vodili laiki,

²⁴⁴ AS 1211, šk. 87, Spomenica CMD, priloga št. 1.

²⁴⁵ AS 1529, šk. 12, Gradivo ZIS v zvezi z zakonom o pravnem položaju verskih skupnosti, Pripombe beograjskega nadškofa Ujčiča k predlogu zakona, 19. februar 1953, str. 1.

temeljlil pa bo na spoznanjih znanosti in svobodi mišljenja. Verski pouk naj bi potekal le v cerkvah, verskim skupnostim pa bi bilo dovoljeno ustanavljati samo šole za izobraževanje duhovnikov. Poleg tega je načrt zakona izrecno dovoljeval ustanavljanje duhovniških društev, omogočal gmotno pomoč države pri vzdrževanju cerkvenih poslopij, verskega tiska pa ni omenjal.²⁴⁶

Predsednik Jugoslovanske škofovske konference Josip Ujčić je zvezni komisiji za ureditev odnosov z verskimi skupnostmi 19. februarja 1953 poslal pripombe k osnutku zakona. Ob tej priložnosti je znova poudaril, da nima nikakršnih pooblastil za pogajanja z vlado, največ pripomb pa je imel na četrti člen, ki je obravnaval verouk. Zapisal je, da predlog zakona v nasprotju s svobodo vesti na eni strani omejuje versko vzgojo in prepoveduje izražanje verskega prepričanja, na drugi strani pa ne prepoveduje protiverskega prepričanja in širjenja ateizma, s čimer grobo krši enakopravnost državljanov. Strah oblasti pred religijo je bil po njegovem mnenju neupravičen, kajti »vsaka religija uči morale, zlasti krščanska /ki ji pripada največji del naših narodov/ uči čistosti, delavnosti, pravičnosti, dajanja cesarju, kar je cesarjevega, Bogu, kar je božjega: da je treba oblast spoštovati, ker je vsaka oblast od Boga, vendar ne iz strahu pred kaznijo, temveč zaradi vesti! Ali lahko tako vzvišeni nauk pokvari šolske otroke? In, ali svet pozna bolj vzvišeno moralo, kot je krščanska!« Za Cerkev je zahteval pravico ustanavljanja cerkvenih osnovnih, srednjih in visokih šol, glede duhovniških društev pa je vztrajal pri sklepih škofovske konference, ki je društva prepovedala. Menil je tudi, da mora zakon izrecno zagotoviti svobodo verskega tiska, kajti »če je enim dovoljeno napadati religijo, mora biti verskemu tisku dovoljeno, da se z vsaj tolikšno pravico brani«.²⁴⁷

Prav tedaj je Ujčić prejel pismo namestnika vatikanskega državnega tajnika Domenica Tardinija, ki je beograjskega nadškofa spomnil, da je kakršenkoli sporazum z državo izven pristojnosti ordinarijev. Poudaril je, da Vatikan ne nasprotuje ureditvi odnosov z državo, vendar škofje o tem ne morejo odločati brez njegovega privoljenja, kajti »kar ni v skladu z normami, o katerih smo govorili, je v največji meri škodljivo za dobro

²⁴⁶ Slovenski poročevalec XIV, 12. februar 1953, str. 5.

²⁴⁷ AS 1529, šk. 12, Gradivo ZIS v zvezi z zakonom o pravnem položaju verskih skupnosti, Pripombe beograjskega nadškofa Ujčića k predlogu zakona, 19. februar 1953.

Cerkve in duša.²⁴⁸ Navodilo je bilo poslano prek običajne pošte, zato je bila državna oblast z njegovo vsebino seznanjena, kar je Aleksandar Ranković tudi priznal v svojem govoru ob sprejetju zakona o pravnem položaju verskih skupnosti.

Za pogajanja s predstavniki slovenskih verskih skupnosti je vlada ustanovila posebno komisijo, ki jo je vodil Boris Kraigher. Slovenski ordinariji Anton Vovk, Maksimilijan Držičnik in Mihael Toroš so se z njim sestali 17. aprila 1953, še pred začetkom pogovorov pa sta obe strani poudarili, da ne nameravata sklepati sporazumov. Goriški administrator je v imenu slovenskih ordinarijev prebral spomenico, v kateri so izrazili lojalnost zakoniti oblasti, obenem pa zahtevali popolno versko svobodo in popravo krivic, storjenih Cerkvi po letu 1945. Kraigher je ordinarijem zagrozil s prekinitvijo pogovorov, če spomenice ne bodo umaknili, zato so namesto zahteve o popolni verski svobodi in popravi krivic vanjo vnesli novo točko, v kateri so zapisali, da so se pripravljene pogajati z oblastmi o konkretnih problemih v odnosih med Cerkvijo in državo. Držičnik je ob tem povedal, da so prvotno spomenico spisali zato, »da se zaščitimo proti eventualnim očitkom Vatikana«.²⁴⁹

Teden dni zatem so se jugoslovanski škofje z Ujčičem na čelu sestali z začasno komisijo zvezne vlade za ureditev odnosov z verskimi skupnostmi, ki jo je prav tako vodil Boris Kraigher. Škofje so poudarili, da niso pooblaščen za pogajanja z vlado in da ne želijo prevzeti odgovornosti za kakršenkoli zakon, ki ne bi bil v sozvočju z interesi Katoliške cerkve in kanonskim pravom. Pogovori so bili zato 24. aprila 1953 prekinjeni, zvezna komisija za ureditev odnosov z verskimi skupnostmi pa je prenehala delovati.²⁵⁰

Na vprašanje, zakaj se škofje niso želeli sporazumeti z oblastjo, je skušal odgovoriti sodelavec UDV »Kranjc Drago«, ki se pogajanj sicer ni udeležil, vendar je bil ves čas v stiku s škofi. Zapisal je, da so škofje najverjetneje dobivali napotke iz Vatikana prek francoske ambasade. Od tam naj bi Ujčič prejel navodilo, da se škofje za nobeno ceno ne smejo pogajati

²⁴⁸ AS 223 (kabinet Borisa Kraigherja), 1953/1, dok. 93/53, iz La Civiltà Cattolica; Slovenski poročevalec XIV, 23. maj 1953, str. 4.

²⁴⁹ AS 1529, šk. 12, Gradivo IS LRS v zvezi z zakonom o pravnem položaju verskih skupnosti, Zabeležka o razgovoru tov. Kraigherja s slovenskimi ordinariji, 17. april 1953.

²⁵⁰ AS 1529, šk. 12, Gradivo ZIS v zvezi z zakonom o pravnem položaju verskih skupnosti, Zapisnik o sestanku privremene Komisije Saveznog izvršnog veća sa predstavnicima katoličke crkve, 23.–24. april 1953.

z vlado glede zakona o pravnem položaju verskih skupnosti, temveč morajo vztrajati, da je to domena Vatikana, s čimer bi izsilili obnovitev diplomatskih stikov. Ujčič naj bi bil nezaupljiv zlasti do slovenskih ordinarijev, češ da so preveč naklonjeni sporazumu z oblastjo, še bolj odločno pa naj bi proti njim nastopila škopski škof Smiljan Čekada in zagrebški generalni vikar Josip Lach, ki sta obsodila spremembe v njihovi spomenici. Poleg tega naj bi Čekada škofo prepričeval, naj ne nasedejo oblastem, češ da skušajo te s sporazumom s Cerkvijo zgolj dokazati, da je modus vivendi možen tudi brez soglasja Vatikana. Vovk in Držečnik naj bi bila nad iztekom pogajanj razočarana, vendar sta se odločila, da bosta v nadaljnjih pogovorih s komisijo slovenske vlade zastopala uradno stališče škofovske konference.²⁵¹

O pogovorih med vlado in škofovsko konferenco je 4. maja 1953 v *Slovenskem poročevalcu* pisal Boris Kraigher. V uvodu je poudaril, da vlada ni nameravala skleniti sporazuma s Cerkvijo, temveč se je skušala z njenimi predstavniki zgolj pogovoriti o najbolj perečih vprašanjih. Prepričan je bil, da so skušali škofoje z nepopustljivostjo in vedno novimi zahtevami izsiliti obnovitev diplomatskih stikov z Vatikanom, to pa je bilo za vlado nesprejemljivo, saj naj bi se Vatikan preveč vpletal v jugoslovanske notranje zadeve in tržaško vprašanje. Kraigher je menil, da Vatikan ne zaupa jugoslovanskim škofom, ker se boji nastanka nacionalne Cerkve, zato vsem, ki so naklonjeni dialogu z oblastjo, grozi z ekskomunikacijo. Ob koncu je zapisal, da bo prekinitev pogovorov nedvomno zavrila proces normalizacije odnosov med državo in Katoliško cerkvijo.²⁵²

Nekaj dni zatem so se slovenski ordinariji sestali s komisijo slovenske vlade za ureditev odnosov z verskimi skupnostmi. Goriški apostolski administrator Mihael Toroš je prebral prvotno spomenico slovenskih ordinarijev, pri čemer je izrecno poudaril zahtevo po popolni verski svobodi in popravi krivic. Dodal je, da škofoje ne morejo sklepati sporazumov z oblastjo ter nadaljnje pogovore označil za nepotrebne, »ker oblast lahko da cerkvi brez razgovorov kolikor hoče svobode in če da popolno svobodo, potem bomo tudi mi ploskali, ploskal bo ves svet in reakcija v

²⁵¹ AS 1529, šk. 12, Gradivo IS LRS v zvezi z zakonom o pravnem položaju verskih skupnosti, Podatki DSNZ, Poročilo sodelavca »Kranjc Draga« o razgovorih s slovenskimi škofi, dr. Ujčičem in drugimi v dneh od 22. do 25. aprila 1953.

²⁵² Slovenski poročevalec XIV, 4. maj 1953, str. 3.

zamejstvu bo razorožena». S prekinitvijo dialoga se je strinjal tudi Boris Kraigher, ki je menil, da »če govorimo o krivicah, potem seveda ti naši razgovori nimajo smisla«, ter po krajši razpravi končal delo komisije.²⁵³ Po ustanovitvi oziroma obnovitvi verske komisije pri slovenski vladi novembra 1953 so se slovenski ordinariji resda sestali z njenim predsednikom Francem Kimovcem, vendar se je poskus obnovitve dialoga zaradi obojestranske nepopustljivosti izjalovil.²⁵⁴

Dvaindvajsetega maja 1953 je zvezna skupščina sprejela *Zakon o pravnem položaju verskih skupnosti*.²⁵⁵ Poslancem ga je predstavil podpredsednik zvezne vlade Aleksandar Ranković. Poudaril je, da se Katoliška cerkev v nasprotju s pravoslavno in islamsko versko skupnostjo ni bila pripravljena sporazumeti z oblastjo, krivdo za njeno nepopustljivost pa je pripisal Vatikanu, ki da mu je kaj malo mar za resnične interese Katoliške cerkve in vernikov v Jugoslaviji.²⁵⁶ Zakon o pravnem položaju verskih skupnosti je zagotavljal svobodo vesti in veroizpovedi ter enakopravnost verskih skupnosti, izpovedovanje vere pa je opredelil kot zasebno stvar posameznika. Poleg tega je prepovedoval zlorabo vere v politične namene ter formalno onemogočal preprečevanje izražanja verskega prepričanja. V četrtem členu je poudaril načelo ločitve šole od Cerkve. Verski pouk je bil dovoljen le v cerkvah in drugih, za to določenih prostorih, verske skupnosti pa so lahko ustanavljale le šole za izobraževanje duhovnikov. Za obiskovanje verskega pouka so otroci potrebovali dovoljenje obeh staršev oziroma skrbnika, šole za izobraževanje duhovnikov pa so smeli obiskovati le tisti, ki so končali obvezno osnovno šolanje. Krst mladoletnikov je bil lahko opravljen na željo enega od staršev ter po vpisu v matično knjigo, cerkvena poroka pa po sklenitvi zakonske zveze pred državnim organom. Zakon je verskim skupnostim dovoljeval izdajati in razširjati verski tisk, omogočal ustanavljanje duhovniških društev, določal pa je tudi, da zaradi pripadnosti verskim skupnostim nihče ne sme biti preganjan, prav tako pa ne more uživati posebnih pravic, denimo oprostitve služenja vojaškega roka. Državni organi so verskim skupnostim lahko dajali gmotno podporo, duhovniki pa so

²⁵³ AS 1529, šk. 12, Gradivo IS LRS v zvezi z zakonom o pravnem položaju verskih skupnosti, Stenografski zapisnik seje komisije Izvršnega sveta Ljudske skupščine LRS za proučitev pravnega položaja verskih skupnosti v Sloveniji, 13. maj 1953.

²⁵⁴ AS 1211, šk. 5, Zapisnik 3. seje Komisije za verska vprašanja pri IS LS LRS, 22. december 1953, str. 1–2.

²⁵⁵ Uradni list FLRJ, 1953, št. 22.

²⁵⁶ Slovenski poročevalec XIV, 23. maj 1953, str. 1, 4.

smeli sprejemati prostovoljne prispevke vernikov in nagrade za opravljene verske obrede. Ti so lahko potekali le v cerkvah in drugih, za to določenih prostorih, zunaj njih pa z izjemo družinskih praznikov, porok in pogrebov le s soglasjem okrajnega oziroma mestnega ljudskega odbora.

Oblast je sprva strogo spoštovala predvsem tiste zakonske določbe, ki so verskim skupnostim to ali ono prepovedovale, medtem ko je njihove pravice nemalokrat spregledala ali celo kršila. Zakon o pravnem položaju verskih skupnosti je bil spremenjen leta 1965.²⁵⁷ Najpomembnejša novost je bila črtanje člena, ki je državnim organom omogočal zaprtje semenišča, če je kdorkoli od osebja ali študentov resneje prekršil zakon, izrecno pa je bilo poudarjeno tudi načelo ločitve Cerkve od države, ki v zakonu iz leta 1953 ni bilo omenjeno.

Po sprejetju zakona o pravnem položaju verskih skupnosti je dialog med oblastjo in Cerkvijo zamrl, po vsej državi pa so se okrepili napadi na duhovnike in sakralne objekte, o katerih je poročal tudi zahodni tisk.²⁵⁸ Politični voditelji, ki so z javnimi nastopi in navodili partijskim organizacijam sami sprožili plaz napadov, so kmalu spredvideli, da nasilje vodi v slepo ulico, k omilitvi politike do Cerkve pa jih je morda prisilil tudi izid popisa prebivalstva, po katerem je bilo le nekaj nad dvanajst odstotkov državljanov ateistov. Tito je zato septembra 1953 znova poudaril pomen političnega dela z mladino ter svaril pred administrativnimi ukrepi in nasiljem nad duhovniki, kajti »najmočnejše sredstvo je, da vi sami s svojim zadržanjem, s svojim neverovanjem v to, kar vam pripovedujejo, in z ignoriranjem vsega ustvarite pogoje, v katerih ne bodo imeli ugodnih tal za svoje sovražne izpade. To bo zanje huje, kakor če bi kdo telesno napadel kakšnega duhovnika.«²⁵⁹ Edvard Kardelj pa je na tretjem kongresu ZKS maja 1954 poudaril, da morajo komunisti poskrbeti za enakopravnost vernikov in njihovo vključitev v socialistično družbo, kajti »zdi se mi, da je to edini način, da nekako depolitiziramo cerkev, da deklerikaliziramo verska prepričanja, da resnično pretvorimo religijo v privatno stvar posameznika, ki nima nobene zveze z njegovo socialistično orientacijo in aktivnostjo.«²⁶⁰ Na drugi strani so začeli odločnejše preganjati

²⁵⁷ Uradni list SFRJ, 1965, št. 10.

²⁵⁸ Slovenian Report on Yugoslavia IV, 1953, št. 10, str. 3–10.

²⁵⁹ Broz Tito, Borba za mir in mednarodno sodelovanje, VII. knjiga, str. 276–277.

²⁶⁰ Tretji kongres ZKS. Cankarjeva založba, Ljubljana 1954, str. 360–361.

religioznost v partijskih vrstah, saj so mnogi partijci skrivaj še vedno obiskovali verske obrede, se cerkveno poročali, krščevali svoje otroke in jih pošiljali k verouku. Nadzor nad njimi se je okrepil po šestem partijskem kongresu, ko je ZKJ v svoj statut zapisala, da je članstvo nezdružljivo z veroizpovedjo. Zaradi obiskovanja verskih obredov je bilo zato leta 1953 izključenih kar 1015 članov ZKS.²⁶¹

Po letu 1953 se je Katoliška cerkev v Jugoslaviji za daljši čas zaprla vase, večina cerkvenih dostojanstvenikov pa je odklanjala stike z državnimi organi ter s tem izražala pasiven odpor do sistema in njegovih institucij. Odnosi med državo in Cerkvijo so resda ostajali hladni, vendar je bilo razlogov za njihovo zaostrovanje vse manj. Leta 1954 je bilo rešeno tržaško vprašanje, papež Pij XII. pa je za zagrebškega nadškofa – koadjutorja imenoval Franja Šeperja ter s tem potihem sprejel dejstvo, da Stepinac ne bo več mogel opravljati nadškofovskih dolžnosti. Pritisk državne oblasti je nekoliko popustil, čeprav se je Cerkev še vedno soočala s strogim nadzorom, sodnimi procesi proti duhovnikom, administrativnimi nevednostmi in pogosto nepredvidljivimi obdavčitvami.

Z nastopom papeža Janeza XXIII. leta 1958 in za njim papeža Pavla VI. leta 1963, zlasti pa po drugem vatikanskem koncilu (1962–1965), ko se je začela Katoliška cerkev prilagajati novim razmeram v svetu, se je dialog med državo in Cerkvijo obnovil. Po večletnih pogajanjih je bil 25. junija 1966 podpisan protokol med Jugoslavijo in Vatikanom, ki je vseboval načelna stališča obeh strani o odnosih med državo in Cerkvijo.²⁶² Jugoslovanska stran je priznala vatikansko jurisdikcijo nad Katoliško cerkvijo v duhovnih in cerkvenih zadevah, Sveti sedež pa je potrdil načelno stališče o delovanju Katoliške cerkve znotraj verskih okvirov in nevmešavanju v politiko. Septembra 1966 sta Jugoslavija in Vatikan vzpostavila odnose na ravni poslanikov. S tem je državi od popolne obnovitve diplomatskih stikov ločeval le še korak, za katerega pa so bila potrebna kar štiri leta. S podpisom protokola se je jugoslovanska stran odpovedala možnosti, da bi iskala *modus vivendi* mimo Vatikana, Katoliška cerkev pa se je odrekla poseganju v politiko. Dialog med institucijama odtlej ni več zamrl, odnosi pa niso zdrknili z ravni razmeroma mirnega sobivanja.

²⁶¹ AS 1521, šk. 10/9, Klerikalizem (material za poročila na III. kongresu ZKS).

²⁶² Vjekoslav Cvrle: Vatikanska diplomacija. Pokoncilski Vatikan u međunarodnim odnosima. Školska knjiga, Zagreb 1992, str. 117–119.

1953
1956

Zasuk v levo

Ideološko in politično drznost, ki je zaznamovala nastope jugoslovanskih voditeljev po sporu z Informbirojem, je leta 1953 zasenčila bojazen pred izgubo oblasti. V jugoslovanskem partijskem vrhu so prevladala stališča zagovornikov politike trde roke, ki so v demokratizaciji videli začetek konca partijske oblasti. Političnemu zasuku sta na eni strani botrovala Stalinova smrt marca 1953 in upanje na otoplitev odnosov s Sovjetsko zvezo, na drugi strani pa opažanja najvišjih političnih voditeljev, da je partija izgubila del nekdanje moči. Zaradi pogosto protislovnih novosti, narekovanih od zgoraj, je namreč med partijskim članstvom zavladala zmeda in nedisciplina. Ta se je izrazila tako v ravnodušnosti kot v javnem razpravljanju o aktualni politiki in vdiranju mnenj, ki niso bila vedno v sozvočju s stališči političnega vrha. Večina partijskih voditeljev je zato menila, da je vpliv partije resno ogrožen.

Po Djilasovem pričevanju je Tito že spomladi 1953 govoril, da se je treba zahodne pomoči čim prej otresti. Vznemirjali so ga zlasti zahodni idejni tokovi, zgodaj pa je zaznal tudi razkrajanje ideološke monolitnosti znotraj partije.²⁶³ V njenem vrhu je začel tleti spor med »liberalno«, demokratičnejšo usmeritvijo, in »konzervativno«, prosovjetsko strujo, nagnjeno k politiki trde roke, ki je po Stalinovi smrti postajala vse glasnejša. Med liberalizaciji naklonjene partijske voditelje so tedaj sodili predvsem Milovan Djilas, Edvard Kardelj in Vladimir Bakarić, med zagovorniki politike trše roke pa je bil najodločnejši Aleksandar Ranković. Tehnica se je nagibala v prid slednjim, težo pa jim je dodajalo zlasti Titovo pritrdjevanje in Kardeljeva politična prilagodljivost. O slednjem je Djilas

²⁶³ Djilas, Pad nove klase, str. 141.

zapisal: »Pronicljiv, sposoben, potrpežljiv, civiliziran in pretkan! Z demokratičnimi težnjami, pa tudi demokratičnimi idejami, vendar brez moči, da bi se zanje dosledno zavzemal, da bi zanje trpel. Kardelj, ki je znal skuhati demokratično kašo, v odločilnem trenutku pa jo ponuditi drugim v pokušino, sam pa je medtem postal gasilec in zagovornik »trde roke«.«²⁶⁴

Pogreb Borisa Kidriča 14. aprila 1953 v Ljubljani. Člani izvršnega komiteja CK ZKJ, v prvi vrsti Edvard Kardelj in Josip Broz Tito, nosijo krsto proti grobnici narodnih herojev. (AS)

Navzven neopazne delitve znotraj partije je spremljalo zблиževanje s Sovjetsko zvezo. Tito je že 31. marca 1953 ob vrnitvi iz Londona povedal, da »bi bili srečni, če bi tam nekega dne priznali, da so grešili do naše države. Nas bi to veselilo. Čakali bomo, videli bomo.«²⁶⁵ Jugoslovanski voditelji niso dolgo čakali, saj so bili že sredi leta 1953 obnovljeni diplomatski stiki na ravni veleposlanikov tako s Sovjetsko zvezo kot z njenimi sateliti, poleg zunanjih znakov sprave pa so zahodni opazovalci zaznali tudi zблиževanje na partijski ravni.

Zagovorniki zaustavitve političnih reform so prvi vidni uspeh poželi na pragu poletja 1953. Med 16. in 17. junijem je na Brionih v ozračju

²⁶⁴ Djilas, Druženje s Titom, str. 163.

²⁶⁵ Broz Tito, Borba za mir in mednarodno sodelovanje, VII. knjiga, str. 57.

izrednih razmer potekal drugi plenum CK ZKJ, na katerem so partijski voditelji izrazili veliko zaskrbljenost zaradi »antisocialističnih odklonov«, nediscipline in pasivnosti komunistov. Plod dvodnevnega zasedanja je bilo pismo vsem organizacijam ZKJ, v katerem so komuniste pozvali, naj znova strnejo svoje vrste in prevzamejo pobudo v javnem življenju.²⁶⁶

O dogajanju na Brionih je slovenskim partijskim voditeljem poročala organizacijska sekretarka CK ZKS Vida Tomšič. Tito je po njenih besedah svaril zlasti pred zahodnimi idejnimi vplivi, ki se »globoko infiltrirajo v naše življenje /.../ zlasti pri mladini, malomeščanstvo leze na dan, oboževanje zapada vidimo pri muziki, filmu, modi itd.«. Še bolj je Tita skrbelo »nepravilno pojmovanje demokracije« med komunisti, zato je zahteval, da je treba »z vso ostrino nastopiti za dvig političnega nivoja Zveze komunistov in vsakega člana«.²⁶⁷ Nič manj odločen ni bil Edvard Kardelj, ki je še donedavna zagovarjal demokratizacijo političnega sistema. Po njegovem mnenju se komunisti po šestem kongresu niso najbolje znašli, saj se je ponekod »borba proti komandiranju pretvorila v to, da sploh nimajo stališča«, marsikje pa so se še vedno oklepali administrativnih metod. Medtem »sovažnik nastopa javno, mi pa ga ne tolčemo javno, ampak čakamo na UDV, namesto da bi se politično spoprijeli z njim«. Med poglavitnimi nalogami partije je videl neposredno politično delo, utrditev enotnosti in razvijanje čuta odgovornosti, ta pa bi moral biti najtrdneje zasidran med komunisti v novinarskih vrstah, saj je treba »iz tiska pregnati idejo o neodvisnosti tiska, oni so komunisti, odgovorni kot vsi drugi«.²⁶⁸

Po brionskem plenumu so se partijske organizacije sestajale na vseh ravneh. Člani CK ZKS so se zbrali 20. in 21. julija 1953, čeprav so slovenski partijski voditelji o podobnih težavah razpravljali že 5. junija 1953, torej pred brionskim plenumom. Tedaj so komunistom očitali zlasti ravnodušnost in nedisciplino, slovenski partijski voditelj Miha Marinko pa je povedal, da se »cela vrsta komunistov, celo odgovornih komunistov, odkrito ponaša tako, kot da v današnjih pogojih lahko dela vsak, kar hoče, in da lahko pledira svoje stališče ne oziraje se na to, kakšno je enotno stališče organizacije komunistov«, čeprav »smo že poudarjali, kako važno je za naš demokratični razvoj, da obstoja čvrsta in monolitna enotnost

²⁶⁶ AS 1589, šk. 3, Pismo CK ZKJ vsem organizacijam ZKJ.

²⁶⁷ AS 1589, šk. 2, Zapisnik razširjenega sestanka organizacijskega sekretariata CK ZKS, 23. junij 1953, str. 1.

²⁶⁸ Prav tam, str. 2–4.

komunistov». ²⁶⁹ »Tako ne moremo več naprej«, je menil Marinko, »ne moremo dopustiti anarhije, ne moremo dopustiti demokracije tja v en dan, ki naj služi nasprotnikom naše revolucije«. ²⁷⁰ Boris Kraigher je del krivde za nakopičene težave pripisal tudi najvišjim partijskim voditeljem, kajti »enotnega političnega vodstva ni. Zaradi tega so nam stvari ušle iz rok. Zaradi tega imamo hude pojave nacionalističnih tendenc, zaradi tega je malomeščanska mentaliteta prodrla v glave naših vodilnih komunistov, zaradi tega imamo vrsto različnih pojavov, na katere z nami vred nihče resno ne reagira.« ²⁷¹

Predsednik republike Josip Broz Tito in slovenska politična elita: predsednik vlade LRS Boris Kraigher, predsednik slovenske skupščine Miha Marinko, podpredsednik vlade LRS Marijan Breclj in član zveznega izvršnega sveta Ivan Maček maja 1955 v Postojni. (AS)

Partijski voditelji so zaznavali tudi vse močnejši vpliv zahodnih idejnih tokov, ki naj bi se razpasli zlasti med mladino. Lidija Šentjunc je poudarila, da »nima smisla, če smo gospodarsko povezani z Ameriko, odpreti na stežaj vrata njihovemu ideološkemu vplivu«, vendar je odločno zavrnila administrativno ukrepanje. Manj prizanesljiva je bila do partijcev, saj je menila, da se je treba tistih, »ki so se svojčas vrinili v Partijo in ki so

²⁶⁹ AS 1589, šk. 1, Zapisnik posvetovanja vodilnega aktiva komunistov na CK ZKS, 5. junij 1953, str. 2.

²⁷⁰ Prav tam, str. 6.

²⁷¹ Prav tam, str. 15.

danes samo utež našim partijskim organizacijam, našim političnim organizacijam, teh ljudi se je treba iznebiti«. Pripomnila je, da »so ti ljudje lahko normalni člani SZDL in si bomo tudi mi prizadevali, da jih vzgojimo, ne morejo pa biti člani ZK, ki bi morali stati na čelu te politične borbe, ker niso sposobni, ker nimajo volje za delo, ali pa so celo ovira za uspešno delo organizacije«. ²⁷²

V podobnem tonu je izzvenel osmi plenum CK ZKS julija 1953. Partijski voditelji so znova grajali pasivnost partijskih organizacij, pomanjkljivo politično delo, nepravilnosti v gospodarstvu in nacionalizem, pa tudi pisanje domačega tiska in vdiranje zahodnih idejnih vplivov. Precejšnjo pozornost so namenili tudi gospodarskemu kriminalu, ki da je vrgel senco na partijo, saj so bili njeni člani pogosto vpleteni v nečedne posle. ²⁷³ Nekaj mesecev kasneje je Vida Tomšič ugotavljala, da je med storilci kaznivih dejanj zoper gospodarstvo velik delež komunistov, kar naj bi izviralo »še iz dobe birokratizma, ko se nam je marsikateri član izprijil, ker je prišel na vodilno mesto in se je s svojim položajem okoriščal. Smatral je Partijo za molzno kravo.« ²⁷⁴ Zaradi vpletenosti v gospodarski kriminal je nekatere doletela izključitev iz partije, vendar je Tomšičeva pri tem opazala dvojna merila. Tisti na podrejenih delovnih mestih so bili namreč pogosto izključeni že zaradi lažjih kaznivih dejanj, medtem ko o kaznivih dejanjih vplivnejših funkcionarjev niso niti razpravljali, kaj šele, da bi jih doletele ostrejšje kazni. »Ta pomirljivost do enega največjih zločinov, ki ga lahko komunist naredi: do okoriščanja na račun delovnih ljudi, je brez dvoma resna ovira za hitrejšo in obsežnejšo likvidacijo pojavov kriminala pri nas,« je menila Tomšičeva. ²⁷⁵

Spomladi 1953 je v javnosti najbolj odmeval primer Egidija Štefana, načelnika gospodarskega oddelka ljubljanskega mestnega ljudskega odbora, ki so mu sodili zaradi oškodovanja družbenega premoženja. Dnevno časopisje je o zadevi neobičajno veliko poročalo, pisalo pa je tudi o ravnodušnosti in malomarnosti ljubljanskega vodstva, ki da ni pravočasno ukrepalo in preprečilo nepravilnosti. Zadeva se je razvila v pravo afero, epilog pa je doživela z odstopom predsednika in podpredsednika

²⁷² Prav tam, str. 39–41.

²⁷³ AS 1589, šk. 1, Zapisnik VIII. plenuma CK ZKS, 20.–21. julij 1953.

²⁷⁴ AS 1589, šk. 2, Zapisnik seje organizacijskega sekretariata CK ZKS, 15. december 1953, str. 20.

²⁷⁵ AS 1589, šk. 1, Zapisnik IX. plenuma CK ZKS, 18. december 1953, str. 19.

mestnega ljudskega odbora Ljubljane Jake Avšiča in Leopolda Kreseta.²⁷⁶ Dogajanje, pospremljeno z nenavadno pozornostjo tiska, ki se je iz poročanja o enem izmed mnogih primerov gospodarskega kriminala sprevrgla v kampanjo proti vodstvu ljubljanskega mestnega ljudskega odbora, je morda imelo povsem drugačno ozadje, vendar zapisniki najvišjih partijskih forumov o tem molčijo.

Ljubljanska afera, kot je na osmem plenumu CK ZKS zadevo poimenoval Miha Marinko, je zaradi velikega odmeva v javnosti precej vznemirila slovenske partijske voditelje, saj bi moral mestni komite po njihovem mnenju ukrepati pred izbruhom afere. Slovenski partijski vrh tudi sicer ni bil zadovoljen z delom partijskih organizacij. Edvard Kardelj je ugotavljal, da so »mnogi komunisti izgubili borbeni socialistični refleks, to se pravi sposobnost, da kot komunisti in revolucionarji samostojno, skoraj instinktivno in brez pomoči direktiv takoj začitijo, kdaj je kakšna akcija antisocialistična, kdaj spodkopava socialistične osnove, in da takoj reagirajo nanjo«. Partija se je namreč »naučila le nekaj administrativnih prijemov, brž ko smo ji pa teh par administrativnih prijemov vzeli iz rok in ko ni mogla več klicati UDB-e na pomoč, kadar je prišlo kje kaj navzkriž, je bilo vse narobe. /.../ Reakcijo smo nagnali v podzemlje, nismo ji dali govoriti, strpali smo jo tako rekoč v mišje luknje, toda reakcionarji niso bili uničeni, nasprotno, v zadnjih letih so se celo politično okrepili, ker jih s političnimi argumenti nismo tolkli. Mi smo jih tolkli z gorjačo, s čimer je moči nekomu razbiti glavo, nismo pa s tem ljudi prepričali, zakaj smo temu ali onemu razbili glavo,« čeprav »je včasih mrtev sovražnik bolj nevaren kakor živ, in sicer tedaj, če je mrtev ohranil v množicah simpatije«.²⁷⁷ Ena izmed napak partije je bilo tudi nepremišljeno podeljevanje odgovornih položajev v gospodarstvu in upravi komunistom, resda »zato, da bodo držali v rokah strokovnjake«, vendar »se je zgodilo, da so strokovnjaki vzeli v roke politiko, izigrali komuniste in jih še izigravajo«. Kot primer je navedel zdravilišče v Rogaški Slatini, kjer so za direktorja postavili rudarja. Ta bi po Kardeljevem prepričanju lahko postal predsednik vlade, partijski sekretar, poslanec, direktor rudnika ali tovarne, ne pa direktor zdravilišča, kjer svojim nalogam ne bo kos. Kardelj je menil,

²⁷⁶ Ljudska pravica – Borba XVIII, 18. julij 1953, str. 2.

²⁷⁷ AS 1589, šk. 1, Zapisnik VIII. plenuma CK ZKS, 20.–21. julij 1953, str. 17–19.

da bi morali na direktorska mesta postaviti strokovnjake, komunisti pa bi jih nadzirali, kajti »nemogoče je nekoga držati za vrat, obenem pa biti odvisen od njega«. ²⁷⁸ Poudaril je tudi, da so brionskemu plenumu botrovale predvsem razmere v Sloveniji, čeprav je bila razprava zastavljena širše. Skrbelo ga je zlasti razraščanje nacionalizma in šovinizma, ki da ga »je danes v Sloveniji toliko, da ga niti pred vojno ni bilo toliko kot sedaj«, saj »v Beogradu ne izide uredba, v Beogradu ni izrečena beseda, ni podvzet ukrep, ki ne bi v Sloveniji naletel na splošno in brezprinciplialno kritiko na nacionalistični osnovi«. Po Kardeljevem mnenju slovenski partijski voditelji pri tem niso bili povsem nedolžni, saj naj bi nacionalizem v delavske vrste vnašali prav komunisti, ki »se ne premaknejo izza slovenskega plota«. Menil je tudi, da je slovensko nacionalno vprašanje rešeno, zato naj bi bilo razpravljanje o slovenskih nacionalnih interesih odveč. »Če boste znali braniti delovnega človeka, srbskega, hrvaškega, japonskega itd., boste znali braniti specifični slovenski nacionalni interes,« je poučil slovenske partijske voditelje ter jim zabičal, naj slovenskih nacionalnih interesov nikar ne poudarjajo, ker s tem podžigajo nacionalizem. ²⁷⁹ Jugoslovanski partijski voditelji so namreč že nekaj časa zaznavali tako imenovane nacionalistične in šovinistične tendence v razpravah o pomoči manj razvitim republikam, šovinizem in nacionalizem pa so pripisovali tudi intelektualcem iz kulturniških krogov. Ob koncu je Kardelj povedal, da »če se bodo stvari tako daleč zaostriale, da jih ne bo mogoče več reševati drugače kot s pritiskom in z administrativnimi sredstvi, jih bomo pač tako reševali, toda to bi bil za nas strahovit poraz«. ²⁸⁰

Kljub ostrim besedam in žuganju z vrha se razmere v nižjih partijskih forumih niso spremenile. Slovenski partijski voditelji, ki so se podali v okrajne komiteje, da bi si поблиže ogledali njihovo delovanje, so še naprej opažali ravnodušnost, nedisciplino, pomanjkanje idej in zatekanje k vsaj navzven opuščenim administrativnim metodam. O njihovem nezadovoljstvu pričajo številna poročila in razprave, ki so bile pogosto začinjene z grožnjami in napovedovanjem čistk. Vida Tomšič je februarja 1954 poudarila, da partija nikakor ne sme postati množična organizacija, kakršna

²⁷⁸ Prav tam, str. 19–21.

²⁷⁹ Prav tam, str. 22–23.

²⁸⁰ Prav tam, str. 26.

je SZDL. »Naša Partija mora biti kadrovska Partija,« je menila, zato bi morali zaostri merila za včlanitev, predvsem pa se otresti vseh partiji ideološko nedoraslih članov, pri čemer »bo treba uporabljati mirnejše metode /.../, ne pogromaške, ker bi to pomenilo slabost čiščenja«. ²⁸¹

Partijske statistike so leta 1953 prvič po vojni zaznale osip članstva, in sicer za štiri odstotke. V letu dni po šestem kongresu KPJ (ZKJ) je bilo v ZKS sprejetih le 548 novih članov, kar je bila v primerjavi z nekaj tisoči v prejšnjih letih izjemno nizka številka, izključenih pa jih je bilo kar 4368, neprimerno več kot kdajkoli prej. Ob koncu leta 1953 je ZKS štela 52.363 članov, več kot polovica pa jih je bila sprejetih po letu 1948. Gledano v odstotkih je slovenska partija največji porast beležila v letih 1946, 1947 in 1948, ko je bilo v primerjavi s kasnejšimi leti najmanj izključitev, pa tudi prizadevanja, da bi v partiji prevladovali delavci, so tedaj obrodila največ sadov. ²⁸² Partijsko članstvo je upadalo tudi v naslednjih letih, najnižjo točko v petdesetih letih pa je doseglo konec leta 1957, ko so našeli 47.637 članov ZKS oziroma 7172 manj kot v kongresnem letu 1952. Pred sedmim kongresom ZKJ leta 1958 je slovensko partijsko vodstvo znova sprožilo kampanjo za povečanje članstva, ki je ob koncu petdesetih let prvič preseгло število 60.000. ²⁸³

V petdesetih letih se je odstotek delavcev v partiji vztrajno zniževal, naraščal pa je delež uslužbencev. Povečanje njihovega števila je bilo na eni strani posledica novega načina evidentiranja, saj so od leta 1953 v partijske statistike namesto prvotnega poklica vpisovali poklic, ki ga je posameznik trenutno opravljal, na drugi strani pa plod prizadevanj, da bi ključne položaje zasedel »zanesljiv kader«. Zveza komunistov je (p)ostajala stranka državnega aparata, zraščanje partije in države pa se je nemo-teno nadaljevalo.

²⁸¹ AS 1589, šk. 2, Zapisnik seje organizacijskega sekretariata CK ZKS, 8. februar 1954, str. 7.

²⁸² Tretji kongres ZKS, str. 67–71.

²⁸³ Četrti kongres ZKS. Cankarjeva založba, Ljubljana 1959, str. 94.

Poraz prvega »partijskega liberalizma«

Obdobje političnih sprememb je bilo leta 1953 v zatonu, politično napetost in nesoglasja, ki so že dlje časa tlela znotraj partijskega vodstva, pa je s svojimi razmišljanji o nadaljnjem razvoju socializma in jugoslovanske družbe razvnel sekretar izvršnega komiteja CK ZKJ Milovan Djilas. Vrhunec svoje politične kariere je Djilas doživljal v obdobju po informbirojevskem sporu, čeprav se je ob Titu, Kardelju in Rankoviću v politbiroju CK KPJ zasidral že leta 1940. Po vojni je bil načelnik agitpropa in nosilec vrste pomembnih političnih funkcij – med drugim je bil podpredsednik zvezne vlade, tik pred političnim padcem pa predsednik zvezne skupščine. Zavidljiv politični kapital si je skoval tudi na šestem kongresu KPJ (ZKJ) novembra 1952, ko mu je bilo zaupano pisanje kongresne resolucije. Prelomnica v Djilasovi politični karieri je bil drugi plenum CK ZKJ junija 1953 na Brionih, saj je njegove sklepe razumel kot zaviranje procesa demokratizacije. Po plenumu je Edvardu Kardelju v zasebnem pogovoru priznal, da se z novo politično usmeritvijo ne strinja, vendar ga je Kardelj »z neko potrlostjo v očeh« zavrnil, da pretirava.²⁸⁴ Djilas se je menda tedaj redno sestajal s Kardeljem, kot je sam zapisal, ne toliko zaradi dela, temveč zaradi sorodnih razmišljanj.²⁸⁵

Že pred serijo člankov, ki so od oktobra 1953 do januarja 1954 izhajali v glasilu ZKJ *Borbi*, je Djilas v beograjski reviji *Nova misao* objavil članek *Začetek konca in konec začetka*, ki so ga povzeli tudi *Naši razgledi*.²⁸⁶ V njem je pisal o razmerah v Sovjetski zvezi po Stalinovi smrti, lotil pa se je tudi analize tako imenovanega birokratizma, v katerem je videl

²⁸⁴ Djilas, *Pad nove klase*, str. 142.

²⁸⁵ Djilas, *Druženje s Titom*, str. 113.

²⁸⁶ *Naši razgledi* II, 29. avgust 1953, str. 9.

največjo nevarnost za socializem. Birokracija je bila zanj ozka privilegirana kasta s težnjo po absolutni oblasti, zato ni bila sposobna odpraviti družbenih protislovij. V državah, kjer je bila izvedena revolucija, se je sprva pojavila kot instrument boja proti kapitalizmu, z odpravo zasebne lastnine pa je postala nepotrebna, vendar se je že izoblikovala v silo, neodvisno od slehernega razreda. Vir njenih privilegijev je bila oblast, zato se je skušala povzpeti čim višje znotraj vladajoče stranke, za ohranitev oblasti pa je potrebovala ideologijo in represivni aparat, ki sta dušila svobodo mišljenja in kritike. Djilas je bil prepričan, da tudi največji revolucionarji nosijo v sebi kal birokratizma, saj je politika njihov edini poklic.

Milovan Djilas (1911–1995), sekretar izvršnega komiteja CK ZKJ, kasneje politični disident in najbolj znani kritik jugoslovanskega političnega sistema. (AS)

Prvi iz niza političnih esejev v *Borbi* je bil članek *Nove vsebine*, objavljen 8. oktobra 1953.²⁸⁷ Djilas je zapisal, da se v Jugoslaviji odvija odločilna bitka, v kateri bo revolucionarna ideja znova zažarela, če bo delovnim ljudem uspelo zadržati oblast v svojih rokah in če bodo dokazali, da so sposobni bolje upravljati gospodarstvo kot kapitalisti in birokracija. V tej bitki sodelujeta na eni strani buržoazija in polfevdalni kler, ki črpa ta moč na vasi in pri malomeščanstvu, moralno podporo, čeprav majhno, pa imata na Zahodu. Druga sila je birokracija, spočeta kot notranje protislovje revolucije in razbohotena zaradi stihije, moralno podporo pa uživa na Vzhodu. Tretji dejavnik sta socializem in demokracija, ki naj bi ju podpirale napredne sile vsega sveta. Najmanj upanja na zmago naj bi imela buržoazija, precej večje pa birokracija, ki je že zmagala v Sovjetski zvezi in vzpostavila svoj red – »državni kapitalizem«. Socialistična demokracija takšnih izkušenj še ni imela, zato bi si morala najprej poiskati svežih idej in oblik. To je bilo izhodišče Djilasovih nadaljnjih razmišljanj, ki jih je *Borba* sprva objavljala ob nedeljah, zatem ob torkih in četrkih, zadnji trije članki pa so izšli v prvem tednu novega leta 1954.

V člankih *Nove oblike*²⁸⁸ in *Važnost oblik*²⁸⁹ je poudarjal pomen svobodne razprave o nadaljnjem razvoju socializma. Ta je po njegovem mnenju že zmagal, vendar socialistična oblast ni bila nadgrajena z ustrezno obliko. S člankoma *Zakonitost*²⁹⁰ in *Za vse?*²⁹¹ je opozoril na protislovja socialistične demokracije, ko se na eni strani govori o enakosti pred zakonom, na drugi strani pa se še vedno slišijo glasovi, da za sovražnike ni demokracije. Najbrž opogumljen z navdušenimi odzivi bralcev je Djilas svoja stališča vse bolj zaostroval. V članku *Ali so cilji?*²⁹² je ugotavljal, da je komunizem sicer neizogiben, vendar preveč oddaljen cilj. Pomembnejši so mu bili dosegljivi cilji: ne socialistična oblast kot takšna, temveč njena demokratičnost. »Nenehni boj za demokracijo, to je edini stvarni in trajnejši cilj,« je poudarjal Djilas. Še dlje je šel s člankom *Ideal*,²⁹³ v katerem je zapisal, da nenehni hrup okrog komunističnega ideala odvrča pozornost od

²⁸⁷ Ljudska pravica – *Borba* XVIII, 8. oktober 1953, str. 3.

²⁸⁸ Ljudska pravica – *Borba* XVIII, 1. november 1953, str. 3.

²⁸⁹ Ljudska pravica – *Borba* XVIII, 8. november 1953, str. 3.

²⁹⁰ Ljudska pravica – *Borba* XVIII, 15. november 1953, str. 3.

²⁹¹ Ljudska pravica – *Borba* XVIII, 22. november 1953, str. 3.

²⁹² Ljudska pravica – *Borba* XVIII, 6. december 1953, str. 3.

²⁹³ Ljudska pravica – *Borba* XVIII, 13. december 1953, str. 3.

dejanskega stanja in pojavov birokratizma. Birokracija namreč nenehno govori o idealu in »končnem cilju«, v resnici pa kaže vse prej kot idealne težnje.

K vprašanju svobode mišljenja se je vrnil s člankoma *Splošno in posebno*²⁹⁴ ter *Konkretno*.²⁹⁵ V prvem je zapisal, da bo razvoj demokracije zagotovljen, če bodo omogočeni svobodna razprava, demokratične volitve in dosledno spoštovanje zakonov. »Treba je pravzaprav zagotoviti čim svobodnejše gibanje, da ene subjektivne sile izpodrivajo druge, ne pa da si samo ene prilaste monopol družbenega življenja«, saj je »doba velikih teoretičnih in izteoretiziranih programov že minila«. V drugem članku je opozoril, da niso najpomembnejše nove ideje, temveč svoboda idej in razvijanje novih oblik. »Praktično to pomeni: boriti se za svobodo razprave povsod in na vsakem koraku; za krepitev in razvijanje danih demokratičnih oblik, delavskih svetov, ljudskih odborov ter svetov in zborov volilcev itd. Skratka: zakonitost in boj mnenj, spet in spet – demokracija.«

Sredi decembra 1953 so zaradi Djilasovega pisanja z najvišjih partijskih vrhov zaveli hladni vetrovi, vendar do odkritega spopada še ni prišlo. Djilas je imel prvi resnejši pogovor šele 22. decembra 1953 na Kardeljevem domu. Ker je bil prepričan, da se s Kardeljem strinjata, mu je ves razvnet priznal, da nasprotuje leninistični zasnovi partije, vendar je Kardelj njegova stališča označil za prenačljena in pretirana.²⁹⁶ Na tretjem plenumu CK ZKJ je Edvard Kardelj povedal, da je Djilas ob tej priložnosti izjavil, da je Tito nosilec birokratizma, da se je že začela oblikovati socialistična »levica« in da ni mogoče izključiti nastanka dveh socialističnih strank. Ob koncu pogovora naj bi se Djilas sicer strinjal s Kardeljevo oceno o prenačljenosti takšnih stališč,²⁹⁷ vendar njegovi naslednji članki tega ne potrjujejo.

Petindvajsetega decembra 1953 je bil Djilas izvoljen za predsednika zvezne skupščine, kar je v javnosti utrdilo prepričanje, da za njegovim pisanjem stoji najvišji partijski vrh. Nova funkcija je zavedla tudi Djilasa, ki se je čutil dovolj močnega, da je Kardelju javno odgovoril na njegove pripombe k člankom. Sodeč po vsebini *Odgovora*,²⁹⁸ mu je Kardelj

²⁹⁴ Ljudska pravica – Borba XVIII, 20. december 1953, str. 3.

²⁹⁵ Ljudska pravica – Borba XVIII, 22. december 1953, str. 3.

²⁹⁶ Milovan Djilas: *Rise and Fall*. Harcourt Brace Jovanovich, San Diego, New York, London 1985, str. 343.

²⁹⁷ Tretji (izredni) plenum CK ZKJ. Komunist VI, 1954, št. 1–2, str. 29.

²⁹⁸ Ljudska pravica – Borba XVIII, 24. december 1953, str. 3.

očital, da se oddaljuje od dialektičnega materializma, marksizma in leninizma, predvsem pa, da so njegovi članki voda na mlin »reakciji«. Djilas je odvrnil, da je s članki nameraval zgolj spodbuditi razpravo o aktualnih vprašanjih in okrepiti socialistično zavest, krivdo za vse glasnejšo »reakcijo« pa je pripisal tistim, ki se s svojimi dejanji oddaljujejo od lastnih besed. Ocenil je tudi, da se spor ne suče okrog socializma, temveč okrog demokracije.

Tri dni zatem je bralcem postregel s člankom *Subjektivne sile*,²⁹⁹ ki je pozneje obveljal za enega najspornejših iz *Borbine* serije. Jedro članka je bila ugotovitev, da obstajajo socialistične sile tudi zunaj partijskih organizacij. Poleg tega je zavrnil tezo o komunistih kot edini zavestni sili socializma, češ da se za tem skrivajo težnje po privilegijih in funkcijah na podlagi politične pripadnosti, ne pa na podlagi sposobnosti in strokovnosti. Partijske organizacije so se po Djilasovem mnenju izgubljale v brezplovnih razpravah o ideološkem delu, izmišljenem liku komunista, udeležbi na sestankih in v iskanju razrednih sovražnikov, kar je komuniste oddaljilo od množic in jih, podobno kot v Sovjetski zvezi, spremenilo v »pope in žandarje socializma«. Djilas je bil prepričan, da je socialistična zavest že prepojila miselnost ljudi, zato politične organizacije po njegovem mnenju niso bile več potrebne, pa tudi poklicni funkcionarji, ki so se v brezdelju oklepali preživetih revolucionarnih metod, ne. V opombi je navedel primer iz Ljubljane, kjer naj bi mestni komite ustanavljal nekakšne udarne skupine za preprečevanje nakupovalne mrzlice ob tržaški krizi, to pa naj bi se sprevrglo v revolucionarno pretepanje reakcionarnih gospodinj, ki so nakupile preveč blaga. Članek je sklenil z mislijo, da so bili ljudje nekoč pripravljeni žrtvovati vse, tudi življenje, da bi obranili revolucionarje, ki so bili tedaj nepogrešljivi za družbeni napredek, sedaj pa so mu samo v napoto. V naslednjem članku, ki ga je naslovil *Razredni boj*,³⁰⁰ se je lotil temeljev državnega sistema, pri čemer se ni ustavil niti pred vsemogočno UDV. Poudaril je, da državni organi, zlasti sodišča, UDV in milica, ne smejo biti udarna pest te ali one politične organizacije, temveč varuhi zakonitosti, zato se partija ne bi smela vpletati v njihovo delo.

²⁹⁹ Ljudska pravica – Borba XVIII, 27. december 1953, str. 3.

³⁰⁰ Ljudska pravica – Borba XVIII, 31. december 1953, str. 3.

Zdaj je imel partijski vrh ničkoliko razlogov, da Djilasa utiša. Tik pred novim letom je Tito na Brdu pri Kranju vpričo generalov besnel zaradi njegovega pisanja, o čemer je Djilasa obvestil načelnik generalštaba Peko Dapčević. *Borba* je medtem še vedno objavljala Djilasove članke, vendar je urednik Veljko Vlahović od njega zahteval, naj pojasni teze iz *Subjektivnih sil*. Obenem je prosil vplivnega partijskega ideologa Borisa Zihlerla, naj napiše članek, ki bo sprožil javno razpravo o Djilasovih stališčih.³⁰¹

Da bi bila mera polna, je Djilas v naslednjem članku, ki ga je pomenljivo naslovil *Zveza ali partija*,³⁰² svoja stališča iz *Subjektivnih sil* še bolj zaostрил. Po njegovem mnenju bi morala SZDL zasesti mesto, ki je pripadalo partiji pri odločanju o sproti politiki, osnovne partijske organizacije pa naj bi se posvečale zgolj svojemu notranjemu idejnemu življenju. Partijsko delo bi moralo postati javno in prostovoljno, s čimer bi porušili ideološko pregrado med komunisti in običajnimi državljani, partija pa bi se preoblikovala v zvezo podobno mislečih ljudi in postopoma izgubila značaj klasične stranke. Djilas se je odrekel partiji leninističnega tipa, ki se je v času oboroženega boja in revolucije po njegovem mnenju sicer izkazala, vendar zdaj deluje zaviralno. Članek je končal z mislijo, da so lahko na doseženi stopnji razvoja ustvarjalne le reforme in evolucija.

Petega januarja 1954 so agenti UDV Djilasa privedli na pogovor s Kardeljem in Rankovićem. Tedaj mu je Kardelj prvič očital revizionizem in »bernštajnsčino«, čeprav Djilas Eduarda Bernsteina dotlej menda ni bral. Hkrati sta ga sogovornika opozorila, da se je Tito zaradi njegovih člankov močno razjezil, saj so vnesli precej zmede v partijske vrste. Sluteč, da se pripravlja obračun, je Djilas predlagal zaprt sestanek najozojega partijskega vrha, na katerem bi pojasnil svoja stališča, zahteval pa je tudi srečanje s Titom. Generalni sekretar se je z njim res sestel, v pogovoru pa je poudaril, da si partijski vrh ne sme privoščiti idejnih razhajanj, ker je »reakcija« še vedno premočna. V isti sapi je Djilasu svetoval, naj odstopi z mesta predsednika zvezne skupščine.³⁰³

³⁰¹ Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, str. 567; Djilas, *Druženje s Titom*, str. 164.

³⁰² *Ljudska pravica – Borba* XVIX, 4. januar 1954, str. 2–3.

³⁰³ Djilas, *Druženje s Titom*, str. 157–158, 163; Momčilo Đorgović: *Đilas, vernik i jeretik*. Akvarius, Beograd 1989, str. 29, 46–48; Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, str. 568.

Slovenska levo usmerjena inteligenca je Djilasova razmišljanja v *Borbi* dobro sprejela. Sodelavci *Naših razgledov* so po pričevanju Ljuba Bavcon v njih našli precej sorodnih idej, predvsem pa ohrabritev, saj so tedaj člani najožjega partijskega vrha določali meje dovoljenega.³⁰⁴ Tudi Katja Vodopivec se je spominjala, da »smo kar pograbili nekoga, ki je mislil podobno kot mi, in smo ga brali, kazali drug drugemu – in to zato, ker je povedal tisto, kar smo takrat čutili.«³⁰⁵ Intelektualno jedro *Naših razgledov*, ki so se od ustanovitve leta 1952 s kritično distanco lotevali aktualnih političnih vprašanj, so sestavljali odgovorni urednik Vlado Vodopivec in člani uredniškega odbora Ljubo Bavcon, Uroš Kraigher, Bojan Štih in Bogdan Pogačnik. Poleg povzetkov Djilasovih člankov so objavili tudi nekaj samostojnih razmišljanj, ki jih je spodbudilo Djilasovo pisanje. Med njimi sta izstopala zlasti Bavconovo *Razmišljanje o nekaterih vprašanjih socializma*³⁰⁶ in članek Vlada Vodopivca *Za socialistične oblike javne razprave*.³⁰⁷ Po političnem padcu Milovana Djilasa je uredništvo objavilo le kratek povzetek Kardeljeve kritike Djilasovih stališč,³⁰⁸ ki je ni pospremil običajen komentar, temveč pomenljivi molk.

Povsem drugače so Djilasovo pisanje spremljali slovenski partijski voditelji. Zaradi člankov v *Borbi* se do novega leta resda nihče ni zganil, zato pa je bilo vznemirjenje toliko večje po novoletnih praznikih, ki jih je Tito preživel v družbi slovenskega političnega vodstva. Josip Vidmar se je spominjal, da »sta se Tito in Kardelj za nekaj časa odstranila iz družbe. Vrnila sta se zelo razpoložena in nekako pomirjena. Zdi se mi, da se je v tisti njuni odsotnosti odločila Djilasova usoda.«³⁰⁹

Očitno dobro obveščeni slovenski partijski vrh je pohitel z znotraj-partijsko kampanjo proti Djilasovim člankom. Prvič so o njih govorili že 5. januarja 1954 na posvetovanju z okrajnimi sekretarji ZKS, kjer se je, potem ko je Miha Marinko brez običajnega uvoda sekretarje pozval k besedi, razvila zanimiva razprava. Misleč, da za Djilasovim pisanjem stoji najvišje partijsko vodstvo, nekateri okrajni sekretarji niso skrivali naklonjenosti

³⁰⁴ Pisma oblasti, naj ravna pametno: intervju z dr. Ljubom Bavconom. *Naši razgledi*, 1989, št. 3, str. 381–382, 396.

³⁰⁵ Kdor je intelektualce, bi moral vsaj kaj vedeti: intervju z dr. Katjo Vodopivec. *Razgledi*, 1996, št. 1, str. 4–11.

³⁰⁶ *Naši razgledi* II, 5. december 1953, str. 6–8.

³⁰⁷ *Naši razgledi* II, 26. december 1953, str. 1–2.

³⁰⁸ *Naši razgledi* III, 23. januar 1954, str. 1–2.

³⁰⁹ Josip Vidmar: *Obrazi*. DZS, Borec, Ljubljana, 1985, str. 604.

njegovim stališčem, čeprav so opozarjali tudi na zmedo, ki je zaradi člankov zavladala med komunisti. Za sekretarji okrajnih komitejev so spregovorili slovenski partijski voditelji. Miha Marinko je poudaril, da Djilasovih člankov nikakor ne gre sprejemati kot direktive, saj je v njih izraženo zgolj »privatno mnenje enega človeka«, ³¹⁰ Boris Zihlerl pa je opozoril na protislovnost Djilasovih stališč. Zihlerlovemu mnenju je pritegnil tudi Boris Kraigher, ki je članke ocenil za neresne in nedosledne, čeprav je v njih našel »vrsto dobrih, pametnih idej«. ³¹¹ Dejal je, da so s kritiko člankov predolgo odlašali, zato so jih, misleč, da izražajo uradno stališče, marsikje obravnavali kot obvezno študijsko gradivo. Vida Tomšič je pripomnila, da Djilasovi pogledi na odmiranje partije niso nič novega, saj sta »že tov. Tito in Kardelj govorila, da v komunizmu, kakršnega si zamišljamo, ne bo potreba nobene subjektivne sile, ker bodo te sile že v vsakem poedincu«, vendar je šel Djilas po njenem mnenju predaleč, saj naj bi predlagal takojšnjo odpravo partije. Zbranim je tudi priporočila, naj s kritiko člankov nikar ne pretiravajo, kajti »toliko in toliko stvari ima v redu /.../. Ne smemo reči, da se sedaj ne strinjamo z vsem.« ³¹²

V vrtincu politične kampanje se je znašla tudi slovenska SZDL. Njen predsednik Miha Marinko je 13. januarja 1954 opozarjal na zapletenost Djilasovega primera, ki je že in še bo spodbudil odzive tako doma kot v tujini, zato se je treba čimprej pripraviti na ideološki boj. V nasprotju z Djilasovim stališčem, da bi morala SZDL prevzeti vlogo partije pri odločanju o sprotni politiki, pa je povedal: »Zavedati se moramo, da partije ne bomo mogli tako zlepa likvidirati, dokler ne bo Socialistična zveza v celoti na taki razvojni stopnji, da jo bo lahko v celoti zamenjala. In če bi tudi Socialistična zveza to na nek način postala, bo še tudi ta kot organizacija dolgo časa obstajala, seveda kot organizacija, ki je organizirana na višji stopnji.« ³¹³ Dva dni zatem se je znova sestal izvršni komite CK ZKS. Vida Tomšič je ocenila, da so Djilasovi članki poželi največji uspeh v Ljubljani »pri malomeščanskih ljudeh v in izven partije«, Boris Kraigher pa je dodal, da »je treba principialno razčistiti z vprašanjem grupe okrog *Naših razgledov*«. ³¹⁴

³¹⁰ AS 1589, šk. 4, Posvetovanje z okrajnimi sekretarji ZKS, 5. januar 1954, str. 12.

³¹¹ Prav tam, str. 13.

³¹² Prav tam, str. 17–18.

³¹³ AS 537, šk. 26, Seja predsedstva SZDL, 13. januar 1954, str. 29.

³¹⁴ AS 1589, šk. 2, Seja IK CK ZKS, 15. januar 1954, str. 5.

Medtem je Djilas serijo člankov v *Borbi* kronal s političnim pamfletom *Anatomija neke morale*, ki ga je 6. januarja 1954 objavila beograjska revija *Nova misao*.³¹⁵ V tem literarno ubranem spisu je prikazal moralno politične elite na primeru odnosa do mlade igralke, poročene z visokim funkcionarjem, ki je zaradi mladosti in nepripadnosti partizanskim krogom ženski del nove elite ni sprejel medse. V liku glavne junakinje je nova »čaršija« prepoznala mlado soprogo črnogorskega generala Peka Dapčevića, kot njeno srdito nasprotnico iz vrst partizanskih sprog pa ženo črnogorskega politika Svetozarja Vukmanovića. Žerjavica osebnih zamer, ki je tlela že nekaj časa, je bila razpihana.

Desetega januarja 1954 je *Borba* na prvi strani objavila drobno, vendar dovolj opazno sporočilo izvršnega komiteja CK ZKJ, ki se je distanciral od Djilasovih člankov in napovedal plenarno zasedanje. Ista številka *Borbe* je na drugi strani prinašala članek Borisa Zihlerla *Naši družbeni cilji in vloga komunistov v boju za njihovo uresničitev*, v katerem je Zihlerl v nasprotju z Djilasovim stališčem, da si nobena politična organizacija ne sme lastiti ideološkega monopola, odločno zagovarjal idejno usmerjanje po ZKJ.³¹⁶

Tretji (izredni) plenum CK ZKJ je potekal 16. in 17. januarja 1954, imel pa je eno samo točko dnevnega reda – primer Milovana Djilasa in uveljavljanje sklepov šestega kongresa ZKJ.³¹⁷ Generalni sekretar Josip Broz Tito je Djilasa obtožil revizionizma ter poskusa likvidacije ZKJ in restavracije kapitalizma. Poudaril je, da je Djilas načel partijsko disciplino, saj je zaradi njegovih člankov med komunisti zavladala zmeda, očital pa mu je tudi, da je brez soglasja izvršnega komiteja sprožil javno razpravo o vprašanjih, ki so pridržana partijskim kongresom. Po Titovem uvodnem govoru se Djilas še ni bil pripravljen pokesati. Priznal je le, da je kršil partijsko disciplino, ter dodal, da večina spornih idej sploh ni njegovih, temveč jih je črpal pri drugih partijskih teoretikih, zlasti pri Kardelju. V vlogi tožilca se je na plenumu znašel prav Edvard Kardelj, ki je Djilasu očital podobnost z Bernsteinom, pripisal pa mu je tudi anarhizem

³¹⁵ Članek je objavljen v: Đorgović, Đilas, vernik i jeretik, str. 325–339.

³¹⁶ Ljudska pravica – Borba XVIII, 10. januar 1954, str. 2 in 12. januar 1954, str. 2.

³¹⁷ Komunist VI, 1954, št. 1–2. Glej tudi: Vasilije Kalezić: Đilas, miljenik i otpadnik komunizma. Zodne, Beograd 1988, str. 181–200; Fitzroy Maclean: Disputed Barricade: the Life and Times of Josip Broz Tito, Marshal of Yugoslavia. Jonathan Cape, London 1957, str. 420–428.

in meščanski liberalizem. Kardelj nad svojo vlogo menda ni bil navdušen, saj naj bi zanj obračun z Djilasom pomenil tudi obračun s samim seboj.³¹⁸ Med njegovimi in Djilasovimi stališči iz prve polovice petdesetih let je bilo namreč kar nekaj stičnih točk, za Djilasa pa sta bila v nasprotju s Kardeljevim političnim pragmatizmom usodna neposrednost in radikalnost, ki sta ga zaznamovali že med vojno in v prvih letih po njej, čeprav je bila njegova politična drža tedaj vse prej kot demokratična.

Z izjemo Vladimirja Dedijerja in Djilasove nekdanje žene Mitre Mitrović so udeleženci dvodnevne razprave pritegnili Titovim in Kardeljevim obtožbam. Nekateri so v njegovem pisanju odkrili celo sledi v monolitni partiji strogo prepovedanega »frakcionaštva«, Moša Pijade pa je spis *Anatomija neke morale* razglasil za politično pornografijo ter Djilasu v porogljivem tonu očital nedelo v partijskih in državnih ustanovah. Ob koncu se je Djilas »z mešanimi občutki« vendarle pokesal, samokritiko pa naj bi mu svetoval Edvard Kardelj.³¹⁹ Resolucija, s katero je bil izključen iz CK ZKJ in razrešen vseh partijskih funkcij, je bila zato sprejeta tudi z Djilasovim glasom.

Nekaj dni zatem, 20. januarja 1954, so se člani izvršnega komiteja CK ZKS znova sestali z okrajnimi sekretarji. Ti so poročali, da se komunisti iz delavskih in kmečkih vrst strinjajo z vsebino tretjega plenuma, medtem ko »so nameščenci in ostala inteligenca bolj s simpatijami sprejeli Djilasova izvajanja«.³²⁰ Napovedovali so tudi čistko, vendar so jim partijski voditelji svetovali previdnost. Boris Kraigher je svaril pred gonjo proti Djilasovim somišljenikom, saj »bi s tem pravzaprav ustvarjali neko djilasovsko frakcijo v Partiji čisto brez potrebe. /.../ zato smo proti, da bi se govorilo o čistki Partije v zvezi z Djilasom, ampak moramo govoriti, da se je v Partiji nabralo karieristov, malomeščanstva itd., ki jih je treba pometati iz Partije, ne kot sovražnika, nasprotnika, ampak kot ljudi, ki ne spadajo v Partijo. Če ne bomo iz tega naredili čistke, če ne bomo izključevali ljudi kot sovražnikov, ne bomo ustvarili na terenu mučnikov. /.../ Tudi Djilasa nismo izključili kot sovražnika iz ZK, ampak smo ga pokazali kot človeka, ki je poizkušal frakcionirati, ki je hotel likvidi-

³¹⁸ Đorgović, Đilas, vernik i jeretik, str. 47.

³¹⁹ Pogovor z Milovanom Djilasom, Mladina, št. 7, 19. februar 1988, str. 30; Đorgović, Đilas, vernik i jeretik, str. 253–254.

³²⁰ AS 1589, sk. 4, Posvetovanje s sekretarji okrajnih komitejev, 20. januar 1954, str. 4 (Metod Gričar).

rati ZK, ki pa se je sedaj ustavil in ki lahko še naprej dela v Partiji. Če bi ga pa likvidirali kot sovražnika, bi se nujno moralo postaviti vprašanje njegove nadaljnje politične dejavnosti, treba bi ga bilo postaviti pred sodišče itd. Na tak način pa bi napravili iz njega mučenika. Kljub temu pa še obstoja nevarnost, da ga bodo ljudje še vedno poskušali napraviti za mučenika.«³²¹

Izjava Borisa Kraigherja razkriva nov koncept obravnavanja političnih nasprotnikov, ki je bil na eni strani odsev demokratizacije, na drugi strani pa plod izkušenj s podobnimi primeri političnega disidentstva, v Sloveniji denimo z Edvardom Kocbekom. Ostrega obračuna z Djilasom in njegovimi somišljeniki si partija ni smela privoščiti tudi zato, ker bi z njim javno zanikala svoj zadnji kongres in stališča nekaterih vodilnih partijskih teoretikov, zlasti Edvarda Kardelja. Partijska kritika člankov se zato ni sukala okrog zgrešenosti Djilasovih stališč, temveč okrog njihove protislovnosti in pre nagljenosti. Previdnost ni bila odveč tudi zaradi morebitnih negativnih odzivov na Zahodu, saj se je zahodni tisk zelo zanimal za Djilasa, že nekaj časa pa je sumničavo spremljal tudi jugoslovansko spogledovanje s Sovjetsko zvezo.

Politični odstranitvi Milovana Djilasa ni sledila čistka večjega obsega. Poleg Djilasa sta bila kritik deležna Vladimir Dedijer in Mitra Mitrović, večkrat pa so bili omenjeni tudi intelektualni krogi, ki so se nagibali k Djilasovim stališčem, na Hrvaškem zlasti uredništvo glasila CK ZKH *Naprijed*,³²² v Sloveniji pa sodelavci *Naših razgledov*. Ti so se po mnenju Vide Tomšič zapirali v svoj ozki krog, »kjer mislijo, da so pravi borci za socializem, mi pa, da smo starega kova in da nas bo čas postavil ob stran in dal njim prosto pot. O sebi govorijo, da so marksisti, socialisti, ampak ta njihov marksizem je na liniji revizionizma. Ta generacija, kot so (Ljubo) Bavcon, (Uroš) Kraigher itd., smatra, da so začeli odkrivati pravo bistvo marksizma.«³²³ Razen nekaj izključitev iz partije sodelavcev *Naših razgledov* hujše kazni niso doletele, nekateri pa so bili vendarle deležni policijskih preiskav in zasliševanj.³²⁴ Vpliv Djilasovih idej so slovenski partijski voditelji zaznali tudi pri sodelavcih *Besede*, ki da »če že ne nastopajo odkrito

³²¹ Prav tam, str. 6.

³²² Ljudska pravica – Borba XIX, 25. januar 1954, str. 2 in 27. januar 1954, str. 2.

³²³ AS 1589, šk. 2, Seja organizacijskega sekretariata CK ZKS, 22. februar 1954, str. 13.

³²⁴ Pisma oblasti, naj ravna pametno: intervju z dr. Ljubom Bavconom. *Naši razgledi*, 1989, št. 3, str. 382.

reakcionarno, nergajno»,³²⁵ konec petdesetih in v začetku šestdesetih let pa so »djilasovščino« pripisovali *Reviji 57* in *Perspektivam*.³²⁶

Zakaj je bil Djilas odstranjen iz političnega življenja, je marca 1954 ameriškim novinarjem pojasnil Josip Broz Tito. Zatrdil je, da Djilas ni bil odstranjen, ker bi zagovarjal zahodno demokracijo, temveč zato, ker »se je zoperstavil stališčem vodstva partije, v kateri mora vladati disciplina. Če se eden od voditeljev ne strinja s politiko večine, s politiko in stališči vseh ostalih, potem to pomeni, da v vodstvu zanj ni več prostora.«³²⁷ In v političnem vodstvu za Djilasa res ni bilo več prostora. Januarja 1955 je bil proti njemu sprožen kazenski postopek zaradi intervjuja za *The New York Times*, v katerem je jugoslovanski sistem označil kot totalitaren in soroden stalinizmu. Poudaril je tudi, da demokratične sile v Jugoslaviji nimajo svoje politične stranke, čeprav bi jo morale imeti, saj bi politični pluralizem utrl pot demokraciji. Djilas je bil tedaj obsojen na leto in pol pogojne kazni, decembra 1956 pa na tri leta zavora zaradi članka v *New Leaderju* in izjave za France Press, uperjene zoper ravnanje jugoslovanskih oblasti ob madžarski vstaji. Oktobra 1957 je sodišče k temu pritaknilo še sedem let zavora zaradi v tujini tiskane knjige *Novi razred*, v kateri je napadel privilegije politične elite, novih pet let zavora pa si je prislužil leta 1962 s knjigo *Srečanja s Stalinom*. Decembra 1966 je bil po devetih letih zavora spuščen na prostost, vendar obsojen na politično anatemo.

Djilasu so pripisovali tudi zamisel o dvostrankarskem sistemu, v katerem bi poleg komunistične obstajala še socialdemokratska stranka. Sodeč po Kocbekovem dnevniškem zapisu, naj bi Djilas idejo o dveh političnih silah partijskim tovarišem zaupal že leta 1950, novo stranko pa naj bi si zamišljal kot legalno opozicijo partiji in sredstvo za vzdrževanje političnega ravnovesja.³²⁸ Govorice o nastajanju socialdemokratske stranke so znova oživele po Djilasovem političnem padcu. Marca 1954 so *The New York Times* in nekateri drugi zahodni listi objavili vest, da se po Beogradu širijo govorice o ustanovitvi tajne politične organizacije, vendar dopisniki njihove resničnosti niso mogli preveriti.³²⁹

³²⁵ AS 1589, šk. 7, Zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZKS, 12. oktober 1954 (Boris Zihlerl).

³²⁶ Božo Repe: Vpliv »djilasovščine« v *Reviji 57* in *Perspektivah*. Borec XLVI, 1994, št. 535–537, str. 928–940.

³²⁷ AS 1277, šk. 33, mapa 9/4262, Predsednik Tito sprejel v Zagrebu grupo predstavnikov ameriških novinarjev, 6. marec 1954, str. 5.

³²⁸ Edvard Kocbek: Dnevnik 1950. Cankarjeva založba, Ljubljana 2000, str. 318–319.

³²⁹ Slovenian Report on Yugoslavia V, 1954, št. 4, str. 20–21.

Septembra 1954 je politični padec Milovana Djilasa ocenjeval tudi britanski veleposlanik Ivo Mallet. Ugotavljal je, da se je Tito Djilasa znebil v trenutku, »ko se je zazdelo, da zagovarja prehitro in preveč logično nadaljevanje politike decentralizacije in samoupravljanja« in ko »je dal jasno vedeti, da logična posledica reform ne bo samo izginotje partije, marveč tudi nastanek drugih strank«. Odstranitev Djilasa s političnega prizorišča je po Malletovih besedah »tuje simpatizerje jugoslovanskega poskusa« zelo razočarala, vendar »je treba upati, da posledica tega ne bo zmanjšanje obsega tistih stikov med Jugoslavani in tujimi socialisti in sindikalisti, ki so pomembni za razvoj ureditve«. ³³⁰

Dejansko je bilo obdobje političnih sprememb v zatonu že od sredine leta 1953, čeprav je tudi Djilasovo pisanje prispevalo k zategnitvi političnih vajeti. Kot sekretar izvršnega komiteja CK ZKJ in predsednik zvezne skupščine bi morda lahko brez hrupa uresničil marsikatero zamisel, tako pa je z javno razpravo o nadaljnjem razvoju socializma in jugoslovanske družbe, še bolj pa z javno kritiko partije in politične elite, izzval odpor demokratizaciji nenaklonjenih partijskih voditeljev. Da je bil tretji plenar CK ZKJ zadnje poglavje reformnega obdobja, dokazujejo tudi Titove besede na slavnostni seji novoizvoljene zvezne skupščine 28. januarja 1954. Predsednik republike je govor sklenil z besedami: »Obstaja določena bistvena razlika med epoho, ki smo jo prešli v času poslednjih štirih let, in epoho, ki nastaja. Nam ni treba več bistveno menjati organizacijskih in ustavnopravnih oblik. Pred nami je naloga razširitve novega družbenega in političnega sistema, utrditve in izpopolnitve.« ³³¹

V začetku leta 1954 od sklepov šestega kongresa KPJ (ZKJ) ni ostalo prav veliko, idejni zasuk pa so potrdili drugi, tretji in četrti plenar CK ZKJ. Na drugem plenumu junija 1953 so obsodili »antisocialistične odklone«, na tretjem plenumu januarja 1954 Djilasov »revizionizem«, na četrtem plenumu marca 1954 »anarholiberalizem«, na vseh pa so od članstva zahtevali idejno enotnost in disciplino. Organizacijski sekretar Aleksandar Ranković je na četrtem plenumu CK ZKJ 29. marca 1954 ugotavljal, da je po šestem kongresu med partijci zavladala zmeda in nedisciplina, ki ju je marsikdo izkoristil za napade na zvezo komunistov.

³³⁰ Dušan Biber: Jugoslavija 1954 v britanskih očeh: zaupno poročilo veleposlanika v Beogradu Iva Malleta zunanjemu ministru Anthonyju Ednu (I). Naši razgledi, 9. avgust 1985, str. 468.

³³¹ Ljudska pravica – Borba XXIX, 30. januar 1954, str. 2.

Omenil je tudi protijugoslovansko razpoloženje v zahodnem časopisju, ki je izčrpno poročalo o Džilasovem političnem padcu ter o 70.000 izključitvah iz ZKJ v zadnjem letu. Ranković je zatrdil, da omenjene izključitve niso povezane z Džilasom, saj je bilo po njegovih podatkih v tej zvezi izključenih le 23 članov ZKJ.³³² Zadnjo besedo je imel naslednji dan generalni sekretar Josip Broz Tito. Poudaril je, da mora partija sloneti na načelu demokratičnega centralizma, kajti »demokratično je, da imamo znotraj Zveze in tu med nami svobodno borbo mišljenj, da lahko vsak pove, da misli o nečem tako ali drugače. Toda biti mora tudi centralizem, to se pravi, da vsi komunisti, ki so sprejeli določene sklepe foruma ali plenuma, te sklepe tudi brezpogojno izvršujejo; in sicer ne samo ti, temveč tudi tisti, ki se z njimi niso strinjali. /.../ V tem je, tovariši, bistvo: disciplina in izpolnjevanje sklepov.«³³³

Usmeritev jugoslovanskega političnega vrha se je v letu in pol precej spremenila, zato je bilo na kongresih republiških partij, ki naj bi po analogiji sledili zveznemu kongresu, slišati precej drugačne tone kot novembra 1952 v Zagrebu. Na tretjem kongresu ZKS,³³⁴ ki je potekal med 18. in 20. majem 1954 v Ljubljani, slavospevov kljub temu ni manjkalo. Slovenski partijski voditelji so govorili o velikih uspehih partije, ki da je obračunala s tako imenovanim birokratizmom in državnim kapitalizmom, povedali pa so tudi, da je prelom z Informbirojem resda vplival na politično preobrazbo jugoslovanske države, vendar naj bi spoznanje o zgrešenosti prenašanja sovjetskih izkušenj na domača tla zorelo že prej.³³⁵ Takšne ocene spora z Informbirojem so v uradnih krogih veljale nekaj desetletij, vzrok in posledico pa je zamenjal tudi Edvard Kardelj, ki je eno od poglavij svojih spominov naslovil: *Samoupravljanje – eden od poglavitnih vzrokov spora*.³³⁶ Tretjemu kongresu ZKS je sledil prvi plenum CK ZKS, na katerem so izvolili izvršni komite. Na čelu slovenske partije je ostal Miha Marinko, v skoraj enaki sestavi kot nekdanji politbiro pa je bil potrjen tudi novi izvršni komite. Njegovi člani so bili Ivan Maček,

³³² Četrti plenum CK ZKJ, 29.–30. marec 1954. Komunist VI, 1954, št. 4, str. 6.

³³³ Prav tam, str. 89.

³³⁴ KPS se ni nikdar uradno preimenovala, čeprav je začela po šestem kongresu ZKJ novembra 1952 uporabljati naziv ZKS.

³³⁵ Tretji kongres ZKS, str. 25–27.

³³⁶ Kardelj, Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije, str. 132.

Boris Kraigher, Ivan Regent, Jože Potrč, Stane Kavčič, Viktor Avbelj, Vida Tomšič, Vladimir Krivic in Janez Hribar.³³⁷

Grand hotel Union v Ljubljani, prizorišče III. kongresa ZKS maja 1954. (AS)

Slovenski partijski voditelji so na kongresu ugotavljali, da je zaradi nediscipline in razpuščenosti partijskih organizacij napočil čas, ko je treba partije načrtno izobraziti. V naslednjih letih so organizirali številne seminarje, tečaje in predavanja o aktualni politiki, saj naj bi si jo dolej partiji pogosto razlagali po svoje, marsikdaj celo v nasprotju s stališči političnega vrha. Februarja 1956 je bila pri CK ZKS ustanovljena ideološka komisija,³³⁸ organizirani pa so bili tudi aktivni komunistov po posameznih strokah, ki naj bi skrbeli za ustrezno ozračje med zgodovinarji, pravniki, ekonomisti, prosvetnimi delavci, novinarji in drugimi, s stališča oblasti občutljivimi poklici. Miha Marinko je na kongresu govoril tudi o »antisocialističnih odklonih«, ost njegove kritike pa je bila usmerjena prej proti Zahodu kot proti Vzhodu. Povedal je, da »so od ondod razne sile, ki so v odnosu na naš socialistični sistem v bistvu nazadnjaške, razvile in izkoristile vse možnosti, da bi infiltrirale svoje buržoazne vplive v naše družbeno življenje. Nenehno ponavljajoče se trditve o večpartijskem

³³⁷ Tretji kongres ZKS, str. 380.

³³⁸ Gabrič, Socialistična kulturna revolucija, str. 16–17.

sistemu kot »bistvu« demokracije, napihovanje Djilasove zadeve do onemoglosti, uporabljanje najrazličnejših propagandnih sredstev: »brezplačnih uslug« v filmih, revijah in drugačni reklami za njihovo civilizacijo in standard, to je njihov prispevek k poskusom, da bi razvodeneli in zavrli razvoj socialističnega bistva naše demokracije in naše stvarnosti sploh.« Zahodnim idejnim tokovom naj bi nasedali tudi »pošteni, politično dobronamerni ljudje, ki pa zaradi svojega absolutnega oboževanja zahodnih institucij, civilizacije in standarda nehotе omalovažujejo naše lastne napore« in »tudi ne ločijo, kaj se moramo učiti od Zahoda, da bi izkoristili tamkaj doseženi napredek, in kaj njihovega naši stvarnosti škoduje.«³³⁹

Zunanji ministri Turčije Fuad Köprülü, Jugoslavije Koča Popović in Grčije Stephanos Stephanopoulos pred podpisom pogodbe o vojaškem obrambnem zavezištvu 9. avgusta 1954 na Bledu. (MNZS, foto Vlastja Simončič)

Marinkova kritika zahodnih vplivov je bila plod notranjepolitičnega zasuka in sprememb v jugoslovanski zunanji politiki po Stalinovi smrti, ko se je začela Jugoslavija oddaljevati od svojih zahodnih zaveznic in približevati Sovjetski zvezi. Kljub temu jugoslovanski voditelji še zdaleč niso pretrgali stikov z Zahodom, ki so jih stkali v letih po sporu z Informbirojem.

³³⁹ Tretji kongres ZKS, str. 127.

Avgusta 1954 so na Bledu podpisali sporazum o dvajsetletnem obrambnem zavezništvu s članicama zveze NATO Turčijo in Grčijo.³⁴⁰ S tem so se na eni strani izognili neposrednemu vstopu v zahodno vojaško zvezo in sovjetskim očitkom o popolnem prehodu v »imperialistični tabor«, obenem pa so politikom v Kremlju dovolj odločno pokazali, da v mednarodnem prostoru niso osamljeni. Povrnili so si tudi nekaj zaupanja ameriške in britanske vlade, ki so ga potrebovali za zadovoljivo rešitev tržaškega vprašanja, ter si zagotovili nadaljnje prejemanje njihove gospodarske in vojaške pomoči.

Kako nezaupljivi in hkrati vase zagledani so bili jugoslovanski voditelji, je spoznal tudi britanski veleposlanik v Beogradu Ivo Mallet. V poročilu ob predaji poslov septembra 1954 jih je opisal kot »po naravi trmoglave in nagnjene k brezobzirnemu ukrepanju, če sta ogrožena njihov ponos in neodvisnost. Obsedeni so s svojimi lastnimi zadevami in dosežki. Medtem ko so sami občutljivi, posvečajo le malo pozornosti čustvom drugih.« Poleg tega je menil, da se Jugoslavija »ne bo vrnila v sovjetsko krožnico vse dotlej, dokler jo bodo vodili ljudje, ki jim je neodvisnost dežele najvišja vrednota. Tem ljudem bi bilo všeč, če bi lahko uživali prednosti, ki bi jih nudilo dvorjenje iz obeh taborov.«³⁴¹

Sredi petdesetih let se je Jugoslavija res prepustila dvorjenju z Vzhoda in Zahoda. Obenem se je spogledovala z novimi državami v Afriki in Aziji, napadala kolonializem in izražala podporo protikolonialnim gibanjem, Tito pa je vse pogosteje obiskoval azijske in afriške države ter njihove voditelje vabil na obisk v Jugoslavijo.

³⁴⁰ Bekić, *Jugoslavija u hladnom ratu*, str. 643–648; Bogetić, *Jugoslavija i Zapad*, str. 141–154.

³⁴¹ Dušan Biber: *Jugoslavija 1954 v britanskih očeh*. Razgledi, 9. avgust 1985, str. 500.

Med decentralizacijo in centralizmom

Porazu prvega »partijskega liberalizma« je sledilo obdobje notranjepolitičnega zastoja, ki ga je z izjemo uvedbe komunalnega sistema leta 1955 spremljalo malo novosti. Snovalci komunalne ureditve naj bi zamisel našli pri Pariški komuni, čeprav so se večinoma napajali z Marxovo in Engelsovo interpretacijo Pariške komune v *Državljan-ski vojni v Franciji*.³⁴² Po Marxu je bila komuna oblika vladavine delavskega razreda, ki je bila najprimernejša za ekonomsko osvoboditev dela. Z uvedbo komun naj bi se državna oblast spremenila iz sile nad družbo v orodje te družbe, prinesla pa naj bi tudi lokalno samoupravo, vendar ne kot protitež državnih oblasti, saj bi z nastankom komun ta postala odveč.

O komunalnem sistemu so partijski voditelji razmišljali že na začetku petdesetih let, vendar so tedaj menili, da za uvedbo nove ureditve »socialistična zavest« še ni dovolj razvita, kar z drugimi besedami pomeni, da partija na lokalni ravni ni imela dovolj zanesljivih ljudi. To je priznaval tudi ideolog komunalnega sistema Edvard Kardelj, ki je poudarjal, da bo uresničitev zamisli o komunah dolgotrajen proces, odvisen tako od materialnih kot od »subjektivnih dejavnikov«. V mislih je imel predvsem zanesljiv partijski in strokovni aparat, ki ga je po njegovih besedah kronično primanjkovalo.³⁴³

O postopnem prenašanju težišča lokalne oblasti z okrajev na občine so začeli intenzivneje razmišljati po letu 1953. Sprva je prevladovala zamisel, da bi v komune preoblikovali kar obstoječe okraje, vendar je Kardelj menil, da administrativni okraji ne morejo postati komune, ker so

³⁴² Marx, *Državljan-ska vojna v Franciji*.

³⁴³ Edvard Kardelj: O komuni. DZS, Ljubljana 1981, str. 217.

preveliki in zato odmaknjeni od ljudi. Zavračal je tudi predloge, da bi komune nastale iz obstoječih občin, saj je bil prepričan, da se zaradi svoje majhnosti niso sposobne samostojno gospodarsko razvijati. Temeljno merilo pri oblikovanju komun bi namreč morala biti ekonomska zaokroženost nekega območja, kar pomeni, da bi komuna lahko postala le teritorialno, ekonomsko in socialno preoblikovana občina. Poglavitna funkcija takšnih občin oziroma komun naj bi bila socialno-ekonomska, politične funkcije pa bi bile pridržane okrajem. Glede lastnine nad proizvodnimi sredstvi je Kardelj poudarjal, da občina ne more postati nosilka komunalne lastnine, saj bi s tem razbili enotnost sistema, porušili gospodarske temelje družbe in razvili utvaro o komunah kot samozadostnih, vase zaprtih skupnostih. Komuna naj bi resda bila »temeljni faktor, ki razpolaga s sredstvi, toda ta sredstva so istočasno tudi »lastnina« okraja ter republike in federacije, le da so funkcije različne».³⁴⁴

O »proudhonističnih in anarhističnih tolmačenjih« je imel Kardelj marsikaj povedati tudi ob drugih priložnostih. Ob sprejetju zakona o ljudskih odborih marca 1952 je denimo povedal, da decentralizacija oblasti ni poskus uresničitve »drobnoburžoazne anarhistične utopije o nekakih občinah in okrajih, ki bi bili sami sebi namen«. Socialistična družba naj bi se namreč razvijala kot skupnost, kar pomeni, »da se morajo tudi funkcije, ki so skupne družbi, voditi iz centra».³⁴⁵ Zavračal je tudi mnenja, da se bo z uvedbo komunalnega sistema država preoblikovala v federacijo komun, saj si je komune zamišljal kot del enotnega sistema.³⁴⁶

Do kod so sredi leta 1954 segla razmišljanja o komunalnem sistemu, je 15. julija 1954 na seji predsedstva SZDLS poročal Stane Kavčič. Povedal je, da v političnem vrhu prevladuje mnenje, da bi komune ustanovili v močnih industrijskih in podeželskih središčih. Bile naj bi precej večje od starih občin, naloge okrajev pa bi prevzemale postopoma. Okraji so bili zamišljeni kot skupnosti komun, ki bi usmerjale in nadzorovale njihovo delovanje, vendar bi bila v močnih industrijskih središčih samostojnost komun večja.³⁴⁷ Kavčič je menil, da bi morali razpravo o komu-

³⁴⁴ Edvard Kardelj: Nekaj nalog pri graditvi komunalnega sistema. V: Problemi naše socialistične graditve, IV. knjiga. Cankarjeva založba, Ljubljana 1960, str. 159–161.

³⁴⁵ Kardelj, O komuni, str. 201.

³⁴⁶ Prav tam, str. 229 in 277.

³⁴⁷ AS 537, šk. 26, Zapisnik seje predsedstva SZDLS, 15. julij 1954, str. 2.

nalnem sistemu prenesti v javnost, vendar ga je Boris Kraigher opozoril, da obstajajo nesoglasja glede pristojnosti komun celo znotraj političnega vodstva, zato previdnost ne bi bila odveč. V mislih je imel predvsem razhajanja glede gospodarskih pristojnosti lokalnih skupnosti. Svetozar Vukmanović je namreč menil, da bi morali biti odnosi med podjetji in lokalnimi skupnostmi vzpostavljeni na ravni okrajev, Edvard Kardelj pa je nameraval odločitev o tem prepustiti lokalnim skupnostim.³⁴⁸

Kljub temu je razprava o komunalnem sistemu prodrla v javnost, saj so predsedniku slovenskega izvršnega sveta Borisu Kraigherju kmalu prišla na uho »krivična in neumestna govoričenja«, da komunalni sistem ni nič drugega kot eksperiment. Čeprav se je strinjal, da »mi v resnici mnogo spreminjamo«, je zavrnil govorice o eksperimentiranju, saj naj bi bile pogoste spremembe posledica »izredno hitrega razvoja našega gospodarskega življenja in naše družbe v smeri utrjevanja in razvijanja socialističnih odnosov«. Kraigher je menil, da so razmere za uvedbo komunalnega sistema v Sloveniji resda najugodnejše, vendar »predstavljajo na primer kmečki predeli za razvijanje komun določeno oviro. Ne zaradi gospodarske zaostalosti, ampak zaradi zaostalosti v zavesti ljudi v teh kmečkih predelih.« Težnje po oblikovanju velikih komun z industrijsko razvitim središčem in nerazvito podeželsko okolico bi zatoj morali presojati z vidika tako imenovane socialistične zavesti.³⁴⁹

Drugod po Jugoslaviji se je razprava o teritorialnem preoblikovanju lokalnih skupnosti zapletala še bolj kot v Sloveniji. Okraji so bili namreč ponekod tako majhni, da niso dosegali niti velikosti kasnejših komun, zato je podpredsednik zveznega izvršnega sveta Edvard Kardelj predlagal čimprejšnjo komasacijo okrajev. S težavami pri ozemeljskem preoblikovanju lokalnih skupnosti so se soočali zlasti v Srbiji, kjer so bili ljudje tradicionalno vezani na majhne občine, industrijskih središč je bilo malo, prometne povezave med vaškimi občinami pa so bile neustrezne. Mnenja so bila deljena tudi drugod, izrazito odklonilen odnos do komasacije občin in okrajev pa je imela le največja jugoslovanska republika. Kardelj je svaril pred naglico pri prenosu oblasti na komune, saj bi ta utegnila povzročiti velikansko zmedo. »Najbolje bi bilo, če bi krenili po isti poti,

³⁴⁸ Prav tam, str. 6–9.

³⁴⁹ Slovenski poročevalec XV, 22. oktober 1954, str. 4.

kot smo šli pri organiziranju delavskih svetov,« je razmišljal, saj »smo tudi delavske svete vzpostavili, ne da bi jim takoj dali neke večje pravice in materialno bazo, šele potem smo jih postopoma krepili. Morda bi bil takšen način tudi pri izgradnji komun najpreprostejši, najenostavnejši in bi povzročil najmanj pretresov.«³⁵⁰

Na drugem plenumu CK ZKS 17. marca 1955 so partijski voditelji ugotavljali, da so gospodarske možnosti za razvoj komunalnega sistema tudi v Sloveniji zelo omejene. Pričakovanja ljudi naj bi bila pretirana, Miha Marinko pa je krivdo za to pripisal javni razpravi o komunalnem sistemu, ki da je segla dlje, kot si je partijski vrh želel. Poleg »anarhističnih koncepcij«, da bodo komune neodvisne in samozadostne tvorbe, so ga motile tudi zahteve po hitri industrializaciji nekaterih območij, medtem ko naj bi bila skrb za enakomeren in uravnotežen razvoj države potisnjena na rob. Po njegovem mnenju bi morali razpravo o komunah usmeriti na »drobne probleme, ki so rešljivi in ki bi praktično izboljšali standard delovnega človeka. Velikih sredstev ni, zato je iluzorna orientacija na investicije za velike objekte.«³⁵¹ Tudi Edvard Kardelj je priznaval, da se bo komunalni sistem razvijal v zanj zelo neugodnem času, saj je bila večina sredstev še vedno nakopičenih v zveznih skladih, vendar je navkljub neznosnemu protislovju med centralističnim upravljanjem gospodarstva in vizijo komunalnega sistema, vztrajal pri obojem. Slovenskim komunistom je obenem očital, da podlegajo nacionalizmu in šovinizmu, saj nenehno poudarjajo slovenske gospodarske interese ter s tem nasprotujejo enakomernemu razvoju države. Poleg tega naj bi Slovenci pričakovali, da bo komunalni sistem utrl pot »raznim partikularističnim in egoističnim tendencam«, zato je poudaril, da »bomo morali statute okrajev in občin postaviti tako, da bomo takšne tendence onemogočili. Zlasti pa bo treba v začetku nekoliko okrepiti okraje in jim dati več instrumentov, da bodo po potrebi lahko intervenirali pri komunah.«³⁵²

Zvezna skupščina je 16. junija 1955 sprejela splošni zakon o ureditvi občin in okrajev.³⁵³ Pristojnosti občin so bile nekoliko razširjene, ven-

³⁵⁰ AS 1521, šk. 10/9, Stenografske beleške sa sastanka o pitanju daljeg razvoja komuna, 12. november 1954, str. 3.

³⁵¹ AS 1589, šk. 7, Zapisnik II. plenuma CK ZKS, 17. marec 1955, str. 8.

³⁵² Prav tam, str. 32.

³⁵³ Uradni list FLRJ, 1955, št. 26.

dar so okraji vse do ukinitve leta 1965 ohranjali premoč nad njimi. Nove občine oziroma komune naj bi postale socialno-ekonomske skupnosti, ki bi prek ljudskih odborov neposredno izvrševale vse pravice in dolžnosti, povezane z vodenjem družbenih zadev, z izjemo tistih, ki so po ustavi in zakonih pripadale okrajem, republiki in federaciji. V tako imenovanem prehodnem obdobju so komune ostale tudi temeljne politično-teritorialne skupnosti, z odmiranjem države pa naj bi postale »svobodne asociacije proizvajalcev«. Po mnenju tedanjih pravnih teoretikov je zakon vnesel pomembno novost že s tem, ko občin ni opredelil le kot politično-teritorialnih organizacij, temveč kot samoupravne družbeno-ekonomske skupnosti. S tem naj bi utrl pot odmiranju države, saj naj bi se nekoč v prihodnosti lokalne skupnosti upravljale same, brez prisile in nadzora države.³⁵⁴

Poleg tega je zakon predvidel oblikovanje začasnih ljudskih odborov na podlagi delegiranja odbornikov nekdanjih lokalnih skupnosti. Po Kardeljevem mnenju naj bi namreč volitve zavrle reorganizacijo lokalnih skupnosti, zato so jih nameravali izpeljati šele potem, ko bo zagotovljeno normalno delovanje občinskih in okrajnih ljudskih odborov.³⁵⁵ Ena od novosti, ki jih je prinesel zakon, so bili tudi statuti občin in okrajev, s katerimi bi morale lokalne skupnosti opredeliti svoje pravice in dolžnosti, organizacijo, področje delovanja ter način dela ljudskih odborov in drugih organov lokalne samouprave, vzorec statuta občine in okraja pa je že pred tem pripravila zvezna komisija za graditev komun. Da bi zagotovili udeležbo državljanov pri občinski samoupravi in učinkovitejše opravljanje zadev, pomembnih za krajevno prebivalstvo, je zakon omogočal tudi ustanavljanje krajevnih odborov v posameznih krajih občine.

Splošnemu zakonu o ureditvi občin in okrajev je sledila reorganizacija lokalnih skupnosti. Z *Zakonom o območjih okrajev in občin v LRS*, ki ga je slovenska skupščina sprejela 28. junija 1955,³⁵⁶ se je število okrajev in občin radikalno zmanjšalo. Leta 1952 je bila Slovenija razdeljena na 21 okrajev in mest ter na 377 občin in mestnih občin, z novim zakonom pa je na zemljevidu slovenskih lokalnih skupnosti ostalo vsega 11 okrajev in 130 občin. Proces združevanja lokalnih skupnosti se je nadaljeval tudi

³⁵⁴ Josip Globevnik: O pravni naravi statutov novih občin in okrajev. *Pravnik* XI, 1956, št. 3–4, str. 67.

³⁵⁵ Edvard Kardelj: Ob novi ureditvi okrajev in občin. V: *Problemi naše socialistične graditve*, IV. knjiga, str. 292.

³⁵⁶ Uradni list LRS, 1955, št. 24.

v naslednjih letih, tako da je bilo leta 1963 v Sloveniji le 66 občin in 4 okraji, slednji pa so bili že leta 1965 ukinjeni. Na približno eno tretjino se je leta 1955 število občin skrčilo tudi drugod po Jugoslaviji, majhne občine pa so se do leta 1963 ohranile le v Srbiji.³⁵⁷ Pri preoblikovanju občin je pomembno vlogo odigrala politična geometrija, saj je bilo glede »socialistične zavesti« pregovorno zaostalo podeželje običajno združeno z razvitejšimi industrijskimi središči.

Pristojnosti občin in okrajev so podrobneje razmejili zvezni zakon in republiški zakoni o pristojnosti občinskih in okrajnih ljudskih odborov. Slovenska skupščina je ta zakon sprejela 13. julija 1955,³⁵⁸ z njim pa je bilo težišče odločanja o gospodarskih in socialnih zadevah formalno preneseno na občine. Mednje so sodili razpis volitev za direktorje podjetij, predpisovanje pogojev za ustanovitev in način poslovanja komunalnih podjetij, urejanje statusa posameznih podjetij, pravica razpustitve delavskega sveta in upravnega odbora podjetij, predpisovanje občinskih taks in stopnje občinskega prometnega davka v soglasju z okrajnim odborom ter upravljanje kmetijskih zemljiških skladov iz splošnega ljudskega premoženja. Občine so imele tudi nekaj pravic pri delitvi dohodka gospodarskih organizacij na njihovem območju, o uporabi in razdelitvi dohodkov pa so lahko odločale šele potem, ko so izpolnile obveznosti do okraja, republike in federacije.³⁵⁹

Čeprav so si snovalci nove ureditve občine oziroma komune zamišljali kot lokalne skupnosti, ki naj bi zadovoljevale predvsem socialno-ekonomske potrebe prebivalcev, se je tehtnica nagnila v prid njenim državno-upravnim funkcijam. Občine so namreč postale prej izpostave državne oblasti, zadolžene za izvajanje zveznih in republiških predpisov, kot pa enote lokalne samouprave. Poleg tega niso imele skoraj nikakršne besede pri odločanju o širših družbenih zadevah, saj so se njihove pravice omejevale zgolj na svetovalno in predlagalno vlogo. Pristojnosti okrajev so bile v primerjavi s prejšnjim zakonom o ljudskih odborih resda nekoliko zožene, vendar so lahko še vedno nadzirali in usmerjali razvoj občin. Ohranili so tudi številne pristojnosti s področja šolstva, kulture, zdravstva, socialnega varstva, infrastrukture, večino nalog na področju notranjih

³⁵⁷ Jugoslavija 1918–1988, str. 29.

³⁵⁸ Uradni list LRS, 1955, št. 26.

³⁵⁹ Josip Globevnik: Komuna in problemi njene graditve. Uradni list LRS, Ljubljana 1955.

zadev, celotno organizacijo statistike in načrtovanja, v okrajne sklade pa so se še naprej stekala tudi finančna sredstva. Pomemben je bil tudi politični vpliv okrajev na občine, saj so bile tako imenovane zavestne sile, kakor so tedaj imenovali zanesljiv partijski aparat, nakopičene na sedežih okrajev. Da bi zagotovili večjo strokovnost zaposlenih v okrajnih ljudskih odborih, so po letu 1956 v vseh republikah, z izjemo Črne gore, ustanovili višje upravne šole.

Uvedba komunalnega sistema je bila obenem izraz podcenjevanja nacionalnega vprašanja, saj je bilo težišče oblasti formalno preneseno na občine in okraje, ti pa so se krepili predvsem na račun republiških pristojnosti. Komunalni sistem je obenem spodbudil nastanek teorij o Jugoslaviji kot federaciji komun, čeprav si ideolog komunalnega sistema Edvard Kardelj večnacionalne Jugoslavije verjetno ni zamišljal kot anacionalne federacije komun.

Vzporedno z oblikovanjem komunalnega sistema, ki naj bi utrdil v prvi polovici petdesetih let začetni proces decentralizacije, so se krepile tudi težnje po njeni vnovični centralizaciji. Zvezna skupščina je le dobre pol leta po uvedbi komunalnega sistema sprejela kar dva zakona, ki sta bila v precejšnjem nasprotju z zamislijo o decentralizaciji oblasti. Zakon o državni upravi in zakon o zveznih upravnih organih, ki sta bila sprejeta 24. marca 1956,³⁶⁰ nista posegla le v organizacijo obstoječih zveznih in republiških organov, temveč sta uvedla tudi nove administrativne organe. Poleg sekretariatov v okviru zveznega in republiških izvršnih svetov je nastala cela vrsta uprav, direktij, inšpektoratov in komisij. Na zvezni ravni so obstajali državni sekretariati za zunanje zadeve, narodno obrambo, notranje zadeve, blagovni promet in finance ter komite za zunanjo trgovino, ki so bili v izključni pristojnosti federacije. Poleg državnih sekretariatov so obstajali še sekretariati zveznega izvršnega sveta za zakonodajo, obče gospodarske posle, industrijo, kmetijstvo in gozdarstvo, promet in zveze, delo, prosveto in kulturo, zdravstvo in socialno politiko, komunalna vprašanja, pravosodje, informiranje in občo upravo, ki so bili vzpostavljeni tudi na ravni republik.³⁶¹ Skupaj z vsemi upravami, direkcijami, inšpektorati in komisijami je na zvezni ravni delovalo kar 73 organov, ki

³⁶⁰ Uradni list FLRJ, 1956, št. 13.

³⁶¹ Shematični prikaz zvezne organizacije oblasti v FLRJ ter organizacije oblasti v LR Sloveniji. Uradni list LRS, Ljubljana 1959.

so zaposlovali temu primerno številno administracijo. Od zamisli o decentralizaciji in debirokratizaciji v drugi polovici petdesetih let torej ni ostalo prav veliko, saj sta število državnih uradnikov in moč centralnih organov nenehno naraščala.

Zakaj se je politični vrh odločil za »centralizacijo decentralizacije«, je poslanecem zvezne skupščine ob sprejetju zakonov o državni upravi pojasnil Edvard Kardelj. Po njegovih podatkih je zvezna uprava leta 1948 brez ministrstva za obrambo zaposlovala 47.310 uslužbencev, v začetku leta 1956 pa le še 10.328 uslužbencev. Številčno in organizacijsko šibka državna uprava po Kardeljevem mnenju ni bila kos vsem nalogam, pri čemer je opozoril zlasti na neučinkovito nadziranje zakonitosti in izpolnjevanja načrtov. Zato je politični vrh pred snovalce omenjenih zakonov postavil nalogo, da razširijo pooblastila državne uprave in vzpostavijo učinkovit, vertikalno povezan sistem nadzora ter navsezadnje kadrovske in organizacijske okrepijo državni aparat.³⁶²

Politični voditelji so centralizacijo opravičevali z nizko ravnijsko politične zavesti. Nedisциплиna se je po njihovem mnenju razpasla zlasti v gospodarstvu, ki ni moglo slediti družbenim načrtom, pestil pa ga je tudi gospodarski kriminal. Ta se je sredi petdesetih let tako razrasel, da je oblast ustanovila posebna gospodarska sodišča, zaostila zakonodajo in kadrovske okrepila organe pregona, v kampanjo proti gospodarskemu kriminalu pa je vključila tudi tisk.³⁶³ Gospodarska in politična nedisциплиna je bila za avtoritarno oblast nesprejemljiva, zato je okrepila neposredni nadzor in vnovič centralizirala svoje delovanje. Centralizacija sicer ni dosegla ravni izpred leta 1950, zagotovo pa je potisnila vizionarske zamisli o poglobljanju demokracije in odmiranju države v precej oddaljeno prihodnost.

Nihanje med centralizmom in decentralizacijo je na področju zunanje politike spremljalo iskanje ravnotežja med Vzhodom in Zahodom. Zunanja politika je sredi petdesetih let tako zaposlovala jugoslovanske voditelje, da je marsikdaj zasenčila notranjepolitično dogajanje, razprave o njej pa so razbijale monotonijo nenehnih razglabljanj o liku komunizma in idejni vzgoji. Ob razmeroma spretnem krmarjenju med čermi

³⁶² Edvard Kardelj: Naša državna uprava v novih pogojih. V: Problemi naše socialistične graditve, IV. knjiga, str. 345–359.

³⁶³ AS 1589, šk. 57, Zapisnik sastanka CK SKJ o kriminalu u privredi, 9. marec 1955.

hladne vojne je namreč jugoslovanska diplomacija tedaj doživljala svoj zvezdni trenutek.

Sovjetski partijski voditelj Nikita Hruščov in Josip Broz Tito v Beogradu maja 1955.

Konec maja 1955 je generalni sekretar sovjetske komunistične partije Nikita Hruščov z državno delegacijo obiskal Beograd, 2. junija pa sta državna voditelja Tito in Bulganin podpisala tako imenovano beograjsko deklaracijo. Ta je prinesla normalizacijo odnosov med državama, priznavala pa je tudi pravico do različnih poti v socializem in obsodila vsakršno vmešavanje v notranje zadeve.³⁶⁴ Hkrati so bili Jugoslaviji obljubljeni sovjetski krediti, čeprav je še vedno prejemale zahodno pomoč. Zadoščenje je jugoslovanskim voditeljem prinesel tudi dvajseti kongres sovjetske komunistične partije februarja 1956, na katerem je bila pozitivno ocenjena normalizacija odnosov z Jugoslavijo, na tajni seji pa je Hruščov razkril Stalinove zločine in njegovo politiko do Jugoslavije označil za povsem zgrešeno. Vznese jugoslovanske voditelje to ni povsem zadovoljilo.

³⁶⁴ Radojica Luburić (ur.): Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953–1955: tematska zbirka dokumenata. Istarski institut Crne Gore, Podgorica 1999, str. 510–514.

Tito, ki se ni nameraval vrniti v socialistični tabor kot sovjetski satelit, temveč kot polnopravni komunistični voditelj, se je na šestem plenumu CK ZKJ 14. marca 1956 čudil, da na kongresu sovjetske partije nihče ni omenil odločilne vloge Jugoslavije pri rušenju stalinizma, kajti »Jugoslavija je v tem, čeprav zemljepisno majhna, odigrala veliko vlogo, vlogo, ki nam je ni doslej še nihče oporekal, ki pa jo, se zdi, žele s tem zamolčevanjem oporeči.«³⁶⁵

Za Titove ambicije sovjetsko vodstvo ni imelo posluha, zato se dogodki na mednarodnopolitičnem prizorišču niso v nedogled odvijali po jugoslovanskih načrtih. Njihovo zmagoslavje je zasenčila že 20. junija 1956 podpisana moskovska deklaracija, ki je prinesla normalizacijo odnosov med jugoslovansko in sovjetsko komunistično partijo. Dopusčala je tudi raznolikost socialističnega razvoja, ni pa omenjala načela splošne enakopravnosti med komunističnimi partijami. Sovjetsko partijsko vodstvo je z deklaracijo Jugoslovanom resda priznalo pravico do lastne poti, ni pa dovolilo, da bi kdorkoli dvomil o vodilni vlogi Sovjetske zveze znotraj socialističnega tabora. Čeprav sta se na pogovorih v Moskvi junija 1956 obe delegaciji strinjali z zamisljivo o zbliževanju in izmenjavi izkušenj med komunističnimi partijami, je v razpravi o oblikah sodelovanja med ZKJ in vzhodnoevropskimi komunističnimi partijami prišlo do resnih razhajanj. Jugoslovani so namreč vztrajali pri načelu popolne enakopravnosti, sovjetski voditelji pa so si medpartijsko sodelovanje zamišljali na način, ki je še najbolj spominjal na nekdanji Informbiro. Poleg tega so Jugoslovanom priporočili, naj se odrečejo ameriški pomoči, češ da ovira proces zbliževanja med državama.³⁶⁶ Titov sen, da bi postal polnopravni komunistični voditelj, se je s tem razblinil, zato je v drugi polovici petdesetih let svoj pogled še očitneje uprl v države tako imenovanega tretjega sveta.

Odnose med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo so znova zaostрили nemiri na Poljskem, ki so izbruhnili še pred Titovim odhodom iz Moskve, temu pa je sledila še vstaja na Madžarskem jeseni 1956. Zaradi jugoslovanske vpletenosti v madžarske dogodke so odnosi s Sovjetsko zvezo zdrknili na najnižjo točko po letu 1953, kar dokazujejo tudi pisma, ki sta si jih

³⁶⁵ AS 1589, šk. 11, Govor tovariša Tita na VI. plenumu CK ZKJ, 14. marec 1956, str. 3.

³⁶⁶ AS 1589, šk. 11, Informacija o rezultatima sovjetsko-jugoslovenskih razgovorov održanih u junu 1956 godine. (Glej tudi: Đoko Tripković: Uspón i pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956. godine. Istorija 20. veka, 1998, št. 2.)

izmenjali partijski vodstvi obeh držav.³⁶⁷ Sovjetske voditelje je razjezil zlasti Titov govor v Pulju 11. novembra 1956, v katerem je ocenil prvi sovjetski poseg na Madžarskem kot napako ter krivdo za vstajo pripisal stalinizmu, ki se je po njegovem mnenju ohranjal pri življenju tako v Sovjetski zvezi kot v njenih satelitih.³⁶⁸ S tem je Tito zgolj razpihal žerjavico, ki je tlela, odkar se je na jugoslovansko veleposlaništvo v Budimpešti zatekel predsednik madžarske vlade Imre Nagy. Jugoslovani so celo razmišljali, da bi mu ponudili politično zatočišče, vendar so naleteli na silovit sovjetski odziv. Hruščov je zahteval, naj Nagya nemudoma izročijo madžarskim oblastem, kajti »prej kot bodo Imre Nagy in njegova skupina izročeni madžarski vladi, prej bo bolje za vse nas«.³⁶⁹ V naslednjih pismih je sovjetski partijski voditelj jugoslovanskemu vodstvu očital, da je prekršilo dogovor z Brionov med 2. in 3. novembrom 1956. Tito naj bi se tedaj strinjal z oboroženim posegom na Madžarskem, 18. novembra pa naj bi v pogovoru s sovjetsko vojaško delegacijo celo izjavil, da bi v primeru, če na Madžarskem ne bi posegle sovjetske enote, to storila jugoslovanska vojska, ki je bila že nameščena ob madžarski meji.³⁷⁰ Jugoslovanske oblasti so se znašle v precejšnji zagati, zato je Tito prosil Hruščova za razumevanje, kajti »mi niti po določbah naše ustave glede pravice do azila, niti po mednarodnih običajih /.../ ne moremo prekršiti dane besede in enostavno predati teh ljudi. Posebej moramo poudariti, da bi lahko imela takšna gesta nepredvidljive posledice v naši državi.«³⁷¹ Ko je moral Nagy 22. novembra 1956 zapustiti jugoslovansko ambasado v Budimpešti, je bila njegova usoda zapečatenata, zaostrenemu dopisovanju med sovjetskim in jugoslovanskim partijskim vodstvom, ki se je medtem sprevrglo v medsebojno obtoževanje o vmešavanju v notranje zadeve, pa ni bilo videti konca vse do sovjetskega odloga obljubljenih kreditov in neuradne zamrznitve odnosov med partijama.

Madžarski dogodki so oplazili tudi notranjo politiko in poskrbeli za precejšnje vznemirjenje med političnimi voditelji. Miha Marinko je

³⁶⁷ AS 1589, šk. 11, Dokumenti iz prepiske SKJ i KPSS.

³⁶⁸ Josip Broz Tito: Govori i članci, XI. knjiga. Naprijed, Zagreb 1959, str. 219–240.

³⁶⁹ AS 1589, šk. 11, Dokumenti iz prepiske SKJ i KPSS, Pismo sekretarja CK KPSZ Nikite Hruščova, 7. novembra 1956, str. 3.

³⁷⁰ AS 1589, šk. 11, Dokumenti iz prepiske SKJ i KPSS, Pismo sekretarja CK KPSZ Nikite Hruščova, 10. januar 1957, str. 3.

³⁷¹ AS 1589, šk. 11, Titovo pismo Hruščovu, 8. november 1956, str. 3.

na seji predsedstva SZDLS 8. novembra 1956 ugotavljal, da je zlasti v Ljubljani »neka nejasnost glede dogodkov na Madžarskem in Poljskem« in da se celo v partijskih vrstah, še bolj pa v socialistični zvezi in med prebivalstvom »širijo glasovi, da bi bilo treba tudi pri nas priti do nekaterih takih pridobitev kakor na Madžarskem, kjer vidijo, da se je ta akcija začela zato, da se izboljšajo življenjski pogoji delovnih ljudi«. ³⁷² Razprave o tem niso zamrle niti naslednje leto, saj je denimo Boris Zihl maj 1957 precej zaskrbljeno opisoval ozračje med intelektualci iz kulturniških krogov, ki da pod vplivom dogajanj na Madžarskem in Poljskem »ne samo v Sloveniji, temveč tudi drugod, izražajo /.../ mnenje, da bi bilo potrebno revidirati postavke o vodeči vlogi delavskega razreda v procesu socialistične graditve in v današnjem družbenem razvoju, češ da so dogodki v zadnjem času pokazali, da je vodilni faktor inteligenca, zlasti književniki«. ³⁷³

Spor med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo je za silo zgladilo šele jugoslovansko priznanje Nemške demokratične republike oktobra 1957. To potezo je sovjetsko vodstvo Jugoslovanom svetovalo že na moskovskih pogovorih junija 1956, vendar so se jugoslovanski voditelji predlogu uprli, češ da si bodo nakopali prekinitev diplomatskih odnosov z Zvezno republiko Nemčijo in veliko gospodarsko škodo. ³⁷⁴ Glede prvega se niso motili, saj je ZRN v sozvočju s Hallsteinovo doktrino ³⁷⁵ nemudoma pretrgala diplomatske stike z Jugoslavijo, medtem ko gospodarsko sodelovanje ni bilo ogroženo. Odnosi med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo so se znova zaostрили že nekaj tednov po jugoslovanskem priznanju NDR, ko je bila ob obletnici oktobrske revolucije novembra 1957 v Moskvi sklicana mednarodna konferenca komunističnih partij. Jugoslovanski predstavniki so tedaj podpisali le manifest miru, ne pa tudi tako imenovane deklaracije dvanajstih partij, ki je utrdila sovjetski primat znotraj socialističnega tabora, čeprav je po Kardeljevem pričevanju Hruščov pritiskal nanje celo v zasebnih pogovorih. ³⁷⁶ Centralni komite ZKJ je decembra 1957 na partijske organizacije naslovil pismo, v katerem je pojasnil, zakaj ZKJ ni podpisala

³⁷² AS 1589, šk. 27, Zapisnik seje predsedstva SZDLS, 8. november 1956, str. 25.

³⁷³ AS 1589, šk. 7, Zapisnik seje IK CK ZKS, 14. maj 1957. (Glej tudi: Aleš Gabrič: Vloga intelektualca kot političnega subjekta v enostrankarskem sistemu. V: Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti. Maribor 1998, str. 163.)

³⁷⁴ AS 1589, šk. 11, Informacija o rezultatih sovjetsko-jugoslovenskih razgovorov, str. 4.

³⁷⁵ Več o tem: Dušan Nečak: Hallsteinova doktrina in Jugoslavija. Prispevki za novejšo zgodovino XXXI, 1991, št. 2, str. 155–166.

³⁷⁶ Kardelj, Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije, str. 148–152.

deklaracije. Jugoslovanski partijski voditelji so namreč boj proti revizionizmu, h kateremu je pozivala deklaracija, razumeli kot posreden napad nase. Prav tako se niso strinjali s sovjetskim pogledom na mednarodno politiko, še najmanj pa z vodilno vlogo Sovjetske zveze v delavskem gibanju.³⁷⁷

Potujoča diplomacija Josipa Broza Tita. Sprejem maršala ob vrnitvi iz Indije in Burme januarja 1955 na Reki. (AS)

V drugi polovici petdesetih let je začela Jugoslavija odkrito prijateljevati s protikolonialnimi gibanji in novimi državami v Afriki in Aziji, s čimer se je vse bolj oddaljevala od obeh v hladno vojno vpletenih blokov. Sredi leta 1954 je kot prvi tuji državni voditelj Jugoslavijo obiskal etiopski cesar Haile Selassie, konec leta 1954 pa se je Tito s svojo ladjo *Galeb* odpravil na potovanje v Burmo in Indijo, kjer se je sestel z indijskim voditeljem Nehrujem, ob povratku skozi Suez pa tudi z egiptovskim predsednikom Naserjem. Omenjena voditelja sta bila pobudnika konference azijskih in afriških dežel v Bandungu leta 1955. Konferenco je navdihnili protikolonializem, bila pa je prvi primer združevanja državnih voditeljev mimo katerekoli od svetovnih velesil. Julija 1956 so se Tito, Nehru in Naser prvič sestali na Brionih ter sprejeli izjavo, ki je obravnavala svetovno

³⁷⁷ AS 1589, šk. 11, Pismo CK SKJ organizacijama i članovima SKJ.

politiko, obsodila blokovsko delitev sveta in poudarila načelo »miroljubne koeksistence«.

Egiptovski premier Gamal Abdel Naser na Ljubljanskem gradu julija 1956. (AS)

Konec leta 1958 se je Tito podal na veliko turnejo po azijskih in afriških državah, ki ji je v začetku leta 1961 sledila še ena. Stiki s tako imenovanim tretjim svetom so se vse bolj poglobljali, državam, ki so se šele osvobajale izpod kolonializma, pa je Jugoslavija nudila celo vojaško pomoč ter si s tem nakopala precej jeze na Zahodu, zlasti v Franciji. Zahodne velesile so namreč jugoslovansko spogledovanje z afriškimi in azijskimi državami ter podporo osvobodilnim gibanjem, zlasti alžirskemu, spremljale s precejšnjim nezaupanjem, čeprav so se zavedale, da je Tito-va potujoča diplomacija znatno oslabil sovjetski in kitajski vpliv v Aziji. Na drugi strani sta Sovjetska zveza in Kitajska ostro napadali Jugoslavijo, saj sta v njeni zunanji politiki videli nevarno konkurenco. Z novo zunanjo politiko je Jugoslavija utrdila svoj položaj na mednarodnopolitičnem prizorišču. Obenem so jugoslovanski voditelji v stikih z Afriko in Azijo videli možnost za uveljavitev domačega gospodarstva na novih trgih, njihovi nečimrnosti pa je godilo zlasti ideološko in politično zgledovanje nekaterih afriških in azijskih držav po Jugoslaviji. Konec petdesetih let

je bilo v Beogradu organiziranih nekaj protikolonialističnih konferenc, v začetku septembra 1961 pa je tam potekala tudi prva konferenca neuvrščenih držav.³⁷⁸

Kljub nenehnemu iskanju ravnotežja je bila jugoslovanska diplomacija v petdesetih in v začetku šestdesetih let v svojem zenitu. Od popolne izolacije leta 1948 ji je najprej uspelo vzpostaviti razmeroma dobre odnose z Zahodom, sredi desetletja znova navezati stike s Sovjetsko zvezo, v drugi polovici petdesetih in v začetku šestdesetih let pa se prek gibanja neuvrščenih zavihteti celo na globalno politično prizorišče.

³⁷⁸ Več o tem: Alvin Z. Rubinstein: *Yugoslavia and the Nonaligned World*. Princeton University Press, Princeton 1970; Leo Mates: *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*. Nolit, Beograd 1976; isti: *Počelo je u Beogradu: 20 godina nesvrstanosti*. Globus, Zagreb 1982.

... Razpoke v monolitu

1956
1958

Jugoslovanski integral

N

avidezno zatišje, ki je sredi petdesetih let zajelo jugoslovansko notranjo politiko, ni trajalo dolgo. Zamisli o integraciji jugoslovanskih narodov in vnovična centralizacija, zlasti krepitev vloge zveznih oblasti pri usmerjanju gospodarstva, so namreč znova načele za obstoj Jugoslavije ključno vprašanje mednacionalnih odnosov.

Jugoslovanski partijski voditelji so podcenjevali nacionalno vprašanje in ga več kot desetletje niso načenjali. Deloma zato, ker so verjeli, da je bilo z revolucijo in oblikovanjem federacije rešeno enkrat za vselej, deloma zaradi strahu, da bi pogrevanje nacionalnega vprašanja povzročilo notranje spore in razpad države, svoje pa je odigrala tudi njihova zagledanost v delavski internacionalizem. Nasprotja med jugoslovanskimi narodi seveda niso bila pozabljena. Edvard Kocbek je že leta 1951 v dnevnik zapisal, da mu je dobri prijatelj zaupal »strašno resnico, da je v Beogradu takšno besno sovraštvo do Hrvatov, v Zagrebu pa do Srbov, da bi se oboji v začetku vojne ali v začetku državnega nereda tako streljali, klali in mučili, kakor še nikoli v zgodovini. /.../ Kdor količkaj z lastno glavo misli, ve, da je pod plaščem čezmernega reda in nasilne, bogaboječe discipline skrit strašen nered, ki se v njem polagoma kotijo bacili najhujših človeških nadlog. Vsi spimo na vulkanu, ki lahko ob najmanjšem pretresu izbruhne.«³⁷⁹

Revolucija oziroma razredna osvoboditev, tako so verjeli komunisti, naj bi bila predpogoj, oblikovanje federacije pa dokončna rešitev nacionalnega vprašanja v Jugoslaviji. Da bi zgladili mednacionalna nasprotja, so se zatekli tudi k magični formuli »bratstva in enotnosti«, sredi

³⁷⁹ Edvard Kocbek: Dnevnik 1951–1952. Globus, Zagreb 1986, str. 47.

petdesetih let pa se je temu pridružilo še spodbujanje »jugoslovanstva« oziroma poskus oblikovanja jugoslovanske (nad)nacionalne zavesti. Partijski voditelji pri tem večinoma niso imeli v mislih stapljanja jugoslovanskih narodov v enega, temveč nastanek »socialistične skupnosti novega tipa, v kateri postaja jezik in nacionalna kultura postranski faktor«,³⁸⁰ o čemer je govoril Edvard Kardelj ob sprejetju ustavnega zakona januarja 1953.

Težnje po povezovanju jugoslovanskih narodov in oblikovanju skupne zavesti je v začetku petdesetih let največkrat izražal Tito, pri čemer ne gre pozabiti, da so njegova stališča določala politično usmeritev. O potrebi oblikovanja jugoslovanske zavesti je pogosto govoril v povezavi s sporom s Sovjetsko zvezo ter pri tem hvalil enotnost jugoslovanskih narodov v uporabi proti Stalinu.³⁸¹ Titova stališča o povezovanju jugoslovanskih narodov so bila sprva posledica težnje po oblikovanju močne države, ki bi kljubovala tako notranjim kot zunanjim pritiskom, kmalu pa se je začel ogrevati tudi za zamisli o stapljanju jugoslovanskih narodov, pri čemer je pozornost namenjal zlasti mladini. V pogovoru z delegacijo srbske mladine 30. decembra 1952 je denimo poudaril pomen spoznavanja mladih različnih narodnosti. »To je močan element pri oblikovanju nacionalne kompaktnosti v jugoslovanskem smislu. /.../ Enotnost naših narodov mora nastajati s pretapljanjem ljudi, pojem skupnosti pa ne more biti posamezna republika, temveč vsa država, ljudska republika je le del te naše skupnosti. /.../ Pri nas ni meja, vseeno je, če je nekdo Srb, Hrvat, Slovenec ali kake druge nacionalnosti – on je Jugoslovian. Nikogar ne moti, da imajo posamezni narodi svojo kulturo in tradicijo. Kulturo enega naroda je treba povezovati s kulturo drugih narodov, tudi Srb mora biti ponosen na hrvaško kulturo, Hrvat pa na srbsko itd. Z eno besedo, ustvariti je treba idejno-politično in ekonomsko enotnost naše države. Med našimi republikami mora obstajati tekmovanje, vendar ne na nacionalni osnovi.«³⁸² Za zgled nacionalne enotnosti je Tito rad postavljaj Bosno in Hercegovino, v kateri je videl Jugoslavijo v malem. Tako je denimo v intervjuju za sarajevsko *Oslobođenje* 27. novembra 1953 povedal, da je Bosna

³⁸⁰ Edvard Kardelj: O družbenih in političnih osnovah FLRJ in zveznih organih oblasti: ekspozice o predlogu ustavnega zakona. V: Problemi naše socialistične graditve, II. knjiga, str. 271.

³⁸¹ Govori med letoma 1948 in 1953 v: Josip Broz Tito: Nacionalno vprašanje in revolucija. DZS, Ljubljana 1978.

³⁸² Josip Broz Tito: Govori i članci, VII. knjiga. Naprijed, Zagreb 1959, str. 338–339.

tipičen produkt socializma oziroma prva socialistična tvorba, ki ni počivala na nacionalnem načelu. »To je tisto, kar si želim: da bo v prihodnosti enkrat vse združeno, da bo nacionalni moment zbledel in izginil. Kajti danes imamo že množico stvari, ki naše ljudstvo zlivajo v eno. Naš novi gospodarski sistem in naša decentralizacija pravzaprav pomenita združevanje ljudstva na višjem nivoju, na socialističnih temeljih. Nacionalni in verski momenti in tako dalje polagoma bledijo in odpadajo, izginjali pa bodo še nekaj časa.«³⁸³

Josip Broz Tito s soprogo Jovanko na silvestrovanju s slovenskimi politiki v Klubu poslancev v Ljubljani 31. decembra 1956. (AS)

Med letoma 1953 in 1957 je Tito redko načenjal vprašanje jugoslovanske zavesti, krmilo pa so prevzeli drugi, pri čemer si je tako imenovalo jugoslovanstvo vsakdo razlagal po svoje. Sredi petdesetih let je spodbujanje jugoslovanske zavesti prešlo v organizirano kampanjo za tesnejše kulturno sodelovanje med republikami, ta pa je kmalu prerasla v kampanjo za kulturno poenotenje Jugoslavije. Začela se je s sejo ideološke komisije CK ZKJ 8. in 9. maja 1956 oziroma z referatom Petra Stambolića o nadaljnji krepitvi enotnosti jugoslovanskih narodov. Stambolić se je zavzel

³⁸³ Josip Broz Tito: Govori i članci, VIII. knjiga. Naprijed, Zagreb 1959, str. 364.

za kulturno zbliževanje narodov v Jugoslaviji ter zavrnil regionalizem in republiško zaprtost, zagovarjal pa je tudi oblikovanje treh jezikovnih območij, koordinirano za tako imenovani srbsko-hrvaški govorni prostor ter slovensko in makedonsko jezikovno območje. Razprave o kulturnem sodelovanju in povezovanju jugoslovanskih narodov so se po tej seji pomnožile, zvezna ideološka komisija pa je pripravila tudi več elaboratov na to temo.³⁸⁴

Koraki v smeri kulturnega zbliževanja, v skrajni obliki celo h kulturni unifikaciji jugoslovanskih narodov, so bili storjeni že prej. Srbski, hrvaški in črnogorski jezikoslovci so namreč že decembra 1954 podpisali tako imenovani *Novosadski dogovor*, v katerem so ugotavljali, da govorijo Srbi, Hrvati in Črnogorci en knjižni jezik z dvema enakopravnima izgovarjavama in pisavama, za svojo temeljno nalogo pa so si zadali pripravo skupnega pravopisa.³⁸⁵ Zamislim o enotni jugoslovanski kulturi je pritrjevala zlasti Zveza književnikov Jugoslavije, ki je začela leta 1956 prirejati medrepubliške literarne večere in turneje književnikov po Jugoslaviji, že leta 1955 pa se je nekaj jugoslovanskih pisateljev na četrtem kongresu svoje krovne organizacije na Ohridu zavzelo za jugoslovanski kriterij v književnosti, ki naj bi bil nekakšen protistrup za nacionalizem in literarno povprečnost.³⁸⁶

Najbolj vneti zagovorniki kulturnega poenotenja jugoslovanskih narodov, ki je bil le ena od različic »jugoslovanstva«, so bili srbski intelektualci, nasprotovali pa so jim zlasti Slovenci, zato ne preseneča, da se je prva javna razprava na to temo odvijala prav med Slovencem in Srbom. Poskusi kulturne unifikacije so med delom slovenskih intelektualcev nalleteli na oster odziv, prvič ob predlogu o enotnem jugoslovanskem kriteriju v književnosti, ki ga je julija 1956 v beograjskem *Delu* utemeljeval srbski literarni kritik Zoran Mišić. V članku se je Mišić zavzel za »resnično, integralno jugoslovansko kulturo, ki bi temeljila na enotnem jugoslovanskem (kar pomeni tudi najvišjem) kriteriju v ocenjevanju umetniških del«.³⁸⁷ Tematiko bi morali literati iskati v sedanjosti in ne v preteklosti,

³⁸⁴ Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija*, str. 318.

³⁸⁵ *Pravopis hrvatskosrpskog književnog jezika*, Beograd, Zagreb 1960, str. 7–10. (Glej tudi: Aleš Gabrič: Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v prvem povojnem obdobju. V: *Jugoslavija v hladni vojni – Yugoslavia in the Cold War*. Institut za novejšo zgodovino, University of Toronto, Ljubljana 2004, str. 419; Shoup, *Communism and the Yugoslav National Question*, str. 193–194).

³⁸⁶ Audrey Helfant Budding: *Serb Intellectuals and the National Question, 1961–1991* (PhD thesis). Harvard University, Cambridge – Massachusetts 1998, str. 64–65.

³⁸⁷ Zoran Mišić: *Za jedinstveni jugoslovanski kriterijum*. Delo II, 1956, št. 7, str. 813.

v urbanem in ne v kmečkem okolju, knjižni jezik njihovih del pa naj bi bil enoten. Poleg tega bi morala literarna dela temeljiti na socialistični in ne malomeščanski morali, kajti »socialistična ideologija in etika predstavljata edino trajno poroštvo jugoslovanstva in edino zanesljivo obrambo pred ozkorepubliški, lokalističnimi in šovinističnimi tendencami«. ³⁸⁸

Mišiću je oktobra 1956 odgovoril slovenski filmski in gledališki kritik ter urednik *Naše sodobnosti* Drago Šega. Zapisal je, da so to obrabljene teze pošestojanuarskih režimov, ter dodal, da je Mišićev enotni jugoslovanski kriterij prav tako regionalen kot republiški, kajti če bi jugoslovanstvo dejansko pomenilo internacionalizem, potem ne bi bilo omejeno na Jugoslavijo. Šega je Mišiću očital tudi, da v svojem sestavku ni niti enkrat omenil, da je Jugoslavija večnacionalna država, niti imenoval katerega od njenih narodov ali jezikov, temveč zgolj srbohrvaščino. ³⁸⁹ S kritiko Mišićevega članka Šega ni ostal osamljen, bil pa je najostrejši. Februarja 1957 je beograjska revija *Savremenik* povzela pisanje različnih časopisov na temo enotnega jugoslovanskega kriterija, pregled pa je bil sklenjen z besedami predsednika Zveze književnikov Jugoslavije Josipa Vidmarja, da mora v umetnosti veljati kriterij kvalitete in nič več. ³⁹⁰

Večina najvišjih partijskih voditeljev si je medtem še vedno zatisкала oči pred nacionalnim vprašanjem ter se slepila, da so delavcem in mladini nekdanja sovraštva tuja in nerazumljiva. Značilne za ta čas so bile Titove misli, ki jih je 24. maja 1957 izrekel v intervjuju za beograjsko *Politiko*. Poudaril je, da sta nacionalna in idejna enotnost jugoslovanskih narodov med seboj tesno povezani, ter zavrnil svarila o razraščanju mednacionalnih nasprotij, »saj tega ni. Samo posamezni taki primeri so, povzročajo pa jih tisti, ki so bili nekoč nosilci medsebojne bratomorne vojne med Hrvati, Srbi, Slovenci, Makedonci in drugimi našimi narodi. Povzročajo jih pa tudi razni drugi elementi, ki jih nismo prevzgojili in ki jih ne bo nikoli moči prevzgojiti.« K tesnejši povezanosti jugoslovanskih narodov bi po njegovem mnenju lahko marsikaj prispevali tisk, enotnejša šolska politika in književniki, ki bi, »ne da bi zanemarili nacionalno

³⁸⁸ Prav tam, str. 807.

³⁸⁹ Drago Šega: »Kriterij« in resničnost. *Naša sodobnost* IV, 1956, št. 10, str. 957–960 (Glej tudi: Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija*, str. 322–323; Budding, *Serb Intellectuals and the National Question*, str. 61–67.)

³⁹⁰ Gabrič, *Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v prvem povojnem obdobju*, str. 421.

kulturo in njene pridobitve iz preteklosti, /.../ vendarle lahko danes v svojem delu bolj gledali na značaj jugoslovanske skupnosti. /.../ Seveda ni treba, da bi se pri tem zabrisale specifične značilnosti razvoja, zakaj vsaka republika ima svojega. Ni pa dobro ustvarjati nekakšno specialno mentaliteto in temu podobno.«³⁹¹

Morda so prav nejasne interpretacije »jugoslovanstva« spodbudile Edvarda Kardelja, da je leta 1957 znova izdal *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* z razširjenim predgovorom. V njem je definiral »jugoslovanstvo« oziroma pojem jugoslovanske zavesti ter se prvič po vojni resno spopadel z nacionalnim vprašanjem. Po njegovem mnenju je bilo nacionalno vprašanje v Jugoslaviji načelno, torej kot problem zatiranja narodov in hegemonizma, rešeno. »Garancija za to je federativni sistem in ves ustavni, politični in družbeni mehanizem, ki zagotavlja vsem narodom Jugoslavije enakopraven položaj in samoodločbo,« vendar »z vsem tem ni rečeno, da so likvidirani vsi aspekti nacionalnega vprašanja,«³⁹² je ugotavljal Kardelj. Med dejavniki, ki naj bi tudi v prihodnosti krojili odnose in ustvarjali mednacionalne napetosti, je navedel klasični buržoazni nacionalizem, neenakomerno gospodarsko razvitost države ter nacionalizem kot posledico hegemonizma in birokratskega centralizma.

Klasični nacionalizem je ocenil kot izrazito reakcionaren pojav, ki zapira socialistično perspektivo in oblikovanje socialistične zavesti, utegnil pa bi spodkopati tudi pridobitve narodnoosvobodilne vojne in revolucije, če se mu socialistične sile ne bodo uprle. Drugi faktor sta bila po Kardelju birokratski centralizem in velikodržavni hegemonizem, ki bi lahko resno načela mednacionalne odnose, saj bi njuna uveljavitev pri posameznih narodih izzvala odpor, z njim vred pa bi se krepil nacionalizem. Kardelj je zavračal tako imenovano integralno jugoslovanstvo, opredelil pa ga je kot negacijo jugoslovanskih narodov z namenom uvesti enoten jugoslovanski narod. Pri tem je izrecno omenil velikosrbski nacionalizem, ki da se skriva za navidezno jugoslovansko podobo. Pomemben dejavnik razvoja mednacionalnih odnosov je videl tudi v neenakomerni gospodarski razvitosti države. Ob tem je opozarjal, da je enako napačno ohranjati razlike v razvitosti, kot zadrževati napredek razvitih delov države, dokler jih

³⁹¹ Josip Broz Tito: Nacionalna enotnost in idejna enotnost sta nerazdružno povezani. V: Nacionalno vprašanje in revolucija. DZS, Ljubljana 1978, str. 191–193.

³⁹² Edvard Kardelj (Sperans): Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. DZS, Ljubljana 1980, str. 42–43.

ne dohitijo manj razviti, saj oboje poraja nezadovoljstvo in maliči mednarodne odnose. Poleg tega zadrževanje napredka v razvitih delih ovira gospodarski razvoj vse države, ohranjanje zaostalosti pa hromi razvoj socialističnih odnosov. Pri reševanju nacionalnega vprašanja bi po Kardeljevem mnenju morali imeti komunisti vseskozi pred očmi Leninovo napotilo, da se morajo v centralnih ustanovah bojevati proti hegemonizmu, znotraj svojega naroda pa proti vsakršnemu izražanju nacionalizma. Poleg tega morajo v centru poudarjati pravico do enakopravnosti ter neoviranega in svobodnega nacionalnega razvoja, pri posameznih narodih pa širiti zavest socialističnega internacionalizma in človečnosti, ki naj bi se izražala v intenzivnem sodelovanju, povezovanju in zbliževanju jugoslovanskih narodov.

V nadaljevanju je Kardelj naslikal vizijo razvoja mednarodnih odnosov v svetu. Zapisal je, da se je že začel proces spajanja narodov, vendar ne v obliki zlivanja jezikov in kultur, temveč v obliki intenzivnega gospodarskega, kulturnega in znanstvenega sodelovanja, ki daleč presega nacionalne meje. V tej luči je obravnaval tudi mednarodne odnose v Jugoslaviji. Jugoslovanska socialistična zavest po Kardeljevem prepričanju ni bila nikakršno nasprotje demokratične nacionalne zavesti, temveč le njena internacionalistična dopolnitev. K temu je dodal tudi definicijo tako imenovanega jugoslovanstva. Poudaril je, da ne gre za umetno spajanje jezikov in kultur, ne za ustvarjanje novega jugoslovanskega naroda v klasičnem pomenu, »ampak prvenstveno za organsko rast in krepitev socialistične skupnosti delovnih ljudi vseh narodov Jugoslavije, za afirmacijo njihovih skupnih interesov na bazi socialističnih odnosov. Tako jugoslovanstvo ne le ne moti svobodnega razvoja nacionalnih jezikov in kultur, ampak ga, nasprotno, predpostavlja. Zato se pojma »jugoslovansko« in »nacionalno« lahko postavljata nasproti le tedaj, kadar se enega ali drugega lotevajo nacionalistično, se pravi, kadar je »jugoslovanstvo« oblika veldržavnega birokratskega centralizma ali znanega »integralnega jugoslovanstva«, »nacionalno« pa ozkosrčna in reakcionarna nacionalistična zaprtost vase ali oblika borbe za privilegiran položaj določenega naroda.«³⁹³ Etnična in kulturna sorodnost jugoslovanskih narodov sta bila po Kardeljevem mnenju resda pomembna dejavnika v procesu njihovega zbliževanja,

³⁹³ Prav tam, str. 59.

nikakor pa ne odločilna faktorja. Bistvo »jugoslovanstva« je namreč videl v skupnem socialističnem interesu in jugoslovanski socialistični zavesti, ki ju je opredelil kot »skupnost družbenih, materialnih in političnih interesov delovnih ljudi vseh jugoslovanskih narodov, kakršna nastaja na osnovi zakonitih družbeno-ekonomskih tendenc, ki vodijo k višjim oblikam mednarodnega sodelovanja in združevanja in ki bodo v bodočnosti zajemale vse širša nacionalna področja ter vse več družbeno-ekonomskih funkcij«. ³⁹⁴ Najpomembnejši nalogi tako imenovanih socialističnih sil sta bili po Kardelju krepitev socialistične zavesti oziroma zavesti o skupnih interesih jugoslovanskih narodov ter intenzivno razvijanje sodelovanja med njimi. Obenem bi morale socialistične sile bedeti nad enakopravnostjo narodov in federativno ureditvijo, kajti »tu je osnova enotnosti narodov Jugoslavije in vir zdrave socialistične jugoslovanske zavesti. Vsako ozko nacionalistično in birokratsko-centralistično oziroma »iliristično« obravnavanje jugoslovanstva pa se mora negativno izraziti na procesu zbliževanja med narodi Jugoslavije in na razvoju socialističnih odnosov v Jugoslaviji.« ³⁹⁵

Dejansko je lahko v Kardeljevem predgovoru k *Razvoju slovenskega narodnega vprašanja* vsakdo našel nekaj zase. Tako so se Slovenci oklepali zlasti njegovih misli o pravici do samostojnega nacionalnega razvoja, prav pa jim je prišla tudi Kardeljeva odločna zavrnitev jugoslovanskega integralizma in unitarizma, spet drugje pa so bolj poudarjali dele, v katerih je govoril o oblikovanju skupne jugoslovanske zavesti. Kardelj je svojo definicijo »jugoslovanstva« vnesel tudi v *Program ZKJ*, kjer so bili v poglavju o mednacionalnih odnosih skoraj dobesedno povzeti celi odstavki iz predgovora k *Razvoju slovenskega narodnega vprašanja*. Njegov pogled na nacionalno vprašanje in »jugoslovanstvo« naj bi se torej ujema s pogledi partijskega vrha, vendar to ni pomenilo konca razprav o jugoslovanski zavesti. Vprašanje je bilo znotraj partije še lep čas aktualno, ³⁹⁶ v znameniti polemiki o jugoslovanstvu pa sta se leta 1961 soočila tudi Dobrica Ćosić in Dušan Pirjevec. ³⁹⁷

³⁹⁴ Prav tam, str. 60.

³⁹⁵ Prav tam, str. 61.

³⁹⁶ Več o tem: Predrag J. Marković: Odnos Partije i Tita prema jugoslovenskom i nacionalnom identitetu. V: *Identitet: Srbi i/ili Jugosloveni*. Institut za evropske studije, Beograd 2001, str. 20–36.

³⁹⁷ Več o tem: Božo Repe: *Obračun s Perspektivami*. ZPS, Ljubljana 1990, str. 13–16; Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija*, str. 345–350; Budding, *Serb Intellectuals and the National Question*, str. 69–79.

Ponovna izdaja *Razvoja slovenskega narodnega vprašanja* je kljub ohlapnosti in nedorečenosti predgovora Kardelju verjetno prinesla več škode kot koristi, saj se ga je v Beogradu kmalu oprijela oznaka slovenskega nacionalista. Prikrita nacionalista je v njem videl tudi Tito, ki naj bi svojemu tajniku Jožetu Smoletu o Kardelju nekoč povedal, da »ko ga malo bolj potipaš pod kožo, pride tudi iz njega na dan slovenski nacionalizem«. ³⁹⁸ Še bolj neposreden naj bi bil Tito v nekem pogovoru z Rankovićem konec petdesetih ali v začetku šestdesetih let, ko naj bi Kardelja ocenil kot »nepopravljivega nacionalista, s katerim bodo še težave«. ³⁹⁹ Zagretost za Slovenijo pa so Kardelju očitali že prej, saj se je Djilas spominjal, da je bilo že kmalu po vojni »pri Kardelju čutiti večjo zainteresiranost za Slovenijo kot za druge dele. Vedno je kritiziral Slovence, vendar jim je bil naklonjen in se je trudil, da bi obdržali nekako bolj avtonomen status,« zato »je vsa Slovenija v praksi vedno uživala bolj avtonomen položaj kakor druge republike«. ⁴⁰⁰

³⁹⁸ Smole, Pripoved komunista novinarja, str. 141.

³⁹⁹ Aleksandar Ranković: Dnevniške zabeleške. Jugoslovenska knjiga, Beograd 2001, str. 127.

⁴⁰⁰ Kako so se kalile republiške meje: intervju z Milovanom Djilasom. Teleks, 21. september 1989, str. 17.

Dve usmeritvi v političnem vrhu

V

razvoju mednacionalnih odnosov v

Jugoslaviji je pomembno vlogo odigrala tudi neenakomerna gospodarska razvitost države. Ta je povzročala precejšnje napetosti med republiški vodstvi, ki so se v boju za svoj kos pogače iz zveznega proračuna že sredi petdesetih let razcepila na tista iz razvitih in tista iz nerazvitih republik. V razvitejših delih države, zlasti v Sloveniji, je bilo opazno odklonilno stališče do nerazvitih republik, ki so terjale velikanske vsote denarja, niso pa ga vedno najbolje porabile, v nerazvitih delih države pa se je porajal odpor do razvitih republik, ki da pri njih kupujejo poceni energijo in surovine, njim pa prodajajo drage izdelke. Napetosti je povzročala tudi gospodarsko-politična usmeritev jugoslovanskega partijskega vrha, po kateri naj bi razvijali predvsem gospodarstvo v nerazvitih delih države, medtem ko bi morale razvitejše republike počakati, da jih dohitijo nerazviti.

Sredi petdesetih let je jugoslovanski državno-partijski vrh podprl program hitrejšje rasti življenjske ravni zlasti v mestih in industrijskih središčih, kjer je prebivalstvo živelo na robu bede. Kot je povedal Tito ob odprtju hidroelektrarne v Zvorniku 26. septembra 1955, »danes že imamo na čem graditi, pa tudi čas je že, da bi bilo našim delovnim ljudem lažje, da bi vsaj do neke mere končno občutili blaginjo, oziroma, da bi občutili, kaj je socializem«. ⁴⁰¹ Organizacijski sekretariat CK ZKJ je konec leta 1956 ugotavljal, da se je življenjska raven v mestih in industrijskih središčih sicer ustalila, obenem pa je zaznaval precejšnje naraščanje cen hrane in storitev, ne pa tudi temu primerne rasti plač. Te so se torej še naprej realno zniževale, kar je prizadelo zlasti nekvalificirano delovno silo, ki s

⁴⁰¹ Josip Broz Tito: Govori i članci, X. knjiga. Naprijed, Zagreb 1959, str. 274.

svojim dohodkom ni pokrila niti najosnovnejših življenjskih stroškov, zelo resen problem pa je bilo tudi pomanjkanje stanovanj. Organizacijski sekretariat je ugotavljal, da plačni sistem ne spodbuja k načrtanemu povečanju produktivnosti, vodstva podjetij pa so se marsikje zatekala k nezakonitim postopkom in z izgovorom o nizkih plačah celo spregledala manjše gospodarske prestopke. Lokalni aktivisti po mnenju partijskega vodstva niso znali učinkovito krotiti nezadovoljstva prebivalcev, temveč so se raje zatekali k administrativnemu ukrepanju, izražanje nezadovoljstva pa označevali za sovražne izpade. Poleg tega so partijski voditelji v razpravah o življenjskem standardu zaznavali šovinizem, ki je bil po njihovi oceni najmočnejši v Srbiji in Sloveniji.⁴⁰²

Moderno stanovanje v blokovskem naselju tovarne Litostroj leta 1951. (MNZS, foto Leon Jere)

Leta 1957 so se jugoslovanski voditelji odločili za nov petletni gospodarski načrt, ki so ga, da bi se izognili primerjavam s sovjetskimi petletkami, imenovali perspektivni načrt. Usmerjen je bil predvsem k reševanju v preteklosti nakopičenih težav, njegovi cilji pa so bili rast proizvodnje, osebne porabe in življenjske ravni, zmanjšanje zunanjetrgovinskega primanjkljaja in hitrejši razvoj nerazvitih območij. Glede investicij so dali pred-

⁴⁰² AS 1589, šk. 57, Informacija o problemima životnog standarda u gradovima.

nost kmetijstvu, prometu, gradbeništvu, trgovini in stanovanjsko-komunalni graditvi, velika sredstva pa so namenili tudi razvoju industrijskih objektov, vendar ne za gradnjo novih, temveč za obnovo in posodobitev obstoječih, zlasti tistih, v katerih je bila proizvodnja namenjena izvozu. Petletka je bila predčasno končana leta 1960, njen uspeh pa je bil precej manjši od načrtanega.⁴⁰³

Skromno delavsko stanovanje v ljubljanskih Mostah leta 1954. Mnoge delavske družine so še vedno živele v revščini. (MNZS, foto Divjak)

Vnovična centralizacija, zlasti krepitev vloge zveznih organov pri usmerjanju gospodarstva, je poglobila nesoglasja med republikami, precejšnje nezaupanje pa je zavladovalo tudi v odnosih med republikami in zveznimi oblastmi. V drugi polovici pčdesetih let se je razcepil tudi jugoslovanski politični vrh. Del partijskih voditeljev je zagovarjal poglobljanje samoupravljanja, decentralizacijo, krepitev republik in smotrnejšo politiko do nerazvitih, drugi pa so menili, da je centralna oblast prešibka, zagovarjali

⁴⁰³ Več o tem: Jože Princič: V začaranem krogu: slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955–1970. Cankarjeva založba, Ljubljana 1999, str. 59–91.

močno partijo, krepitev zvezne oblasti in večja vlaganja v nerazvite republike, v skrajni obliki pa so se zavzemali celo za integracijo jugoslovanskih narodov. K reformam so se nagibali zlasti partijski voditelji iz Slovenije in Hrvaške, zagovorniki krepitev centralne oblasti pa so prihajali iz Srbije, gospodarsko nerazvitih republik in zvezne administracije. Tito odkrito ni podpiral nobene od obeh usmeritev, čeprav sta mu bila intimno bližja centralizem in politika trde roke.

Dotlej prikrita nasprotja so privrela na dan ob prvi veliki delavski stavki v socialistični Jugoslaviji, ki je močno omajala prepričanje, da v socializmu ne more priti do nasprotij med delavskim razredom in njegovo avantgardo. Stavka je izbruhnila v rudnikih Trbovlje – Hrastnik in Zagorje med 13. in 16. januarjem 1958, razlogov zanjo pa je bilo več. Vodstvo trboveljskega okraja je bilo nezadovoljno zaradi omejitev pri uporabi investicijskih in proračunskih sredstev, upravo rudnika so pestile nizke cene trboveljskega premoga in pomanjkanje denarja za nove naložbe, rudarji pa so bili nezadovoljni z življenjskimi in delovnimi razmerami, s plačami in odnosom rudniške uprave do zaposlenih.

Stane Kavčič je na seji predsedstva SZDLS 22. januarja 1958 poročal, da se je 13. januarja 1958 sestal trboveljski občinski odbor SZDL, ki je razpravljal o primanjkljaju v občinskem proračunu in sredstvih za trinajsto rudarsko plačo. Hkrati je izvolil delegacijo, ki naj bi se šla pogajat v Beograd, čeprav je bilo vprašanje cene trboveljskega premoga menda že rešeno. Takoj zatem je protestno odstopilo vodstvo sindikalne podružnice, češ da vprašanje cene premoga še ni rešeno, s čimer je rudarje pravzaprav pozvalo k stavki. Ta se je začela, ko je prva izmena rudarjev, ki bi morala iz jame, ostala v rudniku, pridružili pa sta se ji še druga in tretja izmena. Po Trbovljah se je po pričevanju tedanjega novinarja Franca Šetinca šušljalo, da bodo padale glave političnih veljakov, širile pa so se tudi govorice, da bo milica dobila okrepitev iz Ljubljane. »Nekateri v republiškem vrhu so se menda ogrevali za to, drugi pa so bili proti. »Če bomo posegli v štrajk s policijo, bo hudič«, je menda rekel Ivan Maček. »Konflikt je treba rešiti s političnimi sredstvi«.«⁴⁰⁴

Slovenski partijski voditelj Miha Marinko se je nemudoma odpravil v revirje, kjer se je sestal s stavkajočimi rudarji, pričakala pa ga je tudi

⁴⁰⁴ Franc Šetinc: Zbogom Jugoslavija. DZS, Ljubljana 1993, str. 159.

besna množica rudarskih žena.⁴⁰⁵ V partijskem poročilu o stavki je zapisano, da so »posamezni kričači celo vulgarno napadli tovariša Marinka in ga grobo žalili«. ⁴⁰⁶ Marinko ni uspel prepričati rudarjev, naj prenehajo stavkati, zato so se po njegovem odhodu vrnili v jamo in čakali svojo delegacijo, ki se je iz Beograda vrnila s pozitivno rešitvijo njihovih zahtev. Takrat so menda rudarji začeli postavljati nove zahteve, ki jim je delavski svet po krajših pogajanjih ugodil, stavka v trboveljskem rudniku pa se je s tem končala. Med stavkajočimi rudarji so bili tudi komunisti, člani sindikata, delavskega sveta in upravnega odbora. Skupaj je stavkalo 5200 delavcev, od tega v rudniku Trbovlje – Hrastnik 4000 od 4200 zaposlenih, v Zagorju pa 1200 od 2400 zaposlenih.⁴⁰⁷

Konferenca okrajnega komiteja ZKS Trbovlje 13. februarja 1958. Zaradi sodelovanja dela trboveljskega partijskega vodstva v rudarski stavki je bil stari okrajni komite razpuščen. (AS)

Posledica stavke je bila razpustitev partijskih komitejev v Trbovljah in Zagorju ob Savi ter ustanovitev posebne komisije za preiskavo trboveljskih dogodkov, ki so jo sestavljali Lidija Šentjunc, Mitja Ribičič, Franc Kirmovec in Jože Kladivar. Zaradi stavke so bili iz partije izključeni predsednik

⁴⁰⁵ Prav tam, str. 163.

⁴⁰⁶ AS 1589, teh. enota 1586, Poročilo in analiza o dogodkih v Trbovljah in Zagorju, str. 14.

⁴⁰⁷ AS 537, šk. 27, Zapisnik seje predsedstva SZDLS, 22. januar 1958; AS 1589, šk. 9, Zapisnik posvetovanja ZKS, 18. januar 1958 in dve prilogi o vzrokih in poteku stavke.

sindikata rudnika Trbovlje, rudniški partijski sekretar in sekretar trboveljskega občinskega komiteja,⁴⁰⁸ obglavljeno pa je bilo tudi vodstvo okrajnega komiteja ZKS Trbovlje na čelu z Viktorjem Kovačem, ki je po Šetincvih besedah »moral plačati ceho za druge. Če ne bi šel on, bi morali žrtvovati koga drugega, morda še Miho Marinka, ki se je celo v slovenskem cekaju komaj otepal kritike, češ, zdaj pa imaš svoje rdeče revirje.«⁴⁰⁹ Trboveljski okrajni sekretar je postal Franc Kimovec, vendar ne za dolgo, saj je bil že 13. maja 1958 na seji predsedstva SZDLS sprejet predlog o ukinitvi trboveljskega okraja.⁴¹⁰

Konferenca okrajnega komiteja ZKS Trbovlje 13. februarja 1958 sta se udeležila tudi predstavnika najvišjega slovenskega partijskega vodstva Boris Kraigher in Lidija Šentjunc. Stavka v »rdečih revirjih« je namreč dodobra zatresla partijske temelje, saj je omajala prepričanje o zvezi komunistov kot avantgardi delavskega razreda. (AS)

Oblast je ob stavki ukrepala hitro in odločno, vendar nenasilno, čeprav je Edvard Kardelj na sedmem plenumu CK ZKS 24. januarja 1958 ob primerjavi trboveljskih in madžarskih dogodkov opozoril, »da je bil zgolj slučaj, da tudi v Trbovljah ni bilo treba intervenirati z orožjem«. Rudarji so se namreč temu izognili zgolj zato, ker niso nasedli »izrazito

⁴⁰⁸ AS 1589, teh. enota 1586, Poročilo in analiza o dogodkih v Trbovljah in Zagorju, str. 26.

⁴⁰⁹ Šetinc, Zbogom Jugoslavija, str. 164.

⁴¹⁰ AS 537, sk. 27, Zapisnik seje predsedstva SZDLS, 13. maj 1958.

kontrarevolucionarnim parolam«, sicer pa »smo mi bili pripravljeni tudi na to in ne bomo nič pomišljali, če bi si kdo drznil dvigniti roko nad socialistične pridobitve našega delovnega ljudstva«. ⁴¹¹ Kardelj je partijce pozival k samokritiki, saj so bili po njegovem mnenju dogodki v revirji le odsev bolezni, ki je razsajala v ZKS. Med njenimi pglavitnimi slabostmi je navedel pretirano porabo, karierizem in privilegije: »Ljudje se ženejo za naslovi in za položaji, ki dajejo donosnejše dohodke, boljše plače itd. /.../ Če ni odpora proti takemu birokratiziranju naših forumov in kadrov na terenu, seveda nastopajo odnosi vzajemne amnestije: v ljudskih odborih potrjujejo premijske pravilnike, ki niso v skladu z interesi napredka in socialističnih odnosov, direktorji pa v ljudskih odborih glasujejo za povečanje plač predsednikov in drugih kadrov ljudskih odborov, za razne sejnine in druge večje ali manjše privilegije. Če pa enkrat vodilni kader prebije ta jez, potem ni nič čudno, če tudi drugi pritisnejo za njimi.« ⁴¹² Poleg tega sta se po Kardeljevem mnenju povsod po državi razraščala šovinizem in nacionalizem, ki »igrata svojo škodljivo vlogo v družbenih odnosih, maličita odnose /.../. Karakteristično je na primer to, da se v Makedoniji, ki ni nikdar imela neposredne zveze ali pa sporov s Slovenijo, pojavlja antislovenski šovinizem, ker tam smatrajo, da jih Slovenci izkoriščajo v trgovini in tudi sicer s svojo večjo razvitostjo – prav tako, kot ste vi prepričani, da Makedonija vleče težke milijarde iz slovenske industrije. /.../ Vedeti je treba, da se proti posameznim pojavom srbskega, hrvaškega ali makedonskega šovinizma lahko uspešno borite samo z borbo proti slovenskemu šovinizmu. To tem preje, ker se celo komunisti v vodilnih organih ZKS često spuščajo na nivo uličnih pojmov o odnosih med jugoslovanskimi narodi oziroma o sposobnosti ali nesposobnosti drugih jugoslovanskih narodov.« ⁴¹³

Izhoda iz nakopičenih težav Kardelj ni videl v partijski čistki, temveč v »iskreni samokritiki« od zgoraj navzdol, v konkretni kritiki napak ter v obračunu z demagogijo, nacionalizmom, birokratizmom in privilegiji, kajti »pri nas je danes, žal, taka navada, da komunista kaj hitro pokličemo na odgovornost, če mu mati gre v cerkev. Če pa komunist ustvarja politične težave z raznimi privilegiji, s sprejemanjem nagrad in pretiranih

⁴¹¹ AS 1589, šk. 7, Zapisnik VII. plenuma CK ZKS, 24.–25. januar 1958, str. 48.

⁴¹² Prav tam, str. 34.

⁴¹³ Prav tam, str. 42.

premijs, z nabijanjem cen v trgovini, ga nihče ne kliče na odgovornost.«⁴¹⁴ Kot mnogokrat dotlej je tudi tokrat predlagal kadrovsko okrepitev partijskih komitejev ter učinkovito povezovanje in nadzor nad oblastnimi organi, pri čemer je pozabil, da so težave, ki so pestile partijo, pravzaprav izvirale iz politbirojevskega načina vodenja države. Sami sebi so bili prepuščeni zlasti nižji partijski forumi, kjer komunisti pogosto niso niti razumeli politike, skrojene v zaprtem krogu najvišjih partijskih voditeljev, zato so čakali na direktive od zgoraj, hkrati pa so se zapletali v številne finančne nepravilnosti, ki jim jih je omogočal njihov položaj.

Volitve novega okrajnega komiteja ZKS Trbovlje 13. februarja 1958. (AS)

Dejstvo, da je prva delavska stavka izbruhnila ravno v Sloveniji, za nameček pa so bili vanjo vpleteni komunisti, je bilo za slovenske partijske voditelje zagotovo hud udarec. ZKS je namreč izmed vseh najbolj skrbela za »čistost« v svojih vrstah, pri čemer pa je ubirala tudi čudne poti. Medtem ko so leta 1956 povsod po Jugoslaviji beležili naraščanje partijskega članstva, je bilo v Sloveniji, z izjemo trboveljskega okraja, po šestem kongresu ZKJ število izključenih štirikrat večje od števila sprejetih članov. Več kot polovica jih je bilo izključenih zaradi neudeležbe na sestankih in ne-

⁴¹⁴ Prav tam, str. 49.

plačevanja članarine, najmanj pa zaradi kaznivih dejanj, gospodarskega kriminala in »sovražnega udejstvovanja«. Drugi najpogostejši razlog izključitev so bile zunanje manifestacije religioznosti, pri čemer je organizacijska sekretarka ZKS Vida Tomšič opozarjala, da so partijski komiteji določbo statuta, po kateri religioznost ni bila združljiva s članstvom v zvezi komunistov, pogosto napačno razumeli, saj niso ločili, »kdaj član ZK sam opravlja verski obred, kdaj pa na primer iz človeške dostojnosti prisostvuje stvari, ki predstavlja neke vrste verski obred, na primer cerkveni pogreb /.../ To velja posebno na vasi, kjer je velika večina kmetov bila izključena zaradi religije.«⁴¹⁵ Poleg tega je ugotavljala, da se partija ne pomlajuje, zato bi morali mladini na stežaj odpreti vrata in »če ne bo v teh svojih stremljenjih, v svoji zavzetosti za novo, mogla najti vzrokov in iniciativ v Zvezi komunistov, potem to ne bi bila samo krivica mladih, ampak nas samih in okorelosti naših organizacij«.⁴¹⁶

Analiza stavke je prerasla v dramatično razpravo o političnih razmerah v državi, v kateri so prvič privrela na dan dotlej prikrita nasprotja med partijskimi voditelji. Razprava je pokazala, da stavki niso botrovale le nizke plače in slabi delovni pogoji revirskih rudarjev, temveč občutek o zapostavljenosti Slovenije nasproti federaciji in protijugoslovansko razpoloženje, ki naj bi vladalo povsod po državi. Obenem je razprava načela problem odnosov med republikami, dotaknila pa se je tudi nacionalnega vprašanja.

Razširjene seje izvršnega komiteja CK ZKJ 6. februarja 1958, ki je bila sklicana zaradi trboveljskih dogodkov, so se poleg članov izvršnega komiteja udeležili tudi republiški partijski voditelji in funkcionarji zveznih organov, skupaj 34 mož. Prvi je nastopil Josip Broz Tito, ki je ugotavljal, da je stavka v Trbovljah opozorila na resne slabosti v partijskem delu, zlasti na nedisciplino in pomanjkanje samokritike. Ob tem je celo podvomil v preimenovanje partije v ZKJ in sklepe šestega kongresa ter se precej odkrito zavzel za vrnitev k revolucionarnim metodam. Poleg tega je prvič priznal, da se povsod po državi širi nacionalizem, vendar je izrecno omenil le odpor republik do zveznih organov oziroma »šovinizem proti Beogradu, ki ga je treba premagati, kajti v Beogradu smo mi, v Beogradu

⁴¹⁵ AS 1589, šk. 7, Zapisnik V. plenuma CK ZKS, 2. april 1957, str. 12.

⁴¹⁶ Prav tam, str. 20.

niso Srbi«. Opozarjal je tudi na velik razpon plač in nenadzorovano dviganje cen, na samovoljo direktorjev in vodstev lokalnih skupnosti, ki bi jih bilo treba učinkoviteje nadzirati, kajti »neka kontrola v Federaciji je nujna«, in kaznovati, saj »brez tega ni discipline in ni reda«. ⁴¹⁷

Srbski partijski voditelj iz Vojvodine Jovan Veselinov je krivdo za nakopičene težave pripisal šestemu kongresu oziroma sklepom o vzgojni vlogi partije, pri čemer se je po njegovih besedah »ta vzgojna vloga do te mere izrodila, da še mi sami ne vemo, v čem je njeno bistvo«. ⁴¹⁸ Hkrati je opozoril, da bi politiko moral krojiti izključno CK ZKJ, republiška vodstva pa naj bi jo dosledno izvajala. Temu je pritegnil tudi organizacijski sekretar CK ZKJ Aleksandar Ranković, ki je dodal, da je treba zagotoviti enotno politiko, »saj jih ne more biti pet ali šest«. ⁴¹⁹

Edvard Kardelj je bil eden redkih, ki je na seji, resda previdno, zagovarjal sklepe šestega kongresa. Čeprav je priznal, da se partija ni najbolje znašla v vlogi idejne voditeljice, je šesti kongres ocenil pozitivno, saj naj bi radikalno obračunal s starim načinom partijskega dela. Hkrati je priznal, da se v Sloveniji širi negativno razpoloženje nasproti zveznim organom. ⁴²⁰ Svetozar Vukmanović je govoril o nesoglasjih med republikami pri delitvi sredstev iz zveznega proračuna ter o nezaupanju med republikami in federacijo, bosanski partijski voditelj Djuro Pucar pa je v nadaljevanju omenil, da so Slovenci pred časom predlagali razpravo o med-republiških odnosih. Povedal je tudi, da se Slovenci nenehno pritožujejo nad zveznimi gospodarskimi načrti, kritizirajo zvezni aparat in govorijo, da neradi prihajajo v Beograd na sestanke, ker da tam vedno naletijo na arogantne in nepristopne ljudi. ⁴²¹

Nekaj dni zatem, 17. februarja 1958, je izvršni komite CK ZKJ na partijske organizacije naslovil vznemirljivo pismo, v katerem je govoril o prihodnjih nalogah komunistov. Partijski voditelji so grajali birokratizem na lokalni ravni, privilegije in podkupljivost funkcionarjev, neodgovornost in nedisciplino komunistov, pomanjkljivosti v delovanju gospodarskega sistema, priznavali pa so tudi, da se v Jugoslaviji razraščata naciona-

⁴¹⁷ AS 1589, šk. 11, Zaznamek o razširjeni seji IK CK ZKJ, 6. februar 1958, str. 2–3.

⁴¹⁸ AS 1589, šk. 11, Zapisnik sa proširene sednice IK CK SKJ, 6. februar 1958, str. 25.

⁴¹⁹ AS 1589, šk. 11, Zaznamek o razširjeni seji IK CK ZKJ, str. 5.

⁴²⁰ Prav tam, str. 6–7.

⁴²¹ AS 1589, šk. 11, Zapisnik sa proširene sednice IK CK ZKJ, 6. februar 1958, str. 86, 87; AS 1589, šk. 11, Zaznamek o razširjeni seji IK CK ZKJ, str. 8–9.

lizem in šovinizem, ki jima podlegajo tudi komunisti. Republiška vodstva so bila po njihovem mnenju preveč zaprta vase in niso kazala nikakršnega razumevanja za težave drugih republik in neenakomerno razvitost države, zato so komuniste pozvali k enotnosti, disciplini in odgovornosti,⁴²² nesoglasij v najvišjem partijskem vodstvu pa niso omenjali. V naslednjih mesecih so se partijske organizacije povsod po državi posipale s pepelom, opravljene pa so bile tudi precejšnje kadrovske zamenjave v okrajnih in občinskih partijskih komitejih, v SZDL in sindikatih.

Odkritemu spopadu med zagovorniki različnih usmeritev se je partijsko vodstvo tedaj izognilo, vendar ne za dolgo, saj so se nasprotja samo še bolj poglobila. Spor je sprva potekal predvsem na področju gospodarstva, razvijanja samoupravljanja in demokratizacije političnega sistema, zelo redko pa se je izražal kot problem neurejenih mednacionalnih odnosov. V sebi pa je vendarle nosil tudi ta poudarek, saj so se zagovorniki obstoječega stanja kot centralisti izkazali tudi v pogledu na nacionalno vprašanje, medtem ko so privrženci decentralizacije rešitev iskali v poglobljanju federalizma. Mednacionalne napetosti so konec petdesetih let vse bolj zaposlovale jugoslovanski politični vrh, kar dokazujeta tudi razprava na sedmem kongresu ZKJ, kjer sta se posredno spopadli dve nasprotujoči si usmeritvi glede urejanja razmerij med republikami, in nov program ZKJ, ki je federaciji in mednacionalnim odnosom namenil celo poglavje.

⁴²² AS 1589, šk. 11, O prihodnjih nalogah Zveze komunistov, 17. februar 1958.

Zadnji program ZKJ

P
rogram ZKJ, tretji po vrsti od ustanovitve

KPJ leta 1919, je bil sprejet na sedmem kongresu ZKJ v Ljubljani med 22. in 26. aprilom 1958. Po statutu bi moral biti kongres sklican že leta 1956, vendar je bil najverjetneje zaradi nihanj v jugoslovansko-sovjetskih odnosih preložen na jesen 1957, zatem pa na pomlad 1958. Odnosi s Sovjetsko zvezo so bili tedaj precej zaostreni, saj je jugoslovanska delegacija novembra 1957 v Moskvi zavrnila podpis resolucije komunističnih partij, sodu pa je izbil dno predlog programa ZKJ, ki so ga jugoslovanski partijski voditelji poslali v pretres komunističnim partijam po svetu, pri tem pa naleteli na oster odziv zlasti s strani sovjetske partije. Komunistične partije iz socialističnih držav se zaradi nestrinjanja s programom ZKJ niso odzvale vabilu na kongres, temveč so nanj poslale ambasadorje svojih držav, pa še ti so kongres kmalu zapustili. Na kongresu tudi ni bilo predstavnikov evropskih socialdemokratskih strank, s katerimi so bili v preteklih letih vzpostavljeni odlični odnosi, vendar jih je kmalu skalilo ravnanje jugoslovanskih oblasti s politično opozicijo in disidenti, zlasti z Djilasom, ki je prav tedaj prestajal zaporno kazen.

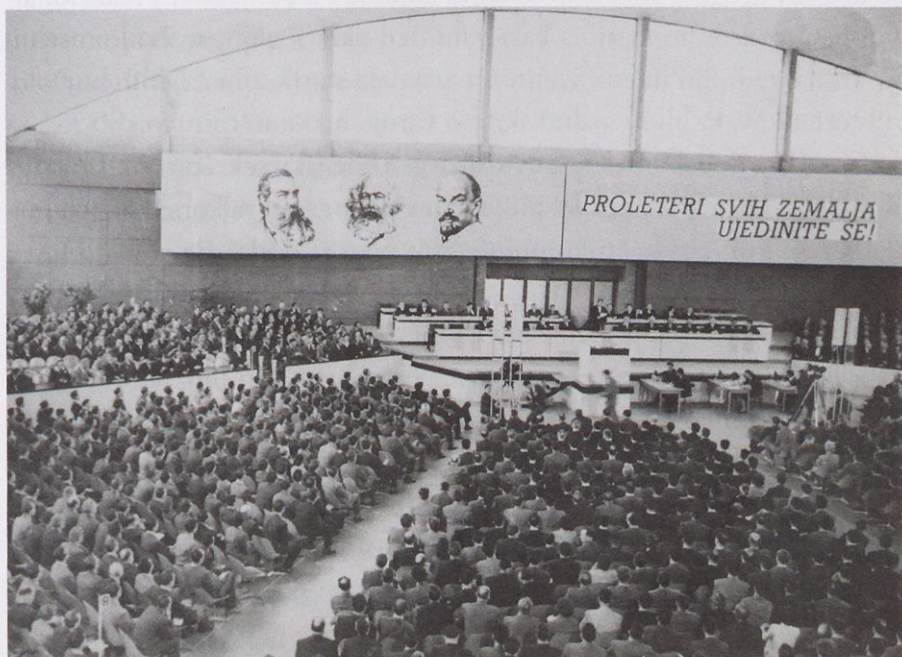
Titov maratonski kongresni govor je bil že po tradiciji povezan z jugoslovansko zunanjo politiko. V uvodu je orisal razvoj mednarodnih odnosov po drugi svetovni vojni, pri čemer je kritično ocenil tako Stalinovo zunanjo politiko kot politiko zahodnih velesil. Menil je, da je Stalin s svojo togo in po nepotrebnem grozilno zunanjo politiko povzročil nastanek zahodne vojaške zveze, ki je v mednarodnih odnosih ustoličila politiko sile, temu pa je neizogibno sledila ustanovitev Varšavskega pakta. Kljub razklanosti sveta na dva antagonistična bloka pa je na mednarodnopolitičnem

prizorišču zaznaval tudi pozitivna gibanja, saj naj bi se vse več držav odločalo za politiko miroljubne koeksistence. Precejšnjo pozornost je namenil zlasti novim državam v Afriki in Aziji, s katerimi je Jugoslavija navezovala vse tesnejše stike, ki so postajali simbol Titovih prizadevanj, da bi se uveljavil kot eden vodilnih svetovnih državnikov. Odnosom s Sovjetsko

Vhod v dvorano na Gospodarskem razstavišču v Ljubljani, kjer je aprila 1958 potekal VII. kongres ZKJ. (AS)

zvezo Tito ni namenil pretirane pozornosti, poudaril je le, da Jugoslavija ni del sovjetskega bloka in da morajo odnosi med državama temeljiti na beograjski deklaraciji, medtem ko moskovske deklaracije ni omenjal.⁴²³

Dvorana Gospodarskega razstavišča med VII. kongresom ZKJ. (AS)

V oceni notranje politike je Tito poudaril prelomni pomen sklepov šestega kongresa ZKJ, čeprav jih jugoslovanski komunisti po njegovem mnenju niso najbolje razumeli, pri čemer je omenil Djilasov »revizionizem«. V podrobno presojo partijskega dela se sicer ni spuščal, menil pa je, da »je bilo v minulem obdobju precej napak, ki zelo škodujejo monolitnosti in idejni trdnosti naše Zveze. Preveč liberalno gledanje na idejne odklone posameznih komunistov in dopuščanje, da se njihov vpliv včasih neovirano širi v okolju, v katerem delajo, imata pogosto zelo slabe posledice. Na takšne primere moramo biti veliko bolj pozorni ter jih preprečiti na kakršen koli način, najbolj učinkovita pa je izključitev takšnih elementov iz Zveze, da ne zastrupljajo in ne slabijo njenih vrst.«⁴²⁴ Poudaril je tudi velik pomen tiska, ki pa »v revolucionarnem obdobju preobrazbe

⁴²³ Sedmi kongres Zveze komunistov Jugoslavije. Cankarjeva založba, Ljubljana, str. 129–199.

⁴²⁴ Prav tam, str. 163–164.

naše države ne more biti neodvisen, samostojen družbeni činitelj, ker morajo biti vse akcije družbe kot celote usmerjene v eno samo smer, v smer graditve socializma, to se pravi novih družbenih odnosov. Vse, kar se tako ali drugače zoperstavlja temu cilju, je nazadnjaško in reakcionarno, pa čeprav bi to krstili s kakšnimi demokratičnimi, svobodomiselnimi in naprednimi imeni, vzetimi iz arzenala starih, obrabljenih buržoaznih ostankov, ki jih še vedno skrbno varuje malomeščanstvo.⁴²⁵

O nalogah ZKJ je govoril organizacijski sekretar Aleksandar Ranković. Čeprav sam ni bil prepričan v sklepe šestega kongresa, je povedal, da so bili »zgodovinsko nujni«, ⁴²⁶ vendar je dodal, da je bila preveč poudarjena vzgojna vloga ZKJ, pozabljalo pa se je na disciplino in enotnost. Tudi on ni pozabil omeniti Djilasa, o katerem je dejal, da je nastopil proti sklepom šestega kongresa ter brezobzirno in umazano napadel partijo, pri čemer so mu prihiteli na pomoč reakcionarji vseh barv. Ko je ob koncu načel vprašanje sovjetske vodilne vloge v socialističnem taboru ter poudarjal jugoslovansko neodvisnost in pravico do samostojnega razvoja, pri čemer se je celo pošalil, da »se naš človek sprašuje, kakšna le more biti politika države, ki ji ni glavna naloga skrb za svoje lastno ljudstvo, za socializem v svoji lastni državi in za njegov pravilni razvoj, temveč si ob prvi ugodni priliki zada za glavno nalogo, da bi se vmešavala v notranje zadeve Jugoslavije«, ⁴²⁷ je sovjetski ambasador zapustil dvorano, razen poljskega, ki je menda zadremal, pa so mu sledili tudi drugi veleposlaniki socialističnih držav.⁴²⁸

Za povsem drugačno razburjenje so poskrbeli razpravljavci v komisiji za vprašanja družbeno-političnega sistema. Razprava se je sicer sukala okrog komunalnega sistema, vendar jo je oplazilo tudi vprašanje mednarodnih odnosov. Delegat iz BiH Čedo Kapor je menil, da so temeljne državne enote komune, in ne republike, zato bi si morali komunisti prizadevati za razvoj komunalne ureditve, ne oziraje se na nacionalne in republiške meje, oziroma za »vsejugoslovansko komunalno skupnost. Torej, brez republiških meja.« ⁴²⁹ Dodal je, da so bili »negativni pojavi« pogosto

⁴²⁵ Prav tam, str. 197.

⁴²⁶ Prav tam, str. 203.

⁴²⁷ Prav tam, str. 245.

⁴²⁸ Charles Zalar: *Yugoslav Communism: a Critical Study*. Washington 1961, str. 285; Dennison Rusinow: *The Yugoslav Experiment 1948–1974*. C. Hurst and Co., London 1977, str. 105.

⁴²⁹ VII kongres SKJ: stenografske beleške. Kultura, Beograd 1958, str. 566.

posledica razdvojenosti republik in njihovih teženj po samozadostnosti tako v gospodarstvu kot v šolstvu, največjo oviro za vsestranski razvoj komunalnega sistema pa je videl v obstoju »nekih starih, umetnih, preživetih meja«. ⁴³⁰ Ob koncu je poudaril, da ne želi zanikati nacionalnih pravic in zavesti, ter predlagal, da bi lahko v okviru federacije obstajal poseben organ, oblikovan po nacionalnem ključu, ki bi zagotavljal nacionalno enakopravnost, čeprav je bila ta po njegovem mnenju že uresničena.

Kapor je namigoval na ukinitve republik, deloma pa mu je pritegnil tudi drugi bosanski delegat Nijaz Dizdarević, ki je zagovarjal enoten pravopis za srbsko-hrvaško govorno območje, ter dodal, da se »na pot razvoja v Jugoslaviji k postopnemu stapljanju narodov ne sme postavljati nikakršna umetna prepreka«. ⁴³¹ Takšnim stališčem sta se uprla le makedonska predstavница Lilijana Čalovska in slovenski delegat Ivan Potrč. Čalovska je opozorila, da se težnje po kulturnem zblževanju jugoslovanskih narodov pogosto sprevrčajo v unitaristične tendence, ki v resnici škodujejo kulturnemu sodelovanju, ⁴³² slovenski delegat Ivan Potrč pa je poudaril, da je Jugoslavija federacija enakopravnih narodov ter da so kritike na račun republiškega partikularizma neupravičene in izvirajo iz hegemonističnih teženj. Prepričan je bil tudi, da se lahko socialistična družba razvija le ob spoštovanju samostojnega kulturnega razvoja vseh narodov. ⁴³³

Mednacionalnih odnosov se je dan prej na plenarni seji o dopolnitvah statuta ZKJ dotaknil tudi Boris Kraigher, ki je ugotavljal, da nacionalno vprašanje v Jugoslaviji še ni preseženo. Jugoslavija je po njegovem mnenju že prerasla v enoten socialistični organizem, v katerem se razvija jugoslovanski socialistični patriotizem, vendar ta nima nič skupnega s težnjami po oblikovanju enotnega jugoslovanskega naroda, saj temelji na popolni enakopravnosti vseh jugoslovanskih narodov in narodnih manjšin. Kraigher je menil, da je nacionalno vprašanje v Jugoslaviji še vedno aktualno zaradi »raznih birokratsko-centralističnih teženj, tako v okviru posameznih republik kot v okviru federacije«, ki »iščejo zase opravičilo v raznih bodisi nacionalističnih bodisi unitarističnih argumentih«, ⁴³⁴ obstajalo

⁴³⁰ Prav tam, str. 567.

⁴³¹ Prav tam, str. 600.

⁴³² Prav tam, str. 617.

⁴³³ Prav tam, str. 792–793.

⁴³⁴ Prav tam, str. 461.

pa bo, dokler bodo med posameznimi deli države tako velike razlike v gospodarski razvitosti. Zato je predlagal, da bi se razprava o novem programu ZKJ in aktualnih političnih problemih ustavila tudi ob vprašanju mednarodnih odnosov, ki bo, »če ga ne bomo opazili in pravilno analizirali, predstavljal latentno nevarnost za izbruh novih oblik nacionalizma«.⁴³⁵

KOMUNISTIČNA PARTIJA
JUGOSLAVIJE

ČLANSKA KNJIŽICA

Št. 922999

Boris

Kraigher

Je član Komunistične Partije Jugoslavije
od *maja 1934.*

Sekretar
Veljko *8. aprila 1951.*

ČLANARINA za 1951. leto

Mesec	Zasluzek	Člano- rina	Sekretor
Januar			
Februar			
Marc		1.800	<i>Kraigher</i>
April		1.800	<i>Kraigher</i>
Maj		1.800	<i>Kraigher</i>
Junij		1.800	<i>Kraigher</i>
Julij		1.800	<i>Kraigher</i>
Avгust		1.800	<i>Kraigher</i>
September		1.800	<i>Kraigher</i>
Oktober		1.800	<i>Kraigher</i>
November		1.800	<i>Kraigher</i>
December		1.800	<i>Kraigher</i>

Partijska izkaznica Borisa Kraigherja. (AS)

Temeljna naloga sedmega kongresa je bila sprejetje programa ZKJ,⁴³⁶ tretjega in hkrati zadnjega v zgodovini te stranke. Ta izjemno obsežen dokument, ki ga je dolgo pripravljala številna ekipa s Kardeljem na čelu, je bil razčlenjen na deset poglavij, v katerih je bila podana vizija socializma, kakršna se je v desetletju od sprejetja zadnjega programa izoblikovala v zavesti jugoslovanskih voditeljev. Avtorji programa so v prvih poglavjih obravnavali sodobni kapitalizem, socialistične sisteme ter mednarodne odnose in jugoslovansko zunanjo politiko, zatem pa prek ocene odporniškega gibanja in jugoslovanske revolucije v osrednjem delu prešli k analizi temeljev jugoslovanske politične in ekonomske ureditve, predstavili vizijo tako imenovane oblasti delovnega ljudstva, odnosov med jugoslovanskimi narodi ter gospodarske, socialne in kulturne politike, v sklepnem

⁴³⁵ Prav tam, str. 465.

⁴³⁶ Program ZKJ. V: Sedmi kongres ZKJ, str. 287–485.

poglavju pa so opredelili tudi vlogo ZKJ. Osnutek programa je delegatom predstavil Edvard Kardelj. Povedal je, da program ni nikakršna nezmotljiva zbirka končnih resnic, zveza komunistov pa naj bi si z njim zadala realne in dosegljive cilje. Program se zato ni mudil pri podrobni obravnavi komunizma, saj »komunizem danes še ne more biti neposredni cilj naše akcije, ker so pri nas proizvodjalne sile še premalo razvite in ker tudi splošne razmere v današnjem svetu otežujejo hitrejši razvoj v tej smeri«. ⁴³⁷

Edvard Kardelj na VII. kongresu ZKJ. (AS)

V prvem poglavju so avtorji programa analizirali razvoj sodobnega kapitalizma, pri čemer so ocenjevali, da so družbeni procesi v kapitalističnih državah, razvoj socialističnih držav in razpad kolonialnega sistema povzročili velike strukturne spremembe v kapitalističnem svetu. Zasebna lastnina in kapitalistični proizvodjalni odnosi naj bi postali preozki za nadaljnji razvoj proizvodjalnih sil, zato se je država vse bolj uveljavljala kot samostojna ekonomska sila, ki je začela omejevati moč zasebnega kapitala, preprečevala krepitev družbenega vpliva delavskega razreda, utrjevala državno-kapitalistični monopol, obenem pa težila k podružbljanju proizvodnje. Ta stopnja v razvoju kapitalizma je bila po mnenju avtorjev njegova sklepna oblika in prvi korak k socializmu, nadaljnja usoda kapitalizma

⁴³⁷ Sedmi kongres ZKJ, str. 250.

pa naj bi bila odvisna predvsem od politične akcije delavskega razreda. Pogledi programa na sodobni kapitalizem so bili skrajno poenostavljeni, saj niso upoštevali velikih sprememb v razvitih zahodnih državah. Program ni omenjal gospodarskega razcveta in znanstveno-tehnološke revolucije na Zahodu, pozabil pa je tudi na nastanek Evropske gospodarske skupnosti, uvajanje splošnega zdravstvenega in socialnega zavarovanja, razvoj izobraževanja in splošno blaginjo, ki je bila tako posledica prizadevanj delavskih strank kot visoke ravni industrializacije.

V drugem poglavju so podali svoj pogled na socialistične sisteme, kjer so bile na oblasti komunistične partije. Opozarjali so zlasti na deformacije socialističnih odnosov, pri čemer so pravzaprav povzemali ocene šestega kongresa KPJ (ZKJ), čeprav so omenili tudi spremembe po Stalinovi smrti. Obenem so vztrajali pri postopnem odmiranju države ter opozarjali, da etatizem zavira razvoj socializma. Veliko škodo je po njihovem mnenju povzročila zlasti Stalinova »pragmatična revizija marksizma« na področju teorije države in partije, ki je privedla do dogmatizacije marksizma in leninizma ter povzročila »sektaštvo« v komunističnem gibanju, negativno pa je vplivala tudi na delavsko gibanje v kapitalističnih državah. V nasprotju z združevanjem komunističnega gibanja okrog Sovjetske zveze so zagovarjali koncept enakopravnega sodelovanja in mednarodne solidarnosti med komunističnimi, socialističnimi in drugimi levo usmerjenimi strankami. Glede mednarodnih odnosov, o katerih je govorilo tretje poglavje, pa so kot alternativo politiki blokov ponujali aktivno in miroljubno koeksistenco.

Precejšen del programa je bil namenjen analizi izkušenj jugoslovanske revolucije, razvoju socializma in tako imenovani socialistični demokraciji. Avtorji so zapisali, da se bo država v procesu svojega odmiranja vse manj pojavljala kot sredstvo prisile in vse bolj kot instrument družbenega samoupravljanja. Vloga države v neposrednem upravljanju bo zato rej vse manjša, njene funkcije pa bodo prevzemali samoupravni organi. Nosilce socialističnega razvoja so videli v proizvajalcih, delovnih kolektivih, komunah in socialističnih družbenih organizacijah, podali pa so tudi svoje stališče o družbeni lastnini kot temelju socialistične demokracije. Program je poudarjal nujnost odmiranja države, osvoboditve dela in poglobljanja osebne svobode, pri čemer so se avtorjem zapisale tudi besede,

da »socializem ne more podrežati osebne človekove sreče nekakšnim višjim ciljem, zakaj najvišji cilj socializma je človekova osebna sreča.«⁴³⁸

Posebno poglavje je bilo namenjeno federaciji in mednacionalnim odnosom. Jugoslovanski komunisti so še vedno verjeli, da je bilo nacionalno vprašanje z revolucijo in oblikovanjem federacije načelno rešeno, vendar so priznavali, da je zaradi ostankov nacionalizma, razlik v gospodarski razvitosti ter centralističnih in hegemonističnih teženj še vedno aktualno. V programu je bilo kot temeljno načelo partijske nacionalne politike zapisano priznanje individualnosti, enakopravnosti in pravice do samoodločbe jugoslovanskih narodov, poudarjena pa je bila tudi njihova enotnost. Samostojnost in enakopravnost narodov se po mnenju piscev programa ne bi smeli kazati samo v enakem političnem in pravnem položaju, temveč tudi v enakih materialnih pogojih. To pomeni, da bi morali biti politična in pravna enakopravnost dopolnjeni tudi z ekonomsko enakopravnostjo, pri čemer je program kot pglavitno načelo gospodarske politike poudaril skrb za pospeševanje gospodarskega razvoja nerazvitih delov države. Poudarjena sta bila tudi bratstvo in enotnost ter jugoslovanskih socialistični patriotizem, kakor ga je leto poprej opredelil Edvard Kardelj v predgovoru k *Razvoju slovenskega narodnega vprašanja*. Jugoslovanska socialistična zavest in patriotizem naj ne bi bila nasprotje demokratični nacionalni zavesti, temveč njena internacionalistična dopolnitev, pri čemer je bilo poudarjeno, da pri tem ne gre za poskus oblikovanja jugoslovanske nacije, ki bi nadomestila obstoječe narode, temveč za krepitev socializma in uveljavljanje skupnih interesov delavcev ne glede na njihovo nacionalno pripadnost.

Zadnje poglavje je bilo namenjeno vlogi ZKJ. Avtorji programa so zapisali, da so komunisti bili in bodo ostali avantgarda socialističnega razvoja ter da je teoretsko izhodišče njihovega dela marksizem, ki pa ni enkrat za vselej dognan nauk ali zbirka dogem, temveč teorija, ki se razvija in omogoča ustvarjalno uporabo. ZKJ naj bi bila vse manj dejavnik oblasti in vse bolj dejavnik razvijanja tako imenovane socialistične zavesti, njena vodilna politična vloga pa naj bi izginjala hkrati s procesom odmiranja družbenih nasprotij in prisile. Poudarili so tudi, da zveza komunistov ni nikakršen arbiter na področju marksizma, temveč zgolj njegov

⁴³⁸ Prav tam, str. 391.

uporabnik. Ker pa so po njihovem mnenju nasprotniki socializma še vedno ogrožali njegov obstoj, »se delavski razred ne more odreči orožju svojega razrednega boja, diktaturi proletariata, in vodilni vlogi Zveze komunistov Jugoslavije«, čeprav njena vloga »ni vloga superiorne, od ljudstva ločene elite, ampak enakopravnega dela delovnih množic«, ki po Marxu »teoretično prednjačijo ostali množici proletariata v tem, da razumejo pogoje, potek in splošne rezultate proletarskega gibanja«. ⁴³⁹

Program je zavrnil administrativne metode dela, češ da deformirajo komuniste, slabijo njihov čut odgovornosti ter povzročajo moralno in idejno nazadovanje komunistov. Zato so poudarili, da mora državna uprava prerasti v strokovni aparat, podrejen voljenim samoupravnim organom, komunisti pa si morajo prizadevati, da bo njihovo delo v sozvočju s potrebami socializma in njegove obrambe pred protisocialističnimi težnjami. Med nosilci tovrstnih teženj so navedli pripadnike razlaščenih izkoriščevalskih razredov, reakcionarne elemente v Cerkvi, tuje agenture in reakcionarje, protisocialistične težnje pa so po njihovem mnenju izvirale tudi iz idejne in politične zaostalosti določenih družbenih slojev, malostevilnosti delavskega razreda, birokratizma, karierizma in privilegijev, precej škode socializmu pa naj bi povzročala tudi »brezperspektivni individualizem in destruktivni anarhizem v določenih slojih malomeščanstva in malomeščanske inteligence, ki se pogosto ponašajo z lažnim liberalizmom in »naprednostjo«, dejansko pa pridigajo pasiven, prezirljiv odnos do življenjskih in družbenih problemov, pri čemer pogosto zdrknejo na pozicije reakcionarnih sil«. ⁴⁴⁰

Na področju znanosti in umetnosti se je ZKJ zavzela za dejansko svobodo ustvarjanja, obenem pa je nastopila »proti poskusom, da bi se pod firmo svobode znanosti in umetnosti afirmirali dejansko reakcionarni in protisocialistični nazori ali spodkopavale moralno-politične osnove socialistične družbe«. ⁴⁴¹ Glede religioznih čustev državljanov so zapisali, da jih ni mogoče odpraviti z administrativnimi sredstvi, temveč z razvijanjem socialističnih odnosov in širjenjem znanstvenih spoznanj. Članstvo v ZKJ je bilo sicer nezdržljivo z religioznostjo, vendar komunisti državljanom zato ne bi smeli kratiti pravice do pripadnosti verskim skup-

⁴³⁹ Prav tam, str. 464–465.

⁴⁴⁰ Prav tam, str. 476.

⁴⁴¹ Prav tam, str. 479.

nostim in udeleževanja verskih obredov, po robu pa bi se morali postaviti vsem poskusom zlorabljanja verskih čustev v politične namene.

Ob koncu so nekaj besed namenili tudi komunizmu, »družbi brez razredov in strank«, ki naj bi jo dosegli z razvijanjem proizvodjalnih sil, samoupravljanja, socialistične demokracije, izboljšanjem življenjskih razmer in naposled z obiljem, ki bi omogočilo uresničitve načela »vsakemu po njegovih sposobnostih, vsakemu po njegovih potrebah«. Program so sklenili z mislijo, na katero so bili še posebej ponosni: »Nič, kar je bilo ustvarjenega, nam ne sme biti tako sveto, da bi ne moglo biti preseženo in da se ne bi umaknilo tistemu, kar je še bolj napredno, še bolj svobodno, še bolj človeško.«⁴⁴²

Kljub dramatičnim poudarkom sedmi kongres ZKJ ni prinesel globljih političnih sprememb. Tudi sestava izvršnega komiteja CK ZKJ, ki ga je na svoji prvi plenarni seji potrdil 135-članski centralni komitej, je ostala bolj ali manj enaka prejšnji. Generalni sekretar je ostal Josip Broz Tito, sekretarja pa Edvard Kardelj in Aleksandar Ranković. Poleg njih so bili člani izvršnega komiteja Vladimir Bakarić, Ivan Gošnjak, Blažo Jovanović, Lazar Koliševski, Franc Leskošek, Miha Marinko, Djuro Pucar, Djuro Salaj, Petar Stambolić, Jovan Veselinov, Svetozar Vukmanović, novi član izvršnega komiteja pa je postal Veljko Vlahović.⁴⁴³ V primerjavi z izvršnim komitejem, ki je bil izvoljen po šestem kongresu leta 1952, je bilo opaznih nekaj sprememb. Med sekretarji ni bilo disidenta Milovana Djilasa, med člani pa ne pokojnih Borisa Kidriča in Moše Pijadeja, medtem ko so drugi ostali na svojih mestih. V letih med obema kongresoma so se jim pridružili Blažo Jovanović, Miha Marinko, Petar Stambolić in Jovan Veselinov, s prvim plenarnim zasedanjem CK ZKJ pa še Veljko Vlahović. V izvršnem komiteju so bili torej po štirje Srbi in Hrvatje, po trije Slovenci in Črnogorci ter en Makedonec, ki pa se po sedmem kongresu ZKJ niso sestali več kot leto dni.

Leta 1959 so se vrstili kongresi republiških partij, med 23. in 25. junijem 1959 je zasedal tudi četrti kongres ZKS. Podobno kot zvezni kongres tudi ta ni prinesel velikih novosti. Sekretar CK ZKS je ostal Miha Marinko, v izvršnem komiteju CK ZKS pa so ostala tudi vsa druga

⁴⁴² Prav tam, str. 485.

⁴⁴³ Prav tam, str. 525.

imena, znana s tretjega kongresa ZKS leta 1954, le da se jim je pridružilo sedem novih: Franc Leskošek, Franc Popit, Mitja Ribičič, Boris Ziherl, Albert Jakopič, Janko Rudolf in Janez Vipotnik.⁴⁴⁴

Izvršni komite CK ZKJ pred vhodom v Festivalno dvorano v Ljubljani aprila 1958. Od leve proti desni stojijo v prvi vrsti Edvard Kardelj, Josip Broz - Tito in Aleksandar Ranković, v drugi vrsti Ivan Gošnjak, Svetozar Vukmanović, Miha Marinko, Blažo Jovanović, Djuro Pucar, Djuro Salaj in Franc Leskošek, v tretji vrsti pa Lazar Koliševski, Petar Stambolić, Vladimir Bakarić, Veljko Vlahović in Jovan Veselinov. (AS)

Konec petdesetih let je bilo obdobje popolne ideološke in politične monolitnosti komunistične partije v zatonu. Čeprav so politične razmere ostale navidez umirjene, mednacionalne napetosti pa skrite pred očmi javnosti, so se v partijskem monolitu pokazale prve razpoke. Nasprotja med zagovorniki federalizma in centralizma so se poglobila, različni interesi pa so trčili v začetku šestdesetih let, ko se je Jugoslavija znašla na pragu resne politične in gospodarske krize. Nastopilo je novo, politično bolj razgibano obdobje, ki so ga zaznamovala nenehna soočanja mnenj glede temeljnih vprašanj razvoja jugoslovanske družbe. Ta so se še trideset let zadrževala v okviru socializma, enostrankarskega sistema in skupne jugoslovanske države, razmišljanja partijskih voditeljev o temeljitih sistemskih reformah pa je vseskozi hromil strah pred izgubo oblasti.

⁴⁴⁴ Četrty kongres ZKS, str. 254.

Summary

The split with the Cominform in 1948 was a dramatic experience for Yugoslav Communists. Immediately afterwards, the policy pursued by the Communist Party of Yugoslavia (CPY) started to show clear signs of deep confusion. On the one hand, Yugoslav leaders rejected the Soviet accusations and relentlessly persecuted the supporters of Cominform's resolution, while on the other hand, they made every effort to rectify the mistakes of which Stalin charged them, enforcing a large number of measures to prove their obedience to Moscow. Such behavior was dictated by ideological ties with the Soviet Union and the fear of armed intervention and a consequential loss of power. Aggressive Stalinist methods, especially collectivization, worsened the political and economic crisis that soon forced the Yugoslav leaders to search for new solutions. Moreover, the Yugoslav authorities were under pressure from the West that, in exchange for economic, political, and military aid, expected concessions in the form of democratizing the Yugoslav political order.

Pushed against the wall and determined to devise an alternative to the Soviet model of socialism, at the beginning of the 1950s the Yugoslav leaders abandoned the rigid imitation of Soviet socialism and started to experiment with an adventurous ideological search. Their main source was Marx, while secretly they also drew on works by less »orthodox« authors, particularly those by the French utopian socialists. In contrast to Soviet centralism, they began to propagate Marx's thesis on the withering away of the state, which postulated that the functions of the state would be gradually taken over by the working class. They attempted to approach

this ideal through the introduction of self-management and social property as well as through the decentralization and the transfer of certain powers from the federation to the republics. Self-management was initially introduced into economic enterprises, although at the beginning the powers of the workers' councils were more or less symbolic, because virtually all economic policies remained under the control of the central institutions. The political leaders also decided to reduce the massive state apparatus. Apart from the reaction, the worst enemy of socialism was considered to be a bureaucracy that, if its wings were not clipped, would transform itself into a ruling social class. The critical reflections on the Soviet Union and Stalinism also gave rise to thoughts of separating the Communist Party from the state. Until that time, party and state functions were closely interlocked, which was evident in the fact that Communists held practically all positions in the state institutions.

The efforts of the Yugoslav leaders to devise an alternative to the Soviet system, to give Yugoslavia a new role in the international political arena, and, last but not least, to consolidate their own power, reached a peak at the 6th Congress of the CPY in November 1952. The developments at this congress represented an important political breakthrough, while at the same time – as it turned out after less than a year – the 6th Congress was one of the most controversial events in the history of the Yugoslav Communist movement. The Communist Party officially declared its renouncement of direct control and renamed itself into the League of Communists of Yugoslavia (LCY). Its fundamental task was defined as providing the masses with ideological guidance and education in the spirit of socialism, while the new name was supposed to emphasize the change and to outwardly promote the new role of the party. The resolutions of the 6th Congress reflected regained political self-confidence and the visionary spirit of the time, although the thorough reconstruction of society that the Communists prophesized lacked both determination and actual preparedness. As a result, the party's internal structure remained virtually intact. This structure was founded on the principle of »democratic centralism«, according to which the minority was unconditionally subordinated to the majority and the lower-ranking bodies to the Central Committee, although somewhat freer discussion

than before was tolerated within the party itself. The 6th Congress of the CPY (LCY) endorsed the split with Stalinism and inaugurated self-management as the goal that the Yugoslav Communists pursued for nearly forty more years. The other resolutions, particularly those via which the party renounced direct leadership and declared its support of the separation between the party and state authorities, were soon put to the test – which later on they by and large failed to withstand.

At the 6th Congress, the Communists concluded that decision-making regarding current policy would be transferred from the Communist Party to the Socialist Alliance of the Working People of Yugoslavia (SAWPY), which grew from the People's Front in February 1953. The metamorphosis of the People's Front also had foreign policy implications. The West expected from Yugoslavia to introduce measures towards the pluralization of political life, but the Communists were reluctant to share power with anyone. Perhaps this was why they decided to make a move that would appease Western criticisms of the one-party system and at the same time enable them to remain firmly in power. The level of success of their reshuffling of the Communist Party and the Socialist Alliance was evident from the response by Western social-democratic parties to the planned inclusion of the SAWPY in the Socialist International. Most of its members were resolutely against this, because in the eyes of Western socialists the SAWPY was nothing but a front for the Communist Party, not to mention the fact that the key positions in both political organizations were held by the same people. In addition, the state and party functions were still interlocked, although to a lesser extent, and the only genuinely autonomous institution was the Executive Committee of the Central Committee of the LCY.

At the beginning of the 1950s, the tide of change also reached jurisdiction and criminal law. The courts were given more independence and the new penal legislation restricted arbitrary exercise of power and moderated repression. Liberalization was most evident in the sphere of political penal repression. As a result, the number of political offences in the 1950s decreased and the courts also pronounced milder sentences. In fact, the excessive use of repression was no longer necessary, because the authorities had got rid of most political opponents in the

first post-war years and the new ideology had already quite impregnated the minds of the people. In the 1950s, the Yugoslav judiciary and criminal law discarded some Stalinist dogmatism, but the path towards independent judiciary and respect for legality was still far ahead. The political leaders opened the door to democratization only on the declarative level and gave a vague backing to the independence of the judiciary, while they allowed indirect political influence on the courts that could grow into direct political pressure within a short while. In contrast to the general trends in the system of political penal repression, the number of trials against Catholic priests reached its peak in the early 1950s. Those trials coincided with the severest escalation of hostile relations between the state and the Catholic Church that culminated at the end of 1952 with the suspension of diplomatic relations with the Vatican.

The process of political changes following the split with the Soviet Union was formally finalized with the Constitutional Law adopted in January 1953, which by and large superseded the Constitution of 1946. The political foundation of the system was determined to be self-management, the role of material foundation was given to social property, and the definition of the state's political order mentioned socialism for the first time. An important innovation was the abolition of the Chamber of Nations as an independent chamber of the Federal Assembly. Though the latter preserved its bicameral structure, the basis for the second chamber was no longer the national element but rather the class element. In other words, the second chamber of the Federal Assembly became the Chamber of Producers, while the Chamber of Nations was incorporated as some kind of a semi-chamber into the Federal Chamber, losing virtually all its influence. The Chamber of Nations thus became merely a formal expression of the multinational state, because its excessive activity would have undermined the vision of the unity of interests of the Yugoslav working class. In this way the Constitutional Law restricted the rights of the federal units and individual nations that had already been achieved – although only formally – because it assumed that the national question in Yugoslavia was settled.

The early 1950s brought about some radical shifts, particularly in the sphere of ideology. These shifts were then followed by modifica-

tions in daily practice as well, though these latter lagged significantly behind the changes in ideology. This was due to the fact that the Communist Party tolerated democratization only to an extent that still guaranteed its political monopoly. As early as 1953, the ideological and political boldness that pervaded the discourse of Yugoslav leaders in the period after the conflict with the Soviet Union was overshadowed by the fear of loss of power. In the Communist Party leadership, the views of hard-line policy proponents predominated. These considered democratization to be the beginning of the end of the Communists' rule. This political shift was triggered not only by Stalin's death in March 1953 and by the prospects of a warming in relations with the Soviet Union, but also by the top leadership's perception that the power of the Communist Party had weakened. The often inconsistent directives from the top led to confusion and lack of discipline among party members, which resulted in apathy and public discussions of the current policy lines as well as in the emergence of opinions that were not always in accord with the views held by the political leaders.

In the middle of 1953, political changes came to a standstill. Political tension and dissent that for some time had smoldered inside the party leadership burst into flame sparked by the ideas of Milovan Djilas, the Secretary of the Executive Committee of the LCY, who in a series of articles published in *Borba* denounced no less than the right of the Communist Party to political monopoly. In January 1954 Djilas was forced to leave the Yugoslav political scene, though his removal was not followed by a purge of a larger scale. This was because the political leaders could not afford to stage a fierce confrontation with Djilas and his adherents, because in doing so they would have publicly denounced the resolutions adopted by the 6th Congress of the CPY (LCY). They were also cautious because they were uneasy about possible negative reactions from the West, which for some time had been watching with mistrust while the Yugoslav leaders tightened the reins in domestic policy and flirted with the Soviet Union in foreign policy.

In the middle of the 1950s, the period of profound political changes was over. Fresh ideas about the further development of socialism were no longer conceived, while some of the most radical ideas were simply

erased from memory. Domestic policy came to a standstill and, with the exception of the introduction of communes, was accompanied by very few innovations. The communal system was intended to consolidate the process of decentralization, but rather than self-managed units the communes merely became branches of the central power. The introduction of communes was also evidence that the national question had been underestimated, because the balance of power was formally transferred to local communities, which were sometimes strengthened even at the expense of the republics' powers. At the same time, tendencies towards re-centralization became stronger, which soon caused the adoption of new laws on federal bodies. In the mid-1950s not much remained of the ideas of decentralization and de-bureaucratization, as central institutions regained strength and the number of state officials increased. Though it was true that centralization did not reach the level it had before 1950, it unquestionably thrust into the remote future all visions of democracy and of the withering away of the state.

The apparent calm that characterized Yugoslav internal politics in the mid-1950s did not last long. Thoughts on integrating the Yugoslav nations and renewed centralization – especially strengthening the role of the federal authorities in directing the economy – once again broached a key issue for the existence of Yugoslavia: the intra-national relations.

The Yugoslav leaders clearly underestimated the national question and failed to deal with it for more than a decade. This was partly because they believed that the revolution and the forming of a federation permanently did away with the problem, partly because of the fear that the bringing up of the national question would spark off internal conflicts and lead the state to a collapse, and, last but not least, because of their faith in the workers' internationalism. The Communists believed that the revolution ought to be the precondition, and the formation of a federation the final solution, for resolving the national question in Yugoslavia. In order to smooth over the animosities between the nations, they fell back on the magic formula of »brotherhood and unity«, and in the mid-1950s to this was added the call for »Yugoslavism«, or the striving to shape a (supra)national Yugoslav consciousness.

The unequal economic development of the state also played a significant role in the development of intra-national relations in Yugoslavia. This caused considerable tensions between the republic leaderships, which by the mid-1950s had already divided themselves into developed and undeveloped republics in the struggle for their share of funding from the federal budget. In the more developed republics, especially in Slovenia, resentment began to spread towards the poorer republics, because they were consuming vast amounts of money that was not always spent wisely. On the other hand the poorer republics resented the developed republics, accusing them of buying cheap resources and then selling expensive products. The economic and political orientation of the Yugoslav party leadership also created tensions, according to which precedence should be given to developing the economy in less developed parts of the state while the more developed republics were to wait for the less developed to catch up. In the second half of the 1950s, renewed centralization, especially the strengthening of the role of federal institutions in directing the economy, deepened the disagreement between the republics, while there was also a considerable lack of trust in the relations between republic and federal authorities.

At the end of the 1950s, the conflicts reached the Yugoslav party leadership, generating two strong policy lines. Part of the party leaders were striving to increase self-management, decentralization, the strengthening of the republics, and a more practical policy for the less developed republics, whereas the others believed that the central authority was too weak and spoke of a strong policy, a strengthening of federal authority, and increased investment in the less developed republics – and, in its extreme form, the integration of the Yugoslav nations as well. The advocates of centralism and integration were convinced that the main source of risk to the existence of Yugoslavia was republic particularism, which was why some of them even proposed that the republics should be eliminated, with communes assuming the role of the basic units of the state. It was especially the party leadership in Slovenia and Croatia that was oriented toward reforms, while the proponents of strengthening central authority came from Serbia, the economically less developed republics, and the federal administration. Tito did

not openly support either line, although he clearly felt closer to the hard-line policy and centralism.

The discord among party leaders, which had so far remained hidden, became known during the first large-scale workers' strike in socialist Yugoslavia. The strike at the Slovene mine in Trbovlje – which encompassed more than 5,000 workers, some of whom were also Communists – strongly shook the belief that in socialism conflicts between the working class and its avant-garde are not possible. The strike ended without violence, although the party leaders in their closed circles often stressed that they had been ready to resort to arms. The analysis of the miners' strike evolved into a dramatic debate on the political conditions in the state, and the issue of relations between the Yugoslav nations also surfaced. At the session of the Executive Committee of the LCY on 6 February 1958, Tito confessed for the first time that nationalism and chauvinism were spreading all over the country.

The party leadership was able to avoid open conflict among the proponents of various orientations at that time – but not for long, because the discord only deepened. Disagreement primarily took place in the area of economics, the development of self-management, and the democratization of the political system, whereas it was rarely expressed as a problem of unresolved intra-national relations. However, this was manifested in the disagreement as well, because the representatives of the status quo also showed themselves to be centralists with regard to the national issue, while the adherents of decentralization sought a solution in increased federalism.

At the end of the 1950s, intra-national tensions increasingly occupied the Yugoslav political leaders, as was demonstrated by the discussions at the 7th Congress of the LCY – where there was an indirect conflict between two opposing orientations regarding the regulation of relations between the republics – and the new program of the LCY, which dedicated an entire chapter to the federation and intra-national relations. The Yugoslav Communists continued to believe that the national issue had been resolved in principle through the revolution and the formation of the federation, although they recognized that it remained open because of the remnants of nationalism, differences in economic

development, and centralist and hegemonic tendencies. The recognition of the Yugoslav nations' individuality, equality, and right to self-determination was written into the program as a fundamental principle of the party's national policy, and »brotherhood and unity« was emphasized as well. The independence and equality of the nations could not, in the opinion of the writers of the program, be demonstrated solely through an equal political and legal position, but also in equal material conditions. This meant that political and legal equality had to be supplemented by economic parity as well, in which the program emphasized the acceleration of the economic growth of the less developed parts of the state as the main principle of economic policy.

In the late 1950s, the period of outright ideological and political unity of the Communist Party was in decline. Although the political conditions remained seemingly calm, in 1958 the party monolith began to crumble. The political leadership managed to prevent open confrontation between the »centralists« and »federalists«, though it did so only for a short time. The conflicts escalated and the different interests collided in the early 1960s when Yugoslavia found itself on the brink of political and economic crisis. A new, more turbulent era emerged. It was characterized by political disputes and incessant clashes of opinions over what course Yugoslavia should take; however, for a long time the debate remained inherent in socialism, the one-party system and the common Yugoslav state.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Slovenije

- AS 223 (vlada LRS, kabinet Mihe Marinka, kabinet Borisa Kraigherja)
- AS 537 (SZDLS)
- AS 1211 (KOVŠ)
- AS 1277 (osebni fond Edvarda Kardelja)
- AS 1521 (osebni fond Edvarda Kardelja)
- AS 1529 (osebni fond Borisa Kraigherja)
- AS 1589 (CK ZKS)
- AS 1799 (LMS)
- AS 1931 (RSNZ)

Tiskani viri

- *Borba komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo*: VI. kongres KPJ (ZKJ). Cankarjeva založba, Ljubljana 1952.
- *Četrty kongres ZKS*. Cankarjeva založba, Ljubljana 1959.
- *II. kongres KPS*. Cankarjeva založba, Ljubljana 1949.
- *Izveštaj Saveznog izvršnog veća za period 1950–1953*, Beograd 1954.
- *Jugoslavija 1918–1988: statistički godišnjak*. Savezni zavod za statistiku, Beograd 1989.
- *Kongres radničkih saveta Jugoslavije*. Rad, Beograd 1957.
- *V. kongres KPJ*. Cankarjeva založba, Ljubljana 1948.
- *Pisma CK KPJ in pisma CK VKP(b)*. Ljudska pravica, Ljubljana 1948.
- *Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950–1976*. Privredni pregled, Beograd 1977.
- *Sedmi kongres ZKJ*. Cankarjeva založba, Ljubljana 1958.
- *VII kongres SKJ: stenografske beleške*. Kultura, Beograd 1958.
- *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948–1952)*. Komunist, Beograd 1985.
- *Sednice Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (1945–1948)*. Arhiv Jugoslavije, Službeni list SRJ, Beograd 1995.
- *Shematični prikaz zvezne organizacije oblasti v FLRJ ter organizacije oblasti v LRS*. Uradni list LRS, Ljubljana 1959.

- Slovenija 1945–1975. Zavod SRS za statistiko, Ljubljana 1975.
- Socialistična zveza: zbornik dokumentov 1945–1969, Beograd 1969.
- Statistički godišnjak FNRJ, Beograd 1954–1958.
- Statistični letopis LRS, Ljubljana 1955–1958.
- Stenografske beleške Savezne narodne skupštine FNRJ, Beograd 1948–1958.
- Stenografski zapiski Ljudske skupščine LRS, Ljubljana 1948–1958.
- Tretji kongres ZKS. Cankarjeva založba, Ljubljana 1954.
- Uradni list FLRJ, Beograd 1948–1958.
- Uradni list LRS, Ljubljana 1948–1958.

Revije in časopisi

Borba, 1950–1958
 Komunist, 1950–1958
 Ljudska pravica, 1949–1958
 Ljudska uprava, 1951–1955
 Ljudski pravnik, 1949–1951
 Naša stvarnost, 1952–1954
 Naši razgledi, 1952–1958
 Nova pot, 1949–1953
 Organizacijski vestnik CMD, 1950–1951
 Pravnik, 1952–1958
 Politika, 1953–1955
 Slovenian Report on Yugoslavia, 1952–1956
 Slovenski poročevalec, 1949–1958

Literatura

- ADAMIČ, LOUIS: *Orel in korenine*. DZS, Ljubljana 1980.
- ALEXANDER, STELLA: *Church and State in Yugoslavia since 1945*. Cambridge University Press, Cambridge 1979.
- ALEXANDER, STELLA: *Trostruki mit: život zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca*. Biblioteka Golia, Zagreb 1990.
- BANAC, IVO: *Sa Staljinom protiv Tita: informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*. Globus, Zagreb 1990.
- BAVCON, LJUBO; BELE, IVAN; KOBE, PETER; PAVČNIK, MARIJAN: *Kazenskopravno varstvo države in njene družbene ureditve: politični delikti*. Delo – Globus, Ljubljana 1987.
- BAVCON, LJUBO: *Ko se pojavijo kljukasti križi*. Delo, Sobotna priloga, 11. september 1993.
- BAVCON, LJUBO; ŠELIH, ALENKA: *Kazensko pravo: splošni del*. Uradni list RS, Ljubljana 1999.
- BEBLER, ALEŠ: *Čez drn in strn: spomini*. Lipa, Koper 1981.
- BEKIĆ, DARKO: *Jugoslavija u hladnom ratu: odnosi s velikim silama 1949–1955*. Globus, Zagreb 1988.
- BIBER, DUŠAN: *Jugoslavija 1954 v britanskih očeh: zaupno poročilo veleposlanika v Beogradu Iva Malleta zunanjemu ministru Anthonyju Ednu*. Naši razgledi, 9. avgust 1985.

- BILANDŽIĆ, DUŠAN; TONKOVIĆ, STIPE: *Samoupravljanje 1950–1974*. Globus, Zagreb 1974.
- BILANDŽIĆ, DUŠAN: *Slovenija i ostala Jugoslavija – ideje Borisa Kidriča i Edvarda Kardelja*. V: *Slovenija v jugoslovanski federaciji*. FSPN, Ljubljana 1987.
- BILANDŽIĆ, DUŠAN: *Trideset let programa ZKJ*. Komunist, 6., 13., 20. in 27. maj 1988.
- BILANDŽIĆ, DUŠAN: *Hrvatska moderna povijest*. Golden Marketing, Zagreb 1999.
- BOGETIĆ, DRAGAN: *Nacionalno pitanje i Jugoslavija 1945–1989*. Istorija 20. veka XVII, 1999, št. 1–2.
- BOGETIĆ, DRAGAN: *Jugoslavija i Zapad 1952–1955: jugoslovensko približavanje NATO-u*. Službeni list SRJ, Beograd 2000.
- BROZ TITO, JOSIP: *Borba za mir in mednarodno sodelovanje (VII–XI)*. Cankarjeva založba, Ljubljana 1958–1964.
- BROZ TITO, JOSIP: *Borba za socialistično demokracijo (V–VI)*. Cankarjeva založba, Ljubljana 1954–1956.
- BROZ TITO, JOSIP: *Delavski razred in Zveza komunistov Jugoslavije 1926–1977*. DZS, Ljubljana 1978.
- BROZ TITO, JOSIP: *Govori i članci (IV–XII)*. Naprijed, Zagreb 1959.
- BROZ TITO, JOSIP: *Graditev nove Jugoslavije (I–IV)*. Cankarjeva založba, Ljubljana 1948–1954.
- BROZ TITO, JOSIP: *Jugoslavija v boju za neodvisnost in neuvrščenost*. DZS, Ljubljana 1977.
- BROZ TITO, JOSIP: *Nacionalno vprašanje in revolucija*. DZS, Ljubljana 1978.
- BROZ TITO, JOSIP: *Nastanek in razvoj Ljudske fronte in Socialistične zveze delovnega ljudstva Jugoslavije*. DZS, Ljubljana 1982.
- BROZ TITO, JOSIP: *Samoupravljanje*. DZS, Ljubljana 1978.
- BUDDING, AUDREY HELFANT: *Serb Intellectuals and the National Question, 1961–1991 (Phd thesis)*. Harvard University, Cambridge – Massachusetts 1998.
- CEGLAR, LUDOVIK: *Nadžkof Vovk in njegov čas 1900–1963 (I–III)*. Mohorjeva družba, Celovec 1993–1996.
- CLISSOLD, STEPHEN: *Yugoslavia and the Soviet Union 1939–1973: a Documentary Survey*. Oxford University Press, London 1975.
- ČEPIČ, ZDENKO: *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji (1945–1948)*. Obzorja, Maribor 1995.
- ČULINOVIĆ FERDO: *Nacionalno pitanje u jugoslavenskim zemljama*. Pravni fakultet u Zagrebu, Zagreb 1955.
- Dachauski procesi: raziskovalno poročilo z dokumenti*. Komunist, Ljubljana 1990.
- DEDIJER, VLADIMIR: *Izgubljeni boj J. V. Stalina 1948–1953*. Delo, Ljubljana 1969.
- DEDIJER, VLADIMIR: *Dokumenti 1948 (I–III)*. Rad, Beograd 1979.
- DEDIJER, VLADIMIR: *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita: treći tom*. Kultura, Beograd 1984.
- DENITCH, BOGDAN DENIS: *The Legitimation of a Revolution: the Yugoslav Case*. Yale University Press, New Haven – London 1976.
- DJILAS, MILOVAN: *Vlast. Naša reč*, London 1983.
- DJILAS, MILOVAN: *Rise and Fall*. Harcourt Brace Jovanovich, San Diego – New York – London 1985.
- DJILAS, MILOVAN: *Druženje s Titom*. Zaslon, Beograd 1990.
- DJILAS, MILOVAN: *Pad nove klase: povest o samorazaranju komunizma*. Službeni list SRJ, Beograd 1994.
- DRNOVŠEK, DARINKA: *Zapisniki politbiroja CK KPS/ZKS 1945–1954*. Viri 15, Ljubljana 2000.
- ĐORGOVIĆ, MOMČILO: *Đilas, vernik i jeretik*. Akvarijus, Beograd 1989.

- FERJANČIČ, ROMAN; ŠTURM, LOVRO: *Brezpravje: slovensko pravosodje po letu 1945*. Nova revija, Ljubljana 1998.
- GABRIČ, ALEŠ: *Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945–1952*. Borec XLIII, 1991, št. 7–8–9.
- GABRIČ, ALEŠ: *Informbirojevstvo na Slovenskem*. Prispevki za novejšo zgodovino XXXIII, 1993, št. 1–2.
- GABRIČ, ALEŠ: *Socialistična kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953–1962*. Cankarjeva založba, Ljubljana 1995.
- GABRIČ, ALEŠ: »Ponekod je bila izvedena novoletna jelka šele na intervencijo tamkajšnjih komitejev partije«. V: *Historični seminar II*. ZRC SAZU, Ljubljana 1997.
- GABRIČ, ALEŠ: *Vloga intelektualca kot političnega subjekta v enostrankarskem sistemu*. V: *Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti*. ZZDS, Maribor 1998.
- GABRIČ, ALEŠ: *Izključevanje Teološke fakultete iz Univerze v Ljubljani*. Bogoslovni vestnik 63, št. 2, 2003.
- GABRIČ, ALEŠ: *Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v prvem povojnem obdobju*. V: *Jugoslavija v hladni vojni – Yugoslavia in the Cold War*. Institut za novejšo zgodovino, University of Toronto, Ljubljana 2004.
- GLOBEVNIK, JOSIP: *Ljudski odbori, organi ljudske samouprave: pregled razvoja in njihova nova ureditev*. Uradni list LRS, Ljubljana 1952.
- GLOBEVNIK, JOSIP: *Komuna in problemi njene graditve*. Uradni list LRS, Ljubljana 1955.
- GOLUBOVIĆ, ZAGORKA: *Teorija i praksa realnog socializma*. Filip Višnjić, Beograd 1987.
- HÖPKEN, WOLFGANG: *Sozialismus und Pluralismus in Jugoslawien: Entwicklung und Demokratiepotential des Selbstverwaltungssystems*. Oldenbourg Verlag, München 1984.
- HRNČEVIĆ, JOSIP: *Svjedočanstva*. Globus, Zagreb 1986.
- Intervju z Milovanom Djilasom*. Mladina, 1988, št. 7.
- Intervju z Milovanom Djilasom*. Teleks, 21. september 1989.
- Intervju z dr. Ljubom Bavconom*. Naši razgledi, 1989, št. 3.
- Intervju z dr. Katjo Vodopivec*. Razgledi, 1996, št. 1.
- JAKOVINA, TVRTKO: *Socijalizam na američkoj pšenici (1948–1963)*. Matica hrvatska, Zagreb 2002.
- JAKOVINA, TVRTKO: *Američki komunistički saveznik: Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države (1945–1955)*. Profil, Zagreb 2003.
- JANKOVIĆ, IVAN: *Smrt u prisustvu vlasti: smrtna kazna u Jugoslaviji i svetu*. Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd 1985.
- JOGAN, SAVIN: *Pariška komuna 1871 in sodobna jugoslovanska občina*. Delavska enotnost, Ljubljana 1984.
- JOVANOVIĆ, NECA: *Radnički štrajkovi u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji od 1958. do 1969. godine*. Dijalog, Beograd 1979.
- JOVANOVIĆ, JADRANKA: *Jugoslavija u Ujedinjenim nacijama 1945–1953*. Institut za savremenu istoriju, Beograd 1985.
- Jugoslavija v hladni vojni – Yugoslavia in the Cold War*. Institut za novejšo zgodovino – University of Toronto, Ljubljana 2004.
- KALEZIĆ, VASILJE: *Đilas, miljenik i otpadnik komunizma*. Zodne, Beograd 1988.
- KARDEJ, EDVARD: *Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije 1944–1957: spomini*. DZS, Ljubljana 1980.
- KARDEJ, EDVARD: *O komuni*. DZS, Ljubljana 1981.

- KARDELJ, EDVARD: *Problemi naše socialistične graditve (I–IX)*. Cankarjeva založba, Ljubljana 1955–1974.
- KARDELJ, EDVARD: *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. DZS, Ljubljana 1980.
- KARDELJ, EDVARD: *Socialistična zveza delovnega ljudstva*. DZS, Ljubljana 1984.
- KAUČIČ, IGOR; GRAD, FRANCE: *Ustavna ureditev Slovenije*. Gospodarski vestnik, Ljubljana 1999.
- Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 1995.
- KOCBEK, EDVARD: *Dnevnik 1951–1952*. Globus, Zagreb 1986.
- KOCBEK, EDVARD: *Dnevnik 1950*. Cankarjeva založba, Ljubljana 2000.
- KOCBEK, EDVARD: *Zbrano delo: Listina – prve objave*. DZS, Ljubljana 2000.
- KOLAR, BOGDAN: *V Gospoda zaupam: iz zapisov nadškofa Antona Vovka*. Družina, Ljubljana 2000.
- KOŠTUNICA, VOJISLAV; ČAVOŠKI, KOSTA: *Stranački pluralizam ili monizam: posleratna opozicija, obnova i zatiranje*. Privredno-pravni priručnik, Beograd 1990.
- KOZINA, BRANE: *Republiški upravni organi v LRS od 1945 do 1953*. Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 1996.
- KRISTAN, IVAN: *Dvodomni sistem v Jugoslaviji s posebnim poudarkom na razvoju zbora narodov*. Zbornik znanstvenih razprav Pravne fakultete, Ljubljana 1970.
- KRISTAN, IVAN: *Federalizem in demokratični centralizem*. V: (Kon)federalizem; večinsko odločanje in konsenz. Slovensko politološko društvo, Ljubljana 1990.
- KULJIĆ, TODOR: *Tito: sociološkoistorijska studija*. Institut za političke studije, Beograd 1998.
- LAMPE, JOHN R.: *Yugoslavia as History: Twice There was a Country*. Cambridge University Press, New York 1996.
- LEES, LORRAINE M.: *Keeping Tito Afloat: the United States, Yugoslavia and the Cold War*. The Pennsylvania State University Press 1997.
- MARINKO, MIHA: *Izbrana dela (III)*. Komunist, Ljubljana 1984.
- MARKOVIĆ, PREDRAG: *Odnos Partije i Tita prema jugoslovenskom i nacionalnom identitetu*. V: Identitet: Srbi i/ili Jugosloveni. Institut za evropske studije, Beograd 2001.
- MARX, KARL: *Državlјanska vojna v Franciji*. Cankarjeva založba, Ljubljana 1950.
- MATES, LEO: *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*. Nolit, Beograd 1976.
- MIČUNOVIĆ, VELJKO: *Moskovske godine 1956–1958*. Liber, Zagreb 1977.
- MIKUŽ, METOD: *Svet po vojni (1945–1957)*. Cankarjeva založba, Ljubljana 1983.
- NEČAK, DUŠAN: *Hallsteinova doktrina in Jugoslavija*. Prispevki za novejšo zgodovino XXXI, 1991, št. 2.
- NENADOVIĆ, ALEKSANDAR: *Razgovori s Kočom*. Globus, Zagreb 1989.
- OBRAĐOVIĆ, MARIJA: *»Narodna demokratija« u Jugoslaviji 1945–1952*. Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 1995.
- OSOLNIK, BOGDAN: *Med svetom in domovino: spomini 1945–1981*. Obzorja – Dolenjska založba, Maribor, Novo mesto 1992.
- PATTEE, RICHARD: *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*. The Bruce Publishing Company, Milwaukee 1953.
- PETRANOVIĆ, BRANKO: *Istorija Jugoslavije 1918–1988*. Nolit, Beograd 1988.
- PETRANOVIĆ, BRANKO; ZEČEVIĆ, MOMČILO: *Jugoslavija 1918–1988: tematska zbirka dokumenata*. Rad, Beograd 1988.
- PIRJEVEC, JOŽE: *Tito, Stalin in Zahod*. Delavska enotnost, Ljubljana 1987.
- PIRJEVEC, JOŽE: *Jugoslavija 1918–1991: nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Lipa, Koper 1995.

- PLETERSKI, JANKO: *O razmerju med razredno in nacionalno dejavnostjo v politiki KPJ ali ZKJ*. V: Izročilo Čebin. Komunist, Ljubljana 1987.
- PLETERSKI, JANKO: *Pravica do samoodločbe: predlog Edvarda Kardelja za dopolnitev osnutka ustave*. Naši razgledi, 1988, št. 3.
- PRINČIČ, JOŽE: *Slovenska industrija v jugoslovanskem primežu: kapitalna, ključna kapitalna in temeljna investicijska izgradnja v Sloveniji (1945–1956)*. Dolenjska založba, Novo mesto 1992.
- PRINČIČ, JOŽE: *V začaranem krogu: slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955–1970*. Cankarjeva založba, Ljubljana 1999.
- PRINČIČ, JOŽE; ZAGRADNIK, MARUŠKA; ZUPANČIČ, MARJAN: *Viri za nacionalizacijo industrijskih podjetij v Sloveniji po 2. svetovni vojni*. Viri 5, Ljubljana 1992.
- RADIĆ, RADMILA: *Verom protiv vere: država i verske zajednice u Srbiji 1945–1953*. Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 1995.
- RADIĆ, RADMILA: *Država i verske zajednice 1945–1970*. Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2002.
- RADONIĆ, RADOVAN: *Izgubljena orijentacija*. Radnička štampa, Beograd 1985.
- RAMET, SABRINA P.: *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962–1991*. Indiana University Press, Bloomington – Indianapolis 1992.
- RANKOVIĆ, ALEKSANDAR: *Dnevničke zabeleške*. Jugoslovenska knjiga, Beograd 2001.
- REPE, BOŽO: *Program ZKJ in nacionalno vprašanje v šestdesetih in v začetku sedemdesetih let*. Borec XL, 1988, št. 10.
- REPE, BOŽO: *»Liberalizem« v Sloveniji*. Borec XLIV, 1992, št. 9–10.
- REPE, BOŽO: *Oris obravnave nacionalne problematike in nacionalnih programov v Sloveniji od konca druge svetovne vojne do začetka osemdesetih let*. Borec XLIV, 1992, št. 3–4–5.
- REPE, BOŽO: *Povojna opozicija (alternativa) v Jugoslaviji in vzhodnoevropskih državah*. Borec XLIV, 1992, št. 1–2.
- REPE, BOŽO: *Vpliv »dilasovščine« v Reviji 57 in Perspektivah*. Borec XLVI, 1994, št. 535–537.
- REPE, BOŽO: *Slovenci in federativna Jugoslavija*. V: *Slovenci in država*. SAZU, Ljubljana 1995.
- REPE, BOŽO: *Sistem ljudske demokracije v Sloveniji in Jugoslaviji*. Časopis za zgodovino in narodopisje, 1998, št. 2.
- REPE, BOŽO: *Rdeča Slovenija: tokovi in obrazi iz obdobja socializma*. Sophia, Ljubljana 2003.
- REŽEK, MATEJA: *Ideološko ozadje ukinitve Revije 57*. Nova revija XIII, 1994, št. 151–152.
- REŽEK, MATEJA: *Začetki delovanja Socialistične zveze delovnega ljudstva*. Prispevki za novejšo zgodovino XXXVI, 1996, št. 1–2.
- REŽEK, MATEJA: *Prvi poraz partijskega »liberalizma«: politični padec Milovana Djilasa*. Borec L, 1998, št. 561–562–563.
- REŽEK, MATEJA: *Jugoslovanski federalizem in ustavni zakon leta 1953*. Prispevki za novejšo zgodovino XXXVIII, 1998, št. 1–2.
- REŽEK, MATEJA: *»Vprašanje svobode vere je vprašanje osvoboditve cerkve od Vatikana«: odnosi med državo in Katoliško cerkvijo v letih 1949–1953*. Zgodovinski časopis 53, 1999, št. 3.
- REŽEK, MATEJA: *Neodvisnost sodstva na preizkušnji: pravosodje in sistem politične kazenske represije v Jugoslaviji (1948–1959)*. Zgodovina za vse IX, 2002, št. 1.
- RIBARIČ, MIHA; RIBIČIČ, CIRIL: *Kardeljeva zamisel družbenoekonomskega in družbenopolitičnega sistema*. Delavska enotnost, Ljubljana 1982.
- RIBIČIČ, CIRIL: *Razvoj skupščinskega sistema v SFRJ s posebnim ozirom na delovanje izvršilne funkcije*. Pravna fakulteta, Ljubljana 1978.

- RIBIČIČ, CIRIL: *Republika Slovenija v ustavah jugoslovanske federacije*. V: Slovenci in država. SAZU, Ljubljana 1995.
- RIZMAN, RUDI: *Marksizem in nacionalno vprašanje: razvoj temeljnih koncepcij o narodu v marksistični družbeni misli*. Cankarjeva založba, Ljubljana 1980.
- ROTTER, ZDENKO: *Katoliška cerkev in država v Jugoslaviji 1945–1973*. Cankarjeva založba, Ljubljana 1976.
- RUBINSTEIN, ALVIN Z.: *Yugoslavia and the Nonaligned World*. Princeton University Press, Princeton 1970.
- RUSINOW, DENNISON: *The Yugoslav Experiment 1948–1974*. Hurst & Company, London 1977.
- RUSINOW, DENNISON: *Yugoslavia: a Fractured Federalism*. The Wilson Center Press, Washington DC 1988.
- SHOUP, PAUL: *Communism and the Yugoslav National Question*. Columbia University Press, New York, London 1968.
- Slovenska kronika XX. stoletja (1941–1995)*. Nova revija, Ljubljana 1996.
- SMOLE, JOŽE: *Priповed komunista novinarja (1945–1980)*. Enotnost, Ljubljana 1994.
- SNOJ, ALOJZIJ: *La condizione giuridica della Chiesa cattolica in Slovenia dal 1945 in poi: theses ad doctoratum*, Rim 1986.
- STROBL, MAJDA; KRISTAN, IVAN; RIBIČIČ, CIRIL: *Ustavno pravo SFR Jugoslavije*. Uradni list SRS, Ljubljana 1986.
- SULZBERGER, CYRUS LEO: *Sedem celin in štirideset let: izbrani memoari*. Globus, Zagreb 1980.
- ŠETINC, FRANC: *Zbogom Jugoslavija*. DZS, Ljubljana 1993.
- ŠNUDERL, MAKSO: *Politični sistem Jugoslavije*. Uradni list SRS, Ljubljana 1965.
- ŠUŠTAR, BRANKO: *Verouk v šoli 1945–1952: odnos oblasti do pouka verouka na ljubljanskih šolah*. Sodobna pedagogika, 1991, št. 5–6 in 7–8.
- TRIPKOVIČ, ĐOKO: *Uspon i pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956. godine*. Istroja 20. veka, 1998, št. 2.
- TROHA, NEVENKA: *Komu Trst: Slovenci in Italijani med dvema državama*. Modrijan, Ljubljana 1999.
- VIDMAR, JOSIP: *Obrazi*. DZS, Ljubljana 1985.
- VLAHOVIČ, VELJKO: *Strogo pov. 1955–1958: neobjavljeni rukopis Veljka Vlahovića*. Stručna knjiga, Beograd 1998.
- VODE, ANGELA: *Skriti spomin*. Nova revija, Ljubljana 2004.
- VODUŠEK STARIČ, JERA: *Prevzem oblasti 1944–1946*. Cankarjeva založba, Ljubljana 1992.
- VODUŠEK STARIČ, JERA: *Poskus reprize dolomitske izjave? V: Grafenauerjev zbornik*. ZRC SAZU, Ljubljana 1996.
- VUKMANOVIĆ TEMPO, SVETOZAR: *Revolucija teče dalje: memoari*. Mladinska knjiga, Ljubljana 1972.
- WILSON, DUNCAN: *Tito's Yugoslavia*. Cambridge University Press, London, New York, Melbourne 1979.
- ZALAR, CHARLES: *Yugoslav Communism: a Critical Study*. US Government Printing Office, Washington 1961.
- ZAVADLAV, ZDENKO: *Partizani, obveščevalci, jetniki: iz dosjeja Zavadlav 1944–1994*, Ljubljana 1996.
- Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije*. Komunist – DZS, Ljubljana 1986.
- ŽIVOJINOVIČ, DRAGOLJUB R.: *Vatikan, katoliška crkva i jugoslovenska vlast 1941–1958*. Prosveta – Tersit, Beograd 1994.

Kratice

AS	- Arhiv Slovenije
CK	- centralni komite
CMD	- Cirilmetodijsko društvo
DFJ	- Demokratična federativna Jugoslavija
FLRJ	- Federativna ljudska republika Jugoslavija
IK	- izvršni komite
KOVS	- Komisija za odnose z verskimi skupnostmi
KPJ	- Komunistična partija Jugoslavije
KPS	- Komunistična partija Slovenije
LFJ	- Ljudska fronta Jugoslavije
LMS	- Ljudska mladina Slovenije
LRS	- Ljudska republika Slovenija
MNZS	- Muzej novejšje zgodovine Slovenije
NATO	- North Atlantic Treaty Organization
OF	- Osvobodilna fronta
OZN	- Organizacija združenih narodov
RSNZ	- Republiški sekretariat za notranje zadeve
SAZU	- Slovenska akademija znanosti in umetnosti
SDV	- Služba državne varnosti
SKOJ	- Savez komunističke omladine Jugoslavije
STO	- Svobodno tržaško ozemlje
SZDL	- Socialistična zveza delovnega ljudstva
UDV	- Uprava državne varnosti
VKP(b)	- Vsesojuzna komunističeskaja partija (bolševiki)
ZKJ	- Zveza komunistov Jugoslavije
ZKS	- Zveza komunistov Slovenije

Imensko kazalo

A

Adamič, Louis 15, 214
Alexander, Stella 93, 95, 102, 111, 112, 214
Andersen, Andreas 57
Attlee, Clement Richard 57, 58
Avbelj, Viktor 12, 84, 147
Avšič, Jaka 130

B

Bajt, Anton 104, 106, 107, 115
Bakarić, Vladimir 52, 56, 125, 201, 202
Banac, Ivo 21, 214
Bavcon, Ljubo 12, 71, 73, 139, 143, 214, 216
Bebler, Aleš 112, 214
Bekić, Darko 23, 47, 107, 112, 138, 149, 214
Bele, Ivan 12, 71, 214
Bernstein, Eduard 138, 141
Biber, Dušan 145, 149, 214
Bilandžić, Dušan 215
Bogetić, Dragan 47, 149, 215
Brecelj, Marijan 100, 109, 128
Broz, Jovanka 171
Bruttelles, Georges 57
Budding, Audrey Helfant 172, 173, 176, 215
Buharin, Nikolaj Ivanovič 18
Bulganin, Nikolaj Aleksandrovič 159

C

Cajnkari, Stanko 105
Ceglar, Ludovik 103, 215

Clissold, Stephen 15, 215
Cvrlje, Vjekoslav 121

Č

Čalovska, Lilijana 195
Čavoški, Kosta 217
Čekada, Smiljan 118
Čepić, Zdenko 14, 215
Čop, Joža 17
Čosić, Dobrica 176
Čulinović, Ferdo 84, 215

D

Dapčević, Peko 138, 141
Dedijer, Vladimir 18, 53, 142, 143, 215
Denitch, Bogdan Denis 215
Diminić, Dušan 88
Dizdarević, Nijaz 195
Djilas, Milovan 12, 27–29, 32, 39, 41, 44, 52, 53, 56, 90, 91, 125, 126, 133–146, 148, 177, 191, 193, 194, 201, 207, 215, 216, 218
Dolenc, Ervin 7
Drnovšek, Darinka 215
Drževnik, Maksimilijan 96, 105, 107, 112, 117, 118

Đ

Đorgović, Momčilo 138, 141, 142, 215

E

Engels, Friedrich 19, 28, 39, 105, 151

F

- Fabijan, Janez 100
 Fajfar, Tone 103
 Ferjančič, Edko 115
 Ferjančič, Roman 14, 69, 76, 216
 Finžgar, Fran Saleški 105

G

- Gabrič, Aleš 7, 15, 21, 84, 99, 102, 147,
 162, 172, 173, 176, 216
 Gjanković, Dan 84
 Globevnik, Josip 36, 155, 156, 216
 Golubović, Zagorka 216
 Gošnjak, Ivan 12, 52, 201, 202
 Grad, France 217

H

- Hallstein, Walter 162, 217
 Hočevar, Franc 69
 Höpken, Wolfgang 216
 Hribar, Janez 12, 147
 Hrnčević, Josip 13, 14, 67, 70, 216
 Hruščov, Nikita Sergejevič 159, 161, 162

J

- Jakopič, Albert 202
 Jakovina, Tvrto 216
 Janez XXIII. 121
 Janič, Tihomir 70, 71
 Janković, Ivan 75, 216
 Janžeković, Janez 98, 99, 105
 Jerič, Ivan 94
 Jogan, Savin 216
 Jovanov, Neca 216
 Jovanović, Blažo 201, 202
 Jovanović, Jadranka 216

K

- Kalembur, Vladimir 70, 71
 Kalezić, Vasilije 141, 216
 Kapor, Čedo 194, 195
 Kardelj, Edvard 10, 12, 17, 18, 28, 29, 36,
 37, 39, 46, 48, 51, 52, 56, 58–61, 67,
 68, 78, 83, 86–91, 103, 104, 108, 113,
 120, 125–127, 130, 131, 133, 136,
 138–143, 146, 151–155, 157, 158, 162,

170, 174–177, 184, 185, 188, 196, 197,
 199, 201, 202, 213, 215–218

- Kaučič, Igor 217
 Kavčič, Stane 12, 59, 85, 86, 101, 147,
 152, 182
 Kidrič, Boris 12, 28, 30, 42, 49, 50, 52,
 85, 95, 126, 201, 215
 Kimovec Franc 183, 184
 Kladivar, Jože 183
 Kobe, Peter 12, 13, 71, 72, 214
 Kocbek, Edvard 11, 100, 105, 114, 143,
 144, 169, 217
 Kocijančič, Boris 101
 Kolar, Bogdan 95, 217
 Koliševski, Lazar 52, 201, 202
 Köprülü, Fuad 148
 Koštunica, Vojislav 217
 Kovač, Viktor 184
 Kozina, Brane 217
 Kraigher, Boris 12, 59, 62, 64, 68, 69, 72,
 73, 84, 85, 97, 99, 100, 103–107, 109,
 117–119, 128, 140, 142, 143, 147, 153,
 184, 195, 196, 213
 Kraigher, Uroš 139, 143
 »Kranjc, Drago« (Krošl, Jože) 117, 118
 Krese, Leopold 130
 Kristan, Ivan 9, 11, 217, 219
 Krivic, Vladimir 147
 Kuljič, Todor 217

L

- Lach, Josip 118
 Lampe, John R. 217
 Lampret, Jože 105, 106
 Lees, Lorraine M. 15, 23, 217
 Lenin, Vladimir Iljič Uljanov 19, 28, 39,
 175
 Leskošek, Franc 12, 52, 201, 202
 Lukič, Radomir 84

M

- Maclean, Fitzroy 141
 Maček, Ivan 12, 128, 146, 182
 Majhen, Vlado 105
 Mallet, Ivo 145, 149, 215

Marinko, Miha 12, 41, 43, 60, 61, 64,
85, 127, 128, 130, 139, 140, 146–148,
154, 161, 182, 183, 201, 202, 217
Marković, Predrag 176, 217
Marshall, George 16, 22
Marx, Karl 19, 28, 29, 39, 105, 151, 200,
203, 217
Mates, Leo 165, 217
Medvešek, Matija 107
Mičunović, Veljko 217
Mikuž, Metod 217
Minić, Miloš 67
Miklavčič, Maks 105
Mišić, Zoran 172, 173
Mitrović, Mitra 142, 143
Močnik, Franc 115
Molotov, Vjačeslav Mihajlovič 18
Moskovljević, Miloš 88

N

Nagy, Imre 161
Naser, Gamal Abdel 163, 164
Nastić, Vojislav 107
Nećak, Dušan 7, 162, 217
Nehru, Džavaharlal 163
Nenadović, Aleksandar 217
Nešković, Blagoje 12

O

Obradović, Marija 217
Oddi, Silvio 106–108, 112
Osolnik, Bogdan 217

P

Pattee, Richard 94, 95, 112, 217
Pavčnik, Marijan 12, 71
Pavel VI. 121
Petranović, Branko 217
Phillips, Morgan 57
Pij XII. 121
Pijade, Moša 12, 50, 52, 83, 88, 89, 142,
201
Pirjevec, Dušan 176
Pirjevec, Jože 9, 23, 59, 217
Pleterski, Janko 10, 218
Pogačnik, Bogdan 139

Popit, Franc 202
Popović, Koča 148
Popović, Milentije 69–71
Potrč, Ivan 195
Potrč, Jože 12, 147
Prinčič, Jože 11, 14, 51, 181, 218
Pucar, Djuro 52, 188, 201, 202
Pučnik, Jože 76–78

R

Radić, Radmila 218
Radonjić, Radovan 21, 218
Ramet, Sabrina 218
Ranković, Aleksandar 12, 46, 47, 52, 53,
65–67, 72, 73, 83, 117, 119, 125,
133, 138, 145, 146, 177, 188, 194,
201, 202
Regent, Ivan 12, 98, 99, 147
Repe, Božo 7, 45, 144, 176, 218
Režek, Mateja 76, 218
Ribarič, Miha 218
Ribičič, Ciril 9, 11, 83, 218, 219
Ribičič, Mitja 183, 202
Rihtarič, Franc 75
Rizman, Rudi 219
Roter, Zdenko 219
Rožman, Gregorij 104, 110
Rubinstein, Alvin Z. 165, 219
Rudolf, Janko 202
Rusinow, Dennison 194, 219

S

Saje, Franček 103
Salaj, Djuro 30, 52, 201, 202
Selassie, Haile 163
Shoup, Paul 84, 172, 219
Smole, Jože 53, 177, 219
Snoj, Alojzij 219
Stalin, Josif Visarionovič 5, 9, 15–20, 23,
24, 27, 32, 47, 49, 125, 133, 144, 148, 159,
170, 191, 198, 203, 206, 207, 215, 217
Stambolić, Petar 171, 201, 202
Stepinac, Alojzij 94, 95, 107, 112, 113,
121, 217
Strobl, Majda 9, 11, 219
Sulzberger, Cyrus Leo 219

Š

- Šega, Drago 173
 Šelih, Alenka 12, 71, 214
 Šentjunc, Lidija 12, 31, 42, 43, 53, 63,
 100, 128, 183, 184
 Šeper, Franjo 121
 Šetinc, Franc 182, 184, 219
 Šnuderl, Makso 84, 85, 88, 219
 Šolar, Jakob 100
 Štefan, Egidij 129
 Štih, Bojan 139
 Štrumbelj, Miha 75
 Šturm, Lovro 14, 69, 76, 216
 Suštar, Branko 96, 219

T

- Tito, Josip Broz 9, 11, 12, 15, 17, 19,
 21-23, 27, 29, 30, 32, 36, 39, 45-48,
 51-53, 56, 59, 69, 71, 83, 84, 87, 91,
 93-95, 99, 108, 111-114, 120, 125-128,
 133, 136, 138-142, 144-146, 149,
 159-161, 163, 164, 170, 171, 173, 174,
 176, 177, 179, 182, 187, 191-193, 201,
 202, 209, 210, 214-219
 Tomažič, Ivan 94
 Tomšič, Vida 62, 85, 86, 103, 127, 129,
 131, 140, 143, 147, 187
 Toroš, Mihael 104-106, 111, 114, 117, 118
 Tripković, Đoko 160, 219
 Trocki, Lev Davidovič 18
 Truman, Harry S. 16

U

- Ujčić, Josip 111, 115-118

V

- Vidmar, Josip 100, 139, 173, 219
 Veselinov, Jovan 188, 201, 202
 Vipotnik, Janez 202
 Vlahović, Veljko 138, 201, 202, 219
 Vode, Angela 219
 Vodopivec, Katja 139, 216
 Vodopivec, Peter 7
 Vodopivec, Vlado 98, 139
 Vodušek Starič, Jera 9, 100, 219
 Vovk, Anton 94-96, 101, 103, 107-110,
 112, 117, 118, 215, 217
 Vukmanović, Svetozar 6, 52, 141, 153,
 188, 201, 202, 219

W

- Watson, Sam 57
 Wilson, Duncan 219

Z

- Zagradnik, Maruša 11, 218
 Zalar, Charles 194, 219
 Zavadlav, Zdenko 75, 219
 Zečević, Momčilo 217
 Zemljič, Igor 7
 Zihel, Boris 98, 138, 140, 141, 144, 162,
 202
 Zlatnar, Mirko 68
 Zupančič, Franc 75
 Zupančič, Marjan 11, 218

Ž

- Živojinović, Dragoljub 108, 110, 112, 219

Narodna in Univerzitetna
 knjižnica

COBISS

00000361467

U 573 803

COBISS

Mateja Režek (1970)

je leta 2000 doktorirala na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani z disertacijo *Politične spremembe v Sloveniji v desetletju po sporu z Informbirojem*.

Od leta 1995 je zaposlena na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, sprva kot mlada

Knjiga

razvoja

od boljš

samoupravnega – jugoslovanskega.

Avtorica pri tem opisuje tako razmere v slovenski politiki kot v širšem jugoslovanskem okolju. Delo prepričljivo obračunava s tezami bivšega jugoslovanskega komunističnega zgodovinopisja, po katerih je Jugoslavija s svojo politično elito na čelu po sporu s Stalinom odločno zakorakala demokratizacijskim

MED RESNOSTJO IN ILUZIJU

raziskovalka, zatem pa kot znanstvena sodelavka. Raziskuje zgodovino po letu 1945, zlasti slovensko in jugoslovansko politično zgodovino v petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja. Izsledke svojih raziskav objavlja v domačih in tujih znanstvenih revijah, redno nastopa tudi na mednarodnih znanstvenih konferencah.

procesom naproti. Avtorica nazorno pokaže, da je bil proces mnogo bolj protisloven, predvsem pa obotavljiv in manj odločen, kot so hoteli pozneje to prikazati jugoslovanski voditelji in njihovi zgodovinarski epigoni, komunistične politične elite pa se boljševiškim metodam, politični praksi in idejno-političnim konceptom niso nikoli odpovedale. Tema v slovenskem zgodovinopisju še ni bila podrobneje raziskana in kritično predstavljena. Prof. dr. Peter Vodopivec

ISBN 961-241-057-7

9 789612 410575

4.900.00 SIT